

Tijdschrift voor vrouwenstudies

Adviesraad

Mieke Bal (hoogleraar Theoretische Literatuurwetenschap UvA), Riet Bons-Storm (hoogleraar Vrouwenstudies met betrekking tot het pastoraat RUG), Jeanne de Bruijn (hoogleraar Vrouw en Beleid VU), Joyce Outshoorn (hoogleraar Vrouwenstudies RUL), Selma Sevenhuijsen (hoogleraar Vergelijkende Vrouwenstudies RUU)

Redactie

Dr. Marrie Bekker, dr. Geert ten Dam, dr. Joke Hermes, dr. Annelies van Heijst, dr. Alkeline van Lenning, dr. Janneke Plantenga, drs. Evelien Tonkens, dr. Mieke Verloo, Ingrid Visser, drs. Monique Volman

Redactieraad

Dr. Tjitske Akkerman, dr. Liesbeth Bervoets, mr. drs. Titia Bos, drs. Freda Dröes, dr. Joke J. Hermesen, dr. Els Maeckelberghe, dr. Ilja Mottier, drs. Riet Paasman, dr. Sawitri Saharso, dr. Agnes Verbiest, dr. Marion den Uyl, dr. Marianne van de Wijngaard

Redactiesecretariaat

TvV, p/a Spinhuisstraat 2, 6511 TT Nijmegen

Kopij

Artikelen of voorstellen voor artikelen behoren in viervoud – getikt op regelafstand 2, 30 regels per kopijblad en ca. 50 aanslagen per regel – opgestuurd te worden aan bovenstaand redactieadres. Zie voor aanwijzingen binnenzijde achterflap.

Uitgeverij en abonnementsadministratie

SUN, Postbus 1609, 6501 BP Nijmegen, tel. (080) 22 17 00 (tussen 9.00 en 13.00 uur). Fax (080) 235493.

Abonnementen

Een jaargang omvat vier nummers van gemiddeld 120 bladzijden. De prijs per jaargang bedraagt f 54,50. Voor studenten en anderen met een minimum-inkomen geldt een gereduceerd tarief van f 44,50. Voor instellingen bedraagt de abonnementsprijs f 79,50. Men kan zich ook tussentijds abonneren, de prijzen zijn dan evenredig lager. Nieuwe abonnementen kunnen zowel schriftelijk als telefonisch worden opgegeven bij de uitgeverij. Voor de betaling dient men een acceptgirokaart af te wachten. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij men één maand vóór het einde van het kalenderjaar schriftelijk opzegt. De prijs van een los nummer bedraagt f 19,50.

Inhoud

403 Redactioneel

Artikelen

405 Confrontaties in contactzones. De reisverhalen van Olympe Audouard en Jane Dieulafoy

Inge Boer

421 Viriliteit en opoffering. 'Mannelijkheid' in het Nederlandse politieke debat van het fin-de-siècle

Henk te Velde

434 Vrouwen en de pedagogische wetenschap in Duitsland en Nederland (1800-1933). Een comparatieve benadering

Mineke van Essen en Mieke Lunenberg

Proefschriftfragmenten

449 Een afwijkend patroon. Honderd jaar vrouwenarbeid in Nederland en (West-)Duitsland *Janneke Plantenga*

451 De homo economicus als winkeldochter. Theorieën over arbeid, macht en sekse *Margo Brouns*

455 Tegen conventioneel fatsoen en zekerheid. Het uitdagende feminisme van de utopisch socialisten *Saskia Poldervaart*

Verslagen van bijeenkomsten

458 'Terra Incognita'. Verslag van een colloquium, Nijmegen, 6 november 1992 *H.H.M. van Lieshout*

460 'Gezocht: macht. De macht der gewoonte in arbeids- en gezinsrelaties', Maastricht, 2 juni 1993 *Wies Weijs*

462 Verslag van de LOVA-dag, Universiteit van Amsterdam, 11 juni 1993 *Margreeth van Dijk*

Recensies

464 'Een druk bestaan. Tijdsbesteding en ruimtegebruik van tweeverdieners met kinderen' van Joos Droogleevoer Fortuijn
Hanne Groenendijk

466	'Onderwijs en sekse. Een verkenning van researchprogramma's. Vierde trendrapport STEO' van Geert ten Dam, Edith van Eck en Monique Volman <i>Joan Wolffensperger</i>
469	'In the way of women. Men's resistance to sex equality in organizations' van Cynthia Cockburn <i>Kea Tijdens</i>
471	'Vrouwelijke politici in de media' onder redactie van Chrisje Duyvis en Anna Vermeiden <i>Hella van de Velde</i>
473	'Feminism confronts technology' van Judy Wajcman <i>Ruth Oldenziel</i>
477	'Desire and anxiety. Circulations of sexuality in Shakespearean drama' van Valerie Traub <i>Richard Todd</i>
478	'Geschiedenis van de vrouw, deel 1: Oudheid' onder redactie van P. Schmitt Pantel; 'Vrouwenstudies en de klassieke oudheid, Didactica Classica Gandensia 29-30' onder redactie van F. Decreus en J. Veremans; en 'Vrouwen in de Grieks-Romeinse oudheid en het vroege christendom' van E. Eyben <i>Emily Hemelrijk</i>
482	'Foucault and feminism' van Lois McNay; 'Discourses of difference. An analysis of women's travel writing and colonialism' van Sara Mills; en 'Disciplining Foucault. Feminism, power and the body' van Jana Sawicki <i>Joke Hermes</i>
486	'Zorg en arbeid: vrouwen in twee werelden. Verschillen in de oriëntatie op arbeid' van Phil Heiligers <i>Karin Hoogeveen</i>
489	'The "girl question" in education. Vocational education for young women in the Progressive Era' van Jane Bernard Powers <i>Mineke van Essen</i>
491	'Regulating womanhood. Historical essays on marriage, motherhood and sexuality' onder redactie van Carol Smart <i>Nicolle Zeegers</i>
494	Kroniek
496	IIAV-inventarisatie
501	Ontvangen boeken
504	Summaries
506	Gegevens over de auteurs
507	Register 1993

Redactioneel

De artikelen in dit nummer hebben gemeen dat ze een zelfde historische periode bestrijken, namelijk de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw. Daarmee houdt de overeenkomst tussen de bijdragen op, want de objecten van onderzoek en de disciplines van waaruit het onderzoek wordt gedaan, lopen uiteen.

Inge Boer analyseert reisverslagen van twee Franse vrouwen die in de vorige eeuw naar de Oriënt reisden, namelijk Olympe Audouard en Jane Dieulafoy. De vraag die Boer bezighoudt, is hoe deze reisverslagen leiden tot een andere kijk op de positie van vrouwen in de Arabisch-islamitische wereld. Ze laat zien dat er een heel ander beeld in naar voren komt dan dat van de onderdrukte vrouw in de Oriënt. Verder maakt ze duidelijk dat de twee reizigers onder invloed van hun contact met deze wereld hun visie op de rechten voor Franse vrouwen hebben bijgesteld.

Henk te Velde vertrekt vanuit de in vrouwenstudies veel gehoorde constatering dat het onderzoek van mannelijkheid ver is achtergebleven bij het onderzoek van vrouwelijkheid. Hij gaat in op de wijze waarop mannelijkheid werd ingevuld in de publieke, met name de politieke, sfeer in Nederland in de periode van 1870 tot 1914. Van 'echte' mannen in de politiek werd toen verwacht dat zij, naast een flinke dosis strijdbaarheid, kwaliteiten tentoonspreidden die wij nu eerder als klassiek vrouwelijk zouden beschouwen. Vooral offervaardigheid en 'in het lijden betoonde Christelijke heldenmoed' scoorden hoog als ideale eigenschappen van mannelijke politieke leiders. Te Velde laat zien hoe de toenmalige invulling van vrouwelijkheid, met een sterke nadruk op moederlijkheid, de complementaire pendant van dat type mannelijkheid vormde.

Mineke van Essen en Mieke Lunenberg presenteren een vergelijkende studie van de pedagogische wetenschap in Duitsland en Nederland in de periode 1800-1933. Hun vraag is of, en zo ja in hoeverre, de posities van Duitse en Nederlandse pedagogen kunnen worden gerelateerd aan gender-verschillen en aan regionale verschillen. Van Essen en Lunenberg stellen vast dat in Nederland mannelijke en vrouwelijke pedagogen in gescheiden opvoedkundige domeinen werkten. Als gevolg daarvan kregen vrouwelijke pedagogen een lagere status en werden zij in de pedagogische historiografie genegeerd. In Duitsland daarentegen domineerden mannen alle opvoedkundige terreinen. Als vrouwen er echter toch in slaagden om bepaalde posities te verwerven, dan konden zij een rol spelen in de hoofdstroom van de pedagogische wetenschap.

Naast de artikelen zijn er, zoals altijd, de proefschriftfragmenten, de verslagen van bijeenkomsten en de recensies. De oplettende lezer/es heeft wellicht al op-

gemerkt dat dit nummer van *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* dunner is dan gewoonlijk. Nummer 54 was namelijk extra dik om ruimte te bieden aan de vele recensies die de redactie bereiken. Gezien de beperkte ruimte in ons tijdschrift zijn we genoodzaakt om al in de nabije toekomst een meer selectief beleid te voeren, zowel ten aanzien van recensies als van proefschriftfragmenten. De gestaag groeiende stroom aan recensies, alsmede de toenemende hoeveelheid proefschriftfragmenten die we krijgen aangeboden zijn op zichzelf echter een uiterst positief teken. Kennelijk verschijnen er veel boeken die de moeite van het recenseren waard zijn. En gepromoveerde feministische wetenschappers zijn er nooit genoeg!

Inge Boer
 Confrontaties in contactzones
 De reisverhalen van Olympe Audouard en Jane
 Dieulafoy

Reisverhalen hebben een belangrijke rol gespeeld in de westerse beeldvorming van de Arabisch/islamitische wereld. Het genre is lang gedomineerd geweest door mannelijke auteurs die hun beschrijvingen van de Oriënt bijna altijd vergezeld deden gaan van een sectie over de positie van vrouwen. Keer op keer kwamen daarin dezelfde stereotiepe verbeeldingen van vrouwen in de Arabische wereld voor. Afgezien van een enkele bekende naam zoals Lady Mary Montagu, Lady Hester Stanhope of Gertrude Bell zijn reizigsters en hun verslagen nog nagenoeg onbekend en begint de bestudering van hun geschriften pas de laatste jaren belangstelling te trekken. De aandacht richt zich daarbij voornamelijk op Afrika en op Engelse reizigsters.¹ Franse reizigsters zijn tot op heden grotendeels buiten beschouwing gebleven, wat deels te wijten is aan de ontoegankelijkheid van hun reisverhalen, maar ook aan onbekendheid en uitsluitingsmechanismen. Berchet's anthologie *Le voyage en Orient* bijvoorbeeld noemt slechts één vrouw op 38 reizigers.² De interesse gaat voor het merendeel uit naar de Franse ex-koloniale gebieden, zoals Algerije.³

Met dit artikel wil ik de aandacht vestigen op twee Franse negentiende-eeuwse vrouwen, Olympe Audouard en Jane Dieulafoy, die koers zetten naar het oostelijk Middellandse-Zeegebied en onder meer verslag doen van hun ontmoetingen met vrouwen aldaar. Ik zal een analyse geven van beider reisverhalen en me daarbij richten op het ingewikkelde netwerk van machts- en krachtsverhoudingen die ontstaan tijdens dergelijke ontmoetingen in wat Mary Louise Pratt in haar boek *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation* 'contactzones' noemt. Contactzones zijn 'sociale ruimten waar ongelijke culturen elkaar ontmoeten, op elkaar botsen en met elkaar worstelen, vaak in verregaand asymmetrische verhoudingen van dominantie en ondergeschiktheid...'⁴ Binnen het

1. Zie Jane Robinson, *Wayward women. A guide to women travellers*. Oxford/New York (Oxford University Press) 1990; Catherine Barnes Stevenson, *Victorian women travel writers in Africa*. Boston (G.K. Hall) 1982; Dea Birkett, *Spinsters abroad. Victorian lady explorers*. Londen (Victor Gollanez) 1991. Zie ook het recente artikel van Marnel Breure, 'Good girls go to heaven, bad girls go to Africa: witte reizigsters op het zwarte continent', in: *Lover* 20 (1993), nr. 2, pp. 72-78.

2. Jean Claude Berchet (red.), *Le voyage en Orient*. Z.p. (Robert Laffont) 1985.

3. Zie Michèle Salinas, *Voyages et voyageurs en Algérie, 1830-1930*. Toulouse (Privat) 1989, die nauwelijks aandacht besteedt aan de vele Franse vrouwen die reisverhalen over hun bezoek aan Algerije schreven. Denise Brahimi (*Femmes arabes et soeurs musulmanes*. Parijs [Tierce] 1984) doet dat wel.

4. Mary Louise Pratt, *Imperial eyes. Travel writing and transculturation*. Londen/New York (Routledge) 1992, p. 4. Alle vertalingen in dit artikel zijn van mijzelf.

spanningsveld dat bestaat in contactzones – waar de context van koloniale verhoudingen in combinatie met gender slechts twee aspecten weergeeft van een complex samenspel van factoren – lokaliseer ik mijn vraag in hoeverre de analyse van teksten van deze twee vrouwelijke reizigers een ander perspectief biedt op de positie van vrouwen in het Midden-Oosten. Een belangrijke overweging daarbij is de manier waarop representaties van vrouwen in de Arabisch/islamitische wereld een articulatie vormen van en commentaar geven op de situatie van Franse vrouwen in hun maatschappij.

Enige kanttekeningen bij reizen en reisverhalen

Voordat ik de reisverhalen van Audouard en Dieulafoy analyseer, wil ik een aantal theoretische kanttekeningen plaatsen bij de fenomenen reizen en reisverhalen. Allereerst lijkt het reisverhaal door zijn connotaties met het autobiografische, het niet voor het publieke oog bestemde en door zijn onderwaardering als (literaire) tekst veeleer een ‘bijproduct’ te zijn. Reisverhalen lijken een middel om iets anders te produceren of te completeren. Flaubert bijvoorbeeld reisde naar Egypte om een creatieve impasse te overwinnen in het schrijven van *La tentation de St. Antoine*. Zijn reisverslag was niet bestemd voor publikatie omdat, in de woorden van zijn reisgenoot Maxime du Camp, Flaubert beweerde dat:

‘... reizen, evenals de humaniora, slechts moeten dienen tot “verlevendiging van stijl” en dat gebeurtenissen, waargenomen buitenslands, misschien in een roman gebruikt konden worden, maar niet in een rechtstreeks verslag. Reisverhalen, beweerde hij, stonden voor hem gelijk aan nieuwsberichten, een lage vorm van literatuur, en hij had hogere aspiraties.’⁵

Olympe Audouard, *femme de lettres*, was getrouwd geweest met een notaris en in 1860 van hem gescheiden. Jarenlang deed zij pogingen om een officiële scheiding te verkrijgen (de wet die scheidingen toestond werd pas in 1885 aangenomen). Onderwijl reisde zij en publiceerde haar reisverhalen om in haar levensonderhoud te voorzien.⁶ Jane Dieulafoy begeleidde in de jaren tachtig van de negentiende eeuw haar man op een archeologische expeditie naar het huidige Iran en Irak, waarna hij de wetenschappelijke resultaten publiceerde en zij een reisverhaal.⁷

5. Francis Steegmuller (red.), *A sensibility on tour. Flaubert in Egypt*. Chicago (Academy) 1987, p. 8.

6. Zie de minachtende biografische beschrijving van deze ‘strijdlustige vrouw’ in de *Dictionnaire de biographie française* en de evaluatie van Audouards belangrijke rol in de Franse negentiende-eeuwse feministische beweging door Claire Goldberg Moses, *French feminism in the 19th century*. Albany (State University of New York Press) 1984, p. 178.

7. Jane Dieulafoy’s reisverhaal *La Perse, la Chaldée et la Susiane*. Parijs (Hachette) 1887, werd recentelijk opnieuw uitgegeven bij Phébus: *Une amazone en Orient. Du Caucase à Persépolis*. Parijs

Misschien moeten we de vraag naar reisverhalen geschreven door vrouwen omdraaien. Als vrouwen, reizend in mannelijk gezelschap, de rol op zich nemen om het reisverhaal te schrijven, wat zegt dat dan over de status van het reisverhaal? Reizen lijkt een verdeling in rollen en sferen te reproduceren, waarin mannen hun positie op andere manieren markeren. Nu moet ik hierbij aantekenen dat mannen in door vrouwen geschreven reisverhalen slechts zelden optreden, maar wel in significante situaties. Marcel Dieulafoy treedt op de voorgrond als het geldzaken betreft, bezoeken aan lokale functionarissen of het archeologische onderzoekswerk. In de sociale context van reizen claimen mannen een overheersende positie, namelijk in hun functioneren als mannen in de publieke sfeer. Ook in de resultaten van het reizen lijkt deze verdeling gehandhaafd te blijven. Er is echter een aantal tegenargumenten te geven dat dit beeld nuanceert.

Mary Louise Pratt beargumenteert dat de canonieke scheiding in moderne etnografie tussen de wetenschappelijke beschrijvende tekst en de persoonlijke verhalen een poging toont om etnografie als objectief te presenteren en haar wetenschappelijke status te verhogen. Persoonlijke aantekeningen krijgen volgens haar slechts een plaats toegekend in de introductie tot het 'eigenlijke werk' of in een afzonderlijk deel.⁸ We kunnen daarmee echter ook stellen dat Dieulafoy's reisverhaal bijvoorbeeld functioneert als supplement in de dubbele betekenis van het woord: het reisverhaal is een surplus, een extra element toegevoegd aan het wetenschappelijke werk van haar echtgenoot en tevens een noodzakelijke aanvulling om het te completeren.⁹ Jane Dieulafoy's relaas is dan te beschouwen als de ontbrekende introductie op het werk van haar echtgenoot zonder hetwelk zijn wetenschappelijke werk niet volledig is. De *hors d'oeuvre* opgevat als dwingende voorwaarde tot voltooiing van het werk/oeuvre heeft een belangrijk voordeel, namelijk dat reisverhalen van vrouwen kunnen worden gelezen als hun domeinen van inschrijving en invloed, hun vaak anderszins ontzegd.

In haar studie van Britse, Amerikaanse en Australische negentiende-eeuwse reizigers, *Spinsters abroad. Victorian lady explorers*, constateert Dea Birkett duidelijke verschillen tussen hetgeen vrouwen die alleen reisden schreven en vrouwen die in mannelijk gezelschap verkeerden. Alleenreizende vrou-

1989, en *L'Orient sous le voile: De Chiraz à Bagdad*. Parijs 1990. Een derde deel gebruik ik niet voor mijn referenties. Jammer genoeg loopt de inhoud van de heruitgave niet parallel met die van de oorspronkelijke uitgave en er ontbreken delen uit het laatste. Ik zal van beide uitgaven de pagina's aangeven. Zie voor een soortgelijke rolverdeling tussen mannen en vrouwen Madame de Gasparin, *A Constantinople par Vienne, le Danube et la Mer Noire*. Parijs (Michel Lévy) 1867, en Madame de Minutoli, *Mes souvenirs d'Egypte*. Parijs (Nepveu) 1826.

8. Mary Louise Pratt, 'Fieldwork in Common Places', in: James Clifford en George Marcus (red.), *Writing culture. The poetics and politics of ethnography*. Berkely/Los Angeles/Londen (University of California Press) 1986, pp. 27-51.

9. Zie Jacques Derrida, *Of grammatology*. Vert. Gayatri Chakravorty Spivak. Baltimore/Londen (Johns Hopkins University Press) 1976, pp. 141-165, en voor het verwante concept van het parergon *La vérité en peinture*. Parijs (Flammarion) 1978, pp. 44-95.

wen namen, volgens Birkett, mannelijke rollen op zich waarbij gender-posities misschien tijdelijk opgeheven lijken, maar de begrenzingen tussen wit en zwart actief gehandhaafd blijven. 'De gemeenschappelijke raciale status oversteeg alle andere scheidingen in gender, klasse en nationaliteit.' (p. 123) Birkett beschrijft hoe deze vrouwen een vorm van genoegdoening vonden in de uitoefening van macht over niet-westerse mannen, maar problematiseert de relatie tussen mannelijkheid en koloniale overheersing niet. Vrouwen die in mannelijk gezelschap reizen, 'wanneer hun gender de relaties met hun reisgenoten bepaalde', beschrijven ook de leefwijzen van vrouwen die zij ontmoeten. Het laatste lieten alleenreizende vrouwen, volgens Birkett, achterwege (p. 165).

In mijn analyse van de reisverhalen van Audouard en Dieulafoy zal ik laten zien dat de genderrollen, die volgens Birkett bepalend zijn voor hetgeen vrouwen schrijven, niet zo deterministisch kunnen worden opgevat. Audouard en Dieulafoy becommentariëren beiden de leefwijzen van Arabisch/islamitische vrouwen, maar dit leidt vaak tot reflectie over de positie van Franse vrouwen. Beiden participeren middels hun reisverhalen actief in politieke debatten over de noodzaak tot hervormingen in het Ottomaanse Rijk.

Reizen als het reeds gelezene en aanschouwde

Een tweede aspect van reizen dat ik wil benadrukken is haar gebruik als trope, als figuurlijke uitdrukking, voor schrijven en lezen. Het zich verplaatsen in en door middel van schrijven – zowel in theoretische beschouwingen als in andere vormen van tekstproductie – is reeds een vorm van reizen. 'Om te theoretiseren verlaat je je "thuis"', in de woorden van James Clifford.¹⁰ Voor Michel Butor bestaat er een bijna symbiotische relatie tussen reizen en schrijven:

'Ik heb altijd de intense communicatie gevoeld die er tussen mijn reizen en schrijven bestaat; ik reis om te schrijven (...) omdat reizen, althans reizen in een zekere zin, voor mij schrijven is (en allereerst omdat het tot lezen leidt) en omdat schrijven reizen is.'¹¹

De nauwe banden tussen lezen, schrijven en reizen zijn vooral zichtbaar in het werk van schrijvers uit de Romantiek, zoals Lamartine, Gautier, Nerval en Flaubert. Alvorens naar de Oriënt te reizen las men reisbeschrijvingen van voorgangers, refereerde aan eerder verworven kennis en produceerde na afloop de bevindingen.¹² De voornoemde schrijvers, maar Audouard en Dieulafoy evenzeer,

10. James Clifford, 'Notes on travel and theory', in: *Inscriptions* 5 (1989), pp. 177-188, citaat op p. 177.

11. Michel Butor, 'Le voyage et l'écriture', in: *Répertoire* IV. Parijs (Minuit) 1974, pp. 9-31, aldaar pp. 9-10.

12. Zie bijvoorbeeld Flaubert die in zijn verlangen naar de Oriënt geïnspireerd werd door Victor Hugo's *Les orientales*, Lord Byrons gedichten en de verhalen van *1001 Nacht*. Steegmuller, *A sensibility on tour*, a.w., p. 11.

kunnen beschouwd worden als schakels in een keten van geaccumuleerde en verander(en)de kennis over de Oriënt. Volgens Edward Said functioneert de Oriënt in dit epistemologisch proces niet zozeer als plaats of locatie, maar als topos, dat wil zeggen als een vaste uitdrukking, 'een set referenties, een verzameling kenmerken die haar oorsprong lijkt te hebben in een verwijzing, of in een tekstfragment, een citaat uit iemands werk over de Oriënt, of in een stukje fantasie, of in een amalgaam van al deze elementen'.¹³ Reizen, in andere woorden, vindt plaats door middel van teksten (dat kunnen ook visuele teksten zijn) en door bemiddeling. Kort gezegd, reizen is het reeds gelezene en aanschouwde.

Het verblijf in de 'werkelijke' Oriënt is vaak een manier om de imaginaire Oriënt te controleren, maar kan ook leiden tot een vergelijking met bekend terrein, Europa. Jane Dieulafoy aanschouwt een klein dorpje in Perzië en merkt op:

'Het dorp, verloren tussen rotsen en groen, openbaarde zich voor mijn verbaasde ogen als een verschijning van een plaats in de Alpen of de Pyreneeën; ik had mezelf gemakkelijk in de omgeving van Interlaken of Luchon kunnen wanen, ware het niet dat er minaretten en terrassen waren.'¹⁴

Deze *déjà-vu*-ervaring toont hoe reizen als het reeds gelezene niet noodzakelijkerwijs inhoudt dat de Oriënt het object van het lezen is. De ene reiservaring wordt over de andere geplaatst, wat zowel tot opmerkelijke overeenkomsten leidt als tot verschillen. De gelaagdheid van reiservaringen en dus ook van reisverslagen brengt mij op het derde en laatste aspect van reizen en reisverhalen.

Reizen als inscriptie

Reizen als het reeds gelezene en geziene impliceert dat de reizig(st)er altijd al door voorgaande reizen is getekend. Bovendien laten reizigers hun sporen achter, hoezeer de illusie ook bestaat een gebied, land of volk als eerste te bezoeken en in een ongerepte staat aan te treffen. De 'mythologie van de blanco pagina'¹⁵ speelde Flaubert bijvoorbeeld parten toen hij de piramiden in Egypte bezocht en onaangenaam getroffen constateerde:

'Je raakt geïrriteerd door het aantal namen van imbecielen die overal geschreven zijn: op de treden van de Grote Piramide bevindt zich in zwarte letters een zekere Buffard, 79, rue Saint-Martin, behangfabrikant; een Engelse fan van Jenny Lind heeft haar naam opgeschreven en er is ook een peer, die Louis-Philippe voorstelt.'¹⁶

13. Edward Said, *Orientalism*. New York (Vintage) 1979, p. 177.

14. Dieulafoy, *La Perse*, p. 212; *Une amazone*, p. 196.

15. Butor, 'Le voyage et l'écriture', p. 27.

16. Steegmuller, *A sensibility on tour*, p. 54.

Ik wil beargumenteren dat reizen altijd sporen nalaat in een land of op een landschap, hoewel niet direct zo zichtbaar als Flaubert ze tegenkwam. De metafoor van de palimpsest maakt wellicht duidelijk wat ik bedoel.

De palimpsest in zijn letterlijke betekenis als 'perkamentrol die na afkrabbing of onzichtbaarmaking van het oorspronkelijke geschrevene opnieuw beschreven is' laat misschien een 'blanco pagina' zien, maar het geschrevene heeft wel degelijk sporen achtergelaten. Wanneer we het landschap lezen als een textuur van inscripties die een soort onzichtbaar archief vormen, dan zijn de bewegingen van reizigers niet meer dan toevoegingen op een oppervlak dat reeds bedekt is met sporen.

Beweging in tijd en ruimte

Reisverhalen zijn sterk verbonden met de notie van beweging, van verandering en van de ontmoeting met het nieuwe en andere. Ik heb reeds aangegeven hoe de ervaring van verandering en het nieuwe altijd functioneert binnen de kaders van het bekende. Audouard en Dieulafoy gebruiken allebei technieken om de lezer duidelijk te maken dat zij elders verkeren. Dieulafoy's reisverhaal is onderverdeeld in secties met korte locatie-aanduidingen en data. Audouard gebruikt subkopjes die vaak de beweging van de ene plaats naar de andere aangeven. Het zijn echter niet alleen indicaties van een andere ruimte, die de geschriften van Audouard en Dieulafoy kenmerken, maar ook van een andere tijd. Johannes Fabian heeft erop gewezen dat een term 'niet manifest "temporeel" hoeft te zijn om als methode van tijdsseparatie te dienen'. Belangrijker, volgens Fabian, zijn die uitdrukkingen waarvan de temporaliserende functie voortvloeit uit de context waarin ze gebruikt worden.¹⁷ Het geseculariseerde begrip van tijd als natuurlijke historie, waarbij culturen op een tijdschaal worden afgezet, is sinds de Verlichting een dominant principe in de beeldvorming van andere culturen (p. 26). De 'ander' was nog niet toe aan beschaving en liep altijd achter bij het Westen, een idee dat vaak als rechtvaardiging van kolonialisme heeft gediend. Ik wil de reisverhalen van Olympe Audouard en Jane Dieulafoy binnen deze context interpreteren, waarin de Oriënt wordt opgevat als 'levend' in een andere tijd, in een voorstadium van de westerse tijd.

Een van de duidelijkste manifestaties van tijdsseparatie is de nadruk die Audouard en Dieulafoy leggen op de noodzaak tot hervormingen. Religie is daarbij een belangrijke belemmerende factor. Dieulafoy geeft een beschrijving van de Babi's, een beweging in Perzië gericht op sociale en religieuze hervormingen. Tot hun bijna volledige uitroeiing in 1852 bestreden de Babi's de in hun ogen kwalijke beperkingen opgelegd door de islam. Dieulafoy suggereert:

17. Johannes Fabian, *Time and the other. How anthropology makes its object*. New York (Columbia University Press) 1983, p. 75.

‘De terugkeer van een bloedig tijdperk in Perzië is niet wenselijk, maar het verdient wel de voorkeur dat de gegronde triomf van de nieuwe doctrines moslims toestaat om zonder ophef de principes te verlaten van een religie die zo schadelijk is in haar resultaten, en om zich los te maken van de ketenen die de Koran en de geestelijken hebben opgelegd aan de realisatie van de meest urgente politieke en sociale hervormingen.’¹⁸

Religie en regeringsvorm worden door beide Franse vrouwen als factoren genoemd voor de deplorabele staat van de Oriënt. Zij zien hervormingen, mits deze langs dezelfde lijnen als de Europese ontwikkelingen zijn verlopen, als de enige uitweg. Het referentiekader dat Audouard en Dieulafoy hanteren bij hun kritische kanttekeningen, is dat van het oriëntalistische discours. Het is ingebed in discussies over het Ottomaanse Rijk als ‘de zieke man van Europa’ of ‘de Oosterse kwestie’.

De roep om hervormingen had zich binnen het Ottomaanse Rijk sinds het begin van de negentiende eeuw doen gelden. Westers opgeleide officieren vroegen om militaire hervormingen, onder andere bedoeld om het bestuur over de vele verschillende etnische en religieuze groepen waaruit het rijk was samengesteld te handhaven. De snel toenemende economische en militaire macht van Europa werd ook in bredere kring beschouwd als een teken van het achterblijven van het Ottomaanse Rijk. Voor de Europese machten was het de vraag hoe het Ottomaanse Rijk overeind te houden en tegelijkertijd hun invloed te vergroten. Veel van de hervormingen, zoals in Egypte en Perzië, werden gefinancierd door concessies te verlenen aan Europese staten en handelsmaatschappijen.¹⁹

Participatie van vrouwen in een exclusief mannendebat

Hoewel de ideeën van Audouard en Dieulafoy bepaald werden door de mechanismen die separatie in tijd aangeven en door een onderscheid tussen Europese superioriteit en achterlijkheid van de Oriënt, wil ik desondanks betogen dat zij op een kritische manier participeerden in het hervormingsdebat. Zij schrokken er niet voor terug om hun opinies te formuleren over economische en politieke hervormingen, waarvan zij meenden dat ze uiteindelijk ook ten goede zouden komen aan de vrouwen in de Oriënt.²⁰

18. Dieulafoy, *La Perse*, p. 83; *L'Orient sous le voile*, p. 56.

19. Zie bijvoorbeeld George Antonius, *The Arab awakening. The story of the Arab National Movement*. Londen (Hamis Hamilton) 1938; Albert H. Hourani, *Arabic thought in the liberal age, 1798-1939*. Londen (Oxford University Press) 1962; W.R. Polk en R.L. Chambers, *The beginnings of modernization in the Middle East. The nineteenth century*. Chicago/Londen (University of Chicago Press) 1968; J. Stanford en E.K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and modern Turkey*. II, *Reform, revolution, and republic. The rise of modern Turkey 1808-1975*. Cambridge (Cambridge University Press) 1977.

20. Zie voor een kritische discussie over de relatie tussen hervormingen en hun gevolgen voor vrouwen in de Arabisch/islamitische wereld: Leila Ahmed, *Women and gender in Islam. Historical roots of a modern debate*. New Haven/Londen (Yale University Press) 1992.

Jane Dieulafoy observeert hoe de Europese invloed op de katoenhandel in Perzië tot kapitaalexport en toenemende afhankelijkheid leidt.

‘De verbouwing van deze textielplant [katoen] zou even winstgevend kunnen zijn als die van opium of tabak, als het materiaal in het producerende land zelf zou worden gebruikt. Ongelukkigerwijs profiteren de inheemse handelaren, in hun capaciteit als bemiddelaars, niet zelf van de winsten, voortkomend uit de diverse transacties waartoe katoenverbouw aanleiding geeft. Zij bevinden zich derhalve, door de fout van de regering, in een afhankelijkheidspositie ten opzichte van enige Europese handelshuizen, gevestigd aan de grote weg van Teheran naar Bouchyr, een positie die uiterst schadelijk is voor de ontwikkeling van de lokale nijverheid. Een voorbeeld uit duizenden.’²¹

De Europese handelshuizen genieten bescherming van hun consuls en betalen minder belasting dan de Perzische handelaren. Dieulafoy veroordeelt deze praktijken in de sterkst mogelijke bewoordingen.

Olympe Audouard uit haar bezorgdheid over de achteruitgang van het Ottomaanse Rijk in bredere termen en geeft een andere verklaring voor de omstandigheden. Enerzijds is het Ottomaanse Rijk minder actief naar buiten gericht en berust, volgens Audouard, in consolidatie van haar verworvenheden. Anderzijds vormen het onafhankelijkheidsstreven van de Balkanlanden, het verlies van Egypte en de interne strijd in Libanon verzwakkende factoren. Audouard beschouwt de Europese inmenging in de Ottomaanse politiek als het veiligstellen van eigen belangen. ‘Europa steunt het wankelende Turkije heden ten dage meer uit eigenbelang dan uit sympathie. Rond deze illustere zieke heeft zich een Europees protectoraat gevormd, waarop het [Turkije] zich beter niet blindelings kan verlaten.’²² De kern van het probleem ligt in het gedwongen samenleven van verschillende godsdiensten onder één bestuur. Audouards suggestie voor een oplossing is het vrijwillig opgeven van de ‘christelijke provincies’, zodat er minder reden voor de Europese machten bestaat zich met het Ottomaanse Rijk te bemoeien. Zij betwijfelt of haar suggesties serieus zullen worden genomen door de heren journalisten: ‘in de eerste plaats zullen ze bedenkingen hebben omdat [ze] voortkomen uit de hersens van een vrouw, en in de tweede plaats omdat [ze] te eenvoudig zijn, hetgeen al hun redematies tot nul zou reduceren’ (p. 299).

De deelname van deze Franse reizigsters aan het politieke debat is om twee redenen belangrijk. Ten eerste situeert het hen in het kader van een voortdurende bemoeienis van Europa met het Ottomaanse Rijk en andere staten in de Oriënt. Ten tweede bood het reisverhaal vrouwen de mogelijkheid om hun meningen te uiten, daar waar hun het recht van spreken, zeker in politieke debatten, vaak letterlijk ontzegd werd. Olympe Audouard is wat het laatste betreft een goed voorbeeld. Zij behoorde tot de eerste vrouwen in Frankrijk die zich

21. Dieulafoy, *La Perse*, pp. 284-285; *Une amazone*, pp. 267-268.

22. Olympe Audouard, *L'Orient et ses peuplades*. Parijs (E. Dentu) 1867, p. 287.

publiekelijk uitspraken over rechten voor vrouwen, en zij probeerde in 1868 een politiek tijdschrift *La revue cosmopolite* uit te geven. Zij werd van regeringswege gedwarsboord in haar initiatief met de verklaring dat een vrouw, omdat zij geen volledige burgerrechten bezat, geen politiek tijdschrift kon publiceren.²³

Franse vrouwen representeren Oriëntaalse vrouwen

Reisverhalen bieden vrouwen weliswaar de mogelijkheid hun meningen te ventileren en hun invloed op het debat te doen gelden, maar tegelijkertijd maken ook zij gebruik van het dominante discours over de Oriënt en opereren binnen de machtsongelijkheden inherent aan contactzones. In Audouards en Dieulafoy's representaties van ontmoetingen met en ideeën over vrouwen in de Arabisch/islamitische wereld leidt dit zowel tot stereotiepe als tot kritische noties over de positie van vrouwen in het Midden-Oosten en in Frankrijk.

Olympe Audouard is het meest uitgesproken in haar doeleinden. Zij wil een verbetering van de positie van Franse vrouwen bewerkstelligen met name op het gebied van het huwelijksrecht. In haar reisverhaal *L'Orient et ses peuplades* is haar eisenlijstje impliciet, maar zichtbaar aanwezig.

Een ontmoeting met een Russische man die opmerkt dat Fransen de Oriënt leren kennen door middel van komische opera's en de verhalen van *1001 Nacht*, is voor Audouard aanleiding tot een lange uitweiding over de islamitische leer ten aanzien van vrouwen. Deze uitweiding vormt het centrale gedeelte van haar reisverhaal. Ter ondersteuning van haar argumenten citeert Audouard uit de koran en rechtvaardigt zij haar gebruik van bronnen: 'Ik voor mij hecht meer geloof aan islamitische auteurs in alles wat de islamitische natie betreft, omdat ze beter op de hoogte zijn van de waarheid.' (p. 260) Ze verwijt christelijke auteurs vooringenomenheid en intolerantie en wil zich daarom niet op hun geschriften verlaten. Audouard gaat uitspraken die lijnrecht tegen de *communis opinio* ingaan niet uit de weg om duidelijk te maken dat de koran als wetsstelsel voordelen biedt voor westerse vrouwen. 'Ik ben een goede christen, maar als ik niet dat geluk zou hebben, zou ik moslim willen zijn.' (p. 240)

In haar inleidende opmerkingen vergelijkt Audouard Mohammed op impliciete wijze met Franse mannen en wetgevers. Mohammed is een man met een hoge morele standaard en een groot rechtvaardigheidsgevoel (p. 249). De tweede term van de vergelijking, namelijk dat Franse wetgevers zich niets aan morele standaarden gelegen laten liggen, is voor de goede verstaander duidelijk. In dezelfde trant werken de citaten uit de koran, die voor het overgrote deel niet direct gerelateerd worden aan de *Code civil*. Ik ga ervan uit dat Franse vrouwen genoeg hadden aan een hint om te begrijpen dat zij werden aangespoord hun situatie te vergelijken met die van vrouwen in het Midden-Oosten. In de noten zal ik de inhoud aangeven van de artikelen uit de *Code civil*, die verband houden

23. Goldberg Moses, *French feminism*, p. 179.

met Audouards citaten uit de koran. Al de door Audouard aangehaalde citaten hebben betrekking op strijdpunten tussen de Franse feministische beweging uit de jaren zestig van de negentiende eeuw en de regering van het Tweede Keizerrijk.

‘Laten we eens zien wat Mohammed vrouwen leert... “Huwelijk hen uit die nog niet getrouwd zijn en als armoede hen ervan weerhoudt te huwen, geef hun wat van de bezittingen die God u gegeven heeft, o rijken! en huwelijk hen uit.” (De oude ongetrouwde vrouwen zonder bruidsschat zullen zeker geen kwaad spreken over dit vers!)’ (p. 251)

Het wil niet zeggen dat Audouard het huwelijk aanbevelenswaardig vond voor Franse vrouwen, maar wel dat de huwelijkse staat moslimvrouwen een betere positie verschafte. Bovendien bleven vrouwen in Frankrijk vaak ongehuwd omdat ze geen bruidsschat hadden, en werden daardoor als schande van de familie beschouwd.

De beschikking van Franse vrouwen over hun bruidsschat was onderwerp van verhitte debatten. Audouard citeert: ‘Wijst vrijelijk uw vrouwen hun bruidsschat toe en als het hun behaagt u een deel toe te vertrouwen, geniet er op aangename wijze met hen van’ (p. 252).²⁴ Franse vrouwen brachten hun bruidsschat in hun huwelijk in en raakten direct de financiële controle erover kwijt. Zeker in geval van scheiding (sinds 1816 verboden bij de wet, waarna alleen scheiding van tafel en bed mogelijk was op dezelfde ongelijke voorwaarden) hadden vrouwen geen enkele vorm van financiële zekerheid. Audouard wijst op de situatie van islamitische vrouwen: ‘Als u een vrouw wilt verstoten, laat haar dan de bruidsschat meenemen die u haar gegeven hebt’ (p. 253).²⁵ De koran vraagt om vier getuigen inzake het overspel van een vrouw en, als haar overspel bewezen is, gebiedt haar opsluiting in een huis totdat zij spijt betuigt. Het leidt Audouard opnieuw tot een vergelijking met de Franse situatie, die in gunstige zin voor de koran uitvalt.

‘Zoals men ziet zijn niet alle voorschriften van Mohammed voor vrouwen zo kwaadwillig als men wel zegt. Met betrekking tot overspel komt wat hij gebiedt dichter bij de uitspraken van Christus over overspelige vrouwen dan bij hetgeen

24. Artikel 1421 van de *Code civil* (1804) vermeldt: ‘De echtgenoot alleen beheert de gezamenlijke bezittingen. Hij kan ze verkopen, overdragen of verhypothekeren zonder de medewerking van de echtgenote’, en artikel 1428: ‘De echtgenoot beheert alle persoonlijke bezittingen van zijn vrouw. Hij kan eigenhandig alle persoonlijke aandelen die zijn vrouw toebehoren gebruiken. Hij kan niet het persoonlijke onroerend goed toebehorend aan zijn vrouw overdragen zonder haar toestemming. Hij is verantwoordelijk voor elke afname van persoonlijke bezittingen van zijn vrouw die door gebrek aan beschermende maatregelen is veroorzaakt.’

25. Artikel 229 van de *Code civil* vermeldt: ‘De echtgenoot kan om een echtscheiding verzoeken wegens overspel van zijn vrouw. Artikel 230: ‘De echtgenote kan om een echtscheiding verzoeken wegens overspel van haar echtgenoot, wanneer hij zijn minnares in hun huis zou hebben gehouden.’ Na 1816 veranderden deze regels in redenen voor scheiding van tafel en bed.

onze *Code* zegt. De laatste staat de echtgenoot bijna toe om haar te doden, of vaardigt tenminste geen straf over hem uit indien hij haar doodt, omdat er altijd een verzachtende omstandigheid in zijn voordeel gevonden wordt.' (p. 255)

Het is opmerkelijk om te zien hoe Olympe Audouard haar kritische zin scherpt aan de hand van voorbeelden uit de koran. De positie van Franse vrouwen komt in vergelijking met die van islamitische vrouwen ronduit slecht voor de dag. Met de voordelen die dat oplevert moeten we echter ook in gedachten houden dat hetgeen de koran voorschrijft niet noodzakelijkerwijs de werkelijke situatie van vrouwen weergeeft. De reflectie op een adequate weergave van de 'werkelijkheid' lijkt Audouards doel ook niet te zijn. De koran fungeert als gezaghebbende en wettige bron om weer te geven welke hervormingen essentieel zijn voor Franse vrouwen. Ik zie Audouards inzet van de koran dan ook eerder als middel om de Franse wet te bekritisieren dan om haar interesse in de positie van vrouwen uit de Arabisch/islamitische wereld te bekrachtigen.

Concluderend beschouw ik Audouards reisverhaal als een belangrijke tekst die een interessante weergave is van de (ideale) positie van vrouwen in de Oriënt. Die weergaven worden op hun beurt weer gebruikt voor een ander doel, namelijk om hervormingen in Frankrijk te bepleiten en om als 'grondstoffen' voor haar zaak te dienen. Het reisverslag van Audouard is niet alleen een 'bij-produkt' omdat het diende als bron van levensonderhoud, maar ook omdat het reisverhaal als nauw verholen argument fungeert voor een doel 'thuis'. Audouard voegt haar commentaar toe aan de korancitaten en gebruikt de koran om haar argumenten kracht bij te zetten. Maar door vrouwen uit de Oriënt los te maken uit hun geleefde werkelijkheid en ze tot voorbeelden of prototypen te bestempelen, worden ze tot 'slachtoffer' van Audouards interpretaties. Omgekeerd levert haar gebruik van de regels die idealiter de sekseverhoudingen in de Oriënt bepalen een verstoring op van het stereotiepe idee dat vrouwen hevig onderdrukt worden. Ze doorsnijdt daarmee ook de separatie in tijd en zet het westerse idee van de achterlijkheid van de Oriënt op zijn kop.

Verlies van tijd of een les in 'taal' in Perzië

Twee decennia na Audouard reisde Jane Dieulafoy met haar echtgenoot door Perzië en Irak en beschreef in haar reisverhaal het verloop van hun archeologische expeditie. Haar voortdurende belangstelling voor de positie van vrouwen blijkt uit de registratie van talloze gesprekken die zij met hen voerde.²⁶ Maar die belangstelling leidt vaak tot een ambivalente respons op hetgeen Dieulafoy te

26. Een bijzonder kenmerk van Dieulafoy's reisverhaal wordt gevormd door de foto's die zij nam van monumenten, landschappen en personen, onder wie veel vrouwen. Ik wil hier niet ingaan op de rol die haar fotografie vervult. Zie daarvoor mijn *Rereading the harem and the despot. Changes in French cultural representations of the Orient in the late eighteenth and early nineteenth centuries*. University of Rochester, 1992.

horen krijgt: haar eigen achtergrond als vrouw uit de Franse bourgeoisie intervenueert regelmatig met de op emancipatie gerichte uitspraken die Dieulafoy doet.

Dieulafoy's sympathie voor de denkbeelden van de op sociale hervormingen georiënteerde Babi-beweging heb ik reeds vermeld. Veel vrouwen in Perzië voelden zich aangetrokken tot de denkbeelden van Mirza Ali Mohammed, de leider van de beweging. Zij speelden een belangrijke rol in de verspreiding van de ideeën van de Babi's.

'Sinds de nieuwe religie opkwam had zij de interesse van vrouwen, zo vernietigd door de koran, weten te verwerven door hun de afschaffing van polygamie te beloven – terecht door Zijne Verheven Hoogheid [Mirza Ali Mohammed] beschouwd als een bron van verdorvenheid en immoraliteit – door hen aan te zetten tot het verwerpen van de sluier en door hun naast hun echtgenoten de geëerde en gerespecteerde plaats toe te kennen die de vrouw en moeder behoort in te nemen in de familie. Alle intelligente Perzische vrouwen schatten de onweerlegbare voordelen van deze sociale revolutie naar (hun) waarde, omhelsden met vuur de denkbeelden van de hervormer, namen het op zich het Babisme in de harems, die ontoegankelijk zijn voor mannen, te verspreiden en maakten talloze proselieten.'²⁷

Het is duidelijk dat de islam in Dieulafoy's ogen een onderdrukkende religie is en het is, naar mijn mening, een van de redenen waarom zij zoveel aandacht aan een tegenbeweging als het Babisme besteedt. Maar haar instemming met de rol die vrouwen door het Babisme wordt toegekend is dubbelhartig. Perzische vrouwen worden 'bevrijd' uit de ketenen van de islam, maar vervallen vervolgens rechtstreeks in een volgende onderdrukkende situatie, namelijk een bestaan als vrouw en moeder in de bourgeois-zin van het woord. Een patroon waaraan Dieulafoy zelf niet wilde voldoen. Zij beschrijft namelijk in de eerste pagina's van haar reisverhaal hoeveel moeite het haar kostte zich los te maken uit dat patroon. Enkele goedbedoelende vrienden 'probeerden me af te brengen van een over het geheel genomen gevaarlijke expeditie en bezwoeren me thuis te blijven'.²⁸ Zij schilderden haar de voordelen van een rustig provinciaals bourgeois-bestaan compleet met jam maken en theevisites. Met ironie pareert Dieulafoy hun pleidooien: 'Ik was in staat al die verleidingen te weerstaan. Toen ze dat hoorden, behandelden ze me als een "zonderlinge", een behoorlijk ernstige beschuldiging in de provincie. Mijn beste en meest toegeeflijke vrienden twijfelden slechts aan mijn geestelijk evenwicht.' (pp. 1-2) Het referentiekader dat Dieulafoy hanteert is haar eigen achtergrond, hoezeer ze daaraan ook wenst te ontsnappen, en projecteert het als na te streven ideaal op Perzische vrouwen. Eens te meer blijkt dat de context van ontwikkelingen in Europa en van een bourgeois-ideologie de maatstaf vormt om andere culturen aan af te meten.

Direct volgend op het relaas over de Babi-beweging beschrijft Dieulafoy

27. Dieulafoy, *La Perse*, p. 78; *L'Orient sous le voile*, p. 48.

28. Dieulafoy, *La Perse*, p. 1. Dit gedeelte is helaas niet opgenomen in de Phébus-editie.

Jane Dieulafoy : une amazone déguisée en jeune cavalier

een bezoek aan een koopman in Zendjan in Noord-Perzië, een van de rijkste Babi's in de stad.

'Ik accepteer [de uitnodiging] met plezier, verheugd om een hervormde familie te bezoeken. Allereerst ben ik verbaasd over de ordelijkheid die lijkt te overheersen in dat huis; ik signaleer niet de talrijke bedienden, hurkend, passief, met een waterpijp in hun hand. De enige vrouw en de dochter van de heer des huizes komen me welkom heten.'²⁹

Verrast noteert Dieulafoy de ordelijkheid in het huis en het gedrag van de bedienden. Ordelijkheid kan echter alleen verbazing wekken als wanordelijkheid als norm wordt gesteld. Het verschil ligt dan in Babi-huishoudens die als gevolg van hervormingsgezindheid de wanordelijkheid en polygamie van islamitische huishoudens hebben uitgebannen. Een stap vooruit op de beschavingsladder in de richting van de 'goede' uitvoering van de taken die een vrouw en moeder aan zich gesteld ziet.

In een studie van vrouwen uit de Franse negentiende-eeuwse bourgeoisie beargumenteert Bonnie Smith dat bedienden en hun gedrag als een belangrijke weerspiegeling werden gezien van de vrouw des huizes. De houding en zelfbeheersing van bedienden zeiden iets over het vermogen van een vrouw om haar huishouden te bestieren. 'Deze wederzijdsheid, deze samenwerking tussen bediende en vrouw des huizes, zette een traditionele "morele economie" voort binnen het huishouden.'³⁰ Uit het bovenstaande blijkt dat de kern van Dieulafoy's kritiek zich richt tegen polygamie, 'terecht beschouwd als een bron van verdorvenheid en immoraliteit', als institutie die verloederend werkt.

In de weergave van een ontmoeting met islamitische vrouwen in Aveh krijgt Dieulafoy van hen echter lik op stuk en wordt zij met haar eigen vooroordelen geconfronteerd. Marcel en Jane Dieulafoy worden uitgenodigd voor een diner door de eigenaar van hun logement, opdat de boeren van Aveh de vreemdelingen kunnen aanschouwen. Jane wordt meegetroond naar het vrouwenverblijf waar ze wordt bekeken, als ware zij ditmaal een curiositeit, door een menigte nieuwsgierige vrouwen. De conversatie begint met een discussie over het huwelijk in Perzië wanneer twee kinderen van acht en negen aan haar worden voorgesteld als elkaars verloofden. Dieulafoy uit haar verwondering over gearrangeerde huwelijken (terwijl dat gebruik in Frankrijk nog lang niet passé was) en vraagt wat er gebeurt als de echtelieden niet ingenomen zijn met elkaar. Romantische liefde vormt Dieulafoy's uitgangspunt, terwijl ze voorbijgaat aan huwelijkspraktijken waarbij een economische overeenkomst de basis is. Fatma, de vrouw des huizes, antwoordt: 'Ze zullen scheiden en ieder voor zich hertrouwen. Ali, kom hier; ik ben er zeker van dat deze vrouw gelooft dat jij niet kunt

29. Dieulafoy, *La Perse*, p. 84; *Une amazone*, p. 88. In de Phébus-editie is een zin toegevoegd: 'Over het algemeen onthouden Babi's zich van roken.'

30. Bonnie Smith, *Ladies of the leisure class. The bourgeoisies of Northern France in the nineteenth century*. Princeton (Princeton University Press) 1981, p. 75.

lezen.’ De jongen pakt een almanak en Dieulafoy merkt op: ‘Het lijkt me dat sommige delen van dit werk in een wel zeer wellustige taal zijn gesteld en bovendien adviezen geven die nauwelijks geschikt zijn voor kinderen van die leeftijd.’ De reactie van de vrouwen schokte Dieulafoy zo mogelijk nog meer: ‘Alle vrouwen keken me aan met verbazing en barstten toen in lachen uit.’³¹ De referenties aan stereotiepe denkbeelden betreffende de ‘ander’ over en weer worden onderbroken en doorbroken door gelach. Een vorm van vrolijkheid die tijdelijk en tot op zekere hoogte verschillen in macht en culturele identiteit opheft en de Perzische vrouwen de mogelijkheid biedt hun eigen positie te verzekeren.

Dieulafoy blijft echter voortgaan met vragen die de norm weer proberen vast te leggen en de grenzen weer helder zullen stellen. Op haar vraag wat de vrouwen zoal de hele dag doen, laten zij vol trots de versieringen met henna aan hun vingertoppen zien en beschrijven met hoeveel aandacht zij hun haren parfumeren, hun ogen en wenkbrauwen penselen. Het enige wat Dieulafoy uiteindelijk van haar vermeende superioriteit berooft is de ‘taalles’ in het Perzisch die zij van de vrouwen krijgt.

‘Zij hebben met de beste wil van de wereld getracht de betekenis van mijn woorden te begrijpen. Daarna hebben ze me mijn zinnen laten herhalen, terwijl ze de werkwoorden in de juiste tijd zetten en op de momenten waar dat mogelijk was de beleefdheidsfrases, die gebruikelijk zijn in zo’n conversatie, er tussengevoegd. De zelfstandige naamwoorden in de nominatief en de werkwoorden in de onbepaalde wijs kon ik me redelijk herinneren, maar ik verhaspelde de genetief en de accusatief, de verleden, tegenwoordige en toekomstige tijd, en het ontbrak me in mijn taalgebruik volledig aan de verfijningen die, naar mijn leraressen in korte jurkjes me verzekerden, nu juist de grote charme en waarde van de Perzische taal vormen.’³²

Door Dieulafoy’s confrontatie met haar moeilijkheden zich in het Perzisch uit te drukken worden de rollen omgedraaid. Niet de achterlijkheid en verloederding van de Oriënt staan op de voorgrond, maar de ontbrekende elegantie en afwezigheid van beschaving in het taalgebruik van Dieulafoy. Waar op de tijdschaal het Westen voorop liep, is Dieulafoy elk gevoel voor tijd kwijt. Ze ziet het onderscheid tussen verleden, tegenwoordige en toekomstige tijd niet meer en moet zich door de vrouwen van Aveh laten leiden bij de invulling van de juiste tijd in haar verhaal.

Jane Dieulafoy’s beschrijving van haar ontmoetingen met vrouwen in Perzië is illustratief voor de manier waarop contactzones fungeren in interculturele beeldvorming. Contactzones zijn weliswaar ‘sociale ruimten waar ongelijke culturen elkaar ontmoeten’, maar een van de meest verrassende aspecten van Dieulafoy’s reisverhaal schuilt juist in die momenten waarop zij haar verwar-

31. Dieulafoy, *La Perse*, p. 179. De Phébus-editie bevat een lichtelijk gewijzigde tekst die aan mijn betoog of hetgeen in 1887 gepubliceerd is niets afdoet. *Une amazone*, pp. 163-164.

32. Dieulafoy, *La Perse*, p. 179; *Une amazone*, p. 165.

ring en onmacht laat zien. Het tegenspel dat vrouwen in Perzië haar geven, beroven haar – tijdelijk – van de ogenschijnlijk vaste positie in het machten- en krachtenspel in de contactzone. Dáárin ligt naar mijn mening een ingang tot analyses die leiden tot een ander perspectief op de positie van vrouwen in de Arabisch/islamitische wereld – een perspectief dat in meerdere opzichten het dominante vertoog nuanceert en kritiseert.

Zoals ik heb beargumenteerd, geeft Audouards reisverhaal aanzetten tot een kritische reflectie op de situatie van Franse vrouwen en hun geringe rechten, terwijl het tevens het beeld van de onderdrukte vrouw in de Oriënt drastisch bijstelt. Zowel Audouard als Dieulafoy kunnen zich doordat zij de vorm van het reisverhaal gekozen hebben, mengen in debatten, waartoe hun de toegang anderzins was ontzegd. Het wil geenszins zeggen dat Audouard en Dieulafoy een totale omkering laten zien van een overheersende oriëntalistische traditie van representatie. Hun representaties zijn wat dat betreft ambivalent te noemen: enerzijds schrijven en fungeren zij binnen het dominante vertoog, anderzijds leiden hun confrontaties in contactzones tot heroverwegingen van stereotiepe verbeeldingen van vrouwen in de Oriënt.

De heroverwegingen waar ik op doel hebben ook hun weerslag op mijn eigen feministische wetenschapspraktijk. Chandra Mohanty heeft reeds gewezen op de wijze waarop vrouwen uit de Derde Wereld veelal als slachtoffer worden gerepresenteerd.³³ De meerledige uitdaging die Mohanty's kritiek op de relatie tussen westers feminisme en vrouwen uit de Derde Wereld vormt, is een belangrijke aanzet tot een kritische en zelf-reflexieve plaatsbepaling van hedendaags feministisch onderzoek dat zich richt op de relatie tussen gender, kolonialisme en interculturele representatie.

33. Chandra Talpade Mohanty, 'Under Western eyes. Feminist scholarship and colonial discourses', in: Chandra T. Mohanty, Ann Russo en Lourdes Torres (red.), *Third world women and the politics of feminism*. Bloomington (University of Indiana Press) 1991, pp. 51-81.

Henk te Velde

Viriliteit en opoffering

‘Mannelijkheid’ in het Nederlandse politieke debat van het fin-de-siècle

Stefan Collini is een kenner van het Britse laat-negentiende-eeuwse liberalisme en de bijbehorende intellectuele mentaliteit. Aan een artikel over enkele figuren uit de wereld die hij goed kent, gaf hij de titel ‘manly fellows’ mee. Over zijn benadering van de term ‘mannelijkheid’ merkt hij op dat zijn stuk, ondanks huidige connotaties van het begrip, niet ‘questions of sexual identity and gender construction’ maar ‘the political temper’ behandelt.¹ In zoverre de politieke wereld een mannenwereld was, kon ‘mannelijk’ daar volgens Collini blijkbaar als een quasi sekseneutrale term worden gebruikt. In de negentiende-eeuwse wereld gold bovendien een duidelijke scheiding tussen publiek en privé en Collini gaat het om de publieke en vooral de politieke betekenis van de term. Ik zal hem daarin volgen, maar zal in mijn behandeling van de Nederlandse situatie wel de gelijk proberen ‘questions of gender construction’ te behandelen.

Misschien doorloopt de geschiedschrijving van negentiende-eeuwse politieke mannen drie – elkaar eventueel overlappende – stadia. Door de aanhangers in de tijd zelf worden de politieke helden met bewondering beschreven als onbaatzuchtige ridders zonder vrees of blaam, strijdend voor een grote zaak. In de eerste geschiedschrijving klinkt deze geest door. Vervolgens ontmaskeren kritische historici het ideaalbeeld, vallen de politiek van de persoon in kwestie aan, ontdekken zijn neuroses, oneigenlijke motieven en eigenbelang. In het derde stadium wordt tenslotte de held niet meer geprezen of ontmaskerd, maar wordt de beeldvorming bestudeerd en staat de vraag centraal wat de politicus bewoog en wat zijn aanhangers in hem zagen.

Vooral de laatste fase is interessant uit het oogpunt van gender-patronen. Niet identificatie, niet ideologiekritiek, maar studie van de constructie van beelden is dan het parool. Nu is er de laatste jaren vrij veel studie verricht naar ‘vrouwelijkheid’.² Het onderzoek naar patronen van ‘mannelijkheid’ is daarbij

1. S. Collini, ‘Manly fellows. Fawcett, Stephen and the liberal temper’, in: S. Collini, *Public moralists. Political thought and intellectual life in Britain 1850-1930*. Oxford (Oxford University Press) 1991, p. 171. Zie ook B. Hilton, ‘Manliness, masculinity and the mid-Victorian temperament’, in: L. Goldman, *The blind Victorian. Henry Fawcett and British liberalism*. Cambridge enz. (Cambridge University Press) 1989, pp. 60-70.

2. Om bij de Nederlandse politieke geschiedenis van de hier behandelde periode te blijven: ik kon onder meer gebruik maken van U. Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*. Amsterdam (Sara/Van Gennep) 1990; M. Braun, *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis*. Amsterdam (Het Spinhuis) 1992; Marjan Schwegman e.a. (red.), *Op het strijdtoneel van de politiek*. Twaalfde jaarboek voor vrouwengeschiedenis. Nijmegen (SUN) 1991.

achtergebleven. De geschiedschrijving draagt er de sporen van. Al in 1981 verscheen *Ladies of the leisure class. The bourgeoisies of northern France in the nineteenth century* van Bonnie G. Smith. De auteur beschrijft daarin een vrouwenwereld die draaide om familie, kerk en huishouding en veel pre-moderne elementen bevatte. Deze contrasteert zij met de rationele, individualistische, op nut en markt gerichte mannenwereld. Met deze tegenstelling correspondeert een mannelijke voorkeur voor democratisch republikanisme en een vrouwelijke voorkeur voor gevoelvol, ritueel katholicisme. Het is een mooi boek. Het lijkt me echter dat de tegenstelling tussen de pre-moderne vrouwenwereld en de moderne mannenwereld te zwaar is aangezet, zeker als men zich zou concentreren op Nederland. In ieder geval wordt de mannenwereld te modern voorgesteld; naast winst, nut, ratio, individualisme en markt regeerden daarin andere waarden. Pas als die herkend worden, is een afgewogen oordeel over de relatie tussen 'vrouwelijkheid' en 'mannelijkheid' mogelijk – zoals recent ook is betoogd door Marjan Schwegman.³ Dan zal ook blijken dat de deugd van 'opoffering' en 'zelfverloochening' niet vooral van vrouwen werd verlangd.⁴ Om duidelijk te maken wat ik bedoel, zal ik een voorlopige inventarisatie maken van de connotaties van het begrip 'mannelijk' in de publieke/politieke sfeer in het Nederland van omstreeks 1870 tot de Eerste Wereldoorlog. In het tweede deel van het betoog zal ik ingaan op de toenmalige wisselwerking tussen 'mannelijkheid' en 'vrouwelijkheid' in de politiek en iets proberen te zeggen over de nieuwe politieke betekenis van 'vrouwelijkheid'.

Volwassen en onafhankelijk

In de onderzochte periode trof ik in de levensbeschouwelijk-politieke publicistiek globaal drie connotaties van 'mannelijk' aan. Het woord kon ten eerste volwassen betekenen, opgevat als het evenwicht en de beheersing van een overtuigend-wilskrachtig karakter; het kon ten tweede zelfstandig en onafhankelijk inhouden; en ten derde viriel in de zin van strijdbaar, maar ook offervaardig.

De eerste betekenis was in de gehele periode aanwezig. Omstreeks 1870 gaven liberalen de toon aan in het Nederlandse politiek-culturele leven. In 1871 sprak de vooraanstaande liberale hoogleraar Opzoomer zijn studenten toe: 'Wat gij aan de hoogeschool vormen moet, dat is niet uw verstand alleen, dat is vooral uw karakter. Hier moet gij mannen worden.' Hij voegde eraan toe dat vooral

3. In het inspirerende artikel van M. Schwegman, 'Een leven voor het vaderland. Sekse en de vorming van een Italiaanse nationale identiteit', in: Schwegman e.a., *Op het strijdtoneel van de politiek*, a.w., pp. 91-106.

4. Zoals Jolande Withuis (*Opoffering en heroïek. De mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland 1946-1976*. Meppel/Amsterdam [Boom] 1990, pp. 269-270) suggereert, zij het aarzelend en met de erkenning (noot 117) dat zij de mannenwereld niet uitdrukkelijk bestudeerd heeft.

‘zedelijke lafheid en laagheid’ in strijd waren met ‘ware mannelijke kracht’.⁵ Opzoomer adviseerde zijn studenten dus om op te groeien, maar daarmee is niet alles gezegd. Zij moesten *volwassen* worden, vooral in *morele* zin. De ware man was volwassen en de ware volwassene was ‘mannelijk’. Zo konden liberalen spreken over de noodzaak van ‘de ontwikkeling van het kind tot man en burger’.⁶ De connotatie van man als volwassene in deze zin bleef niet tot de jaren 1870 beperkt, noch tot de liberalen. In het ontwerpprogram van de SDAP voor de koloniale politiek uit 1901 werd gesproken over de plichten van Nederland jegens de Indonesiërs: ‘Wij moeten het kind opvoeden tot een man.’⁷

Welke deugden dit spraakgebruik impliceerde, wordt duidelijk uit het citaat van Opzoomer. Hij sprak over de vorming van het ‘karakter’. De ware volwassene was een *man van karakter*. Over karakter werd veel geschreven.⁸ Karaktervorming behelsde in de eerste plaats zelfbeheersing, standvastigheid en wilskracht. De man van karakter had zichzelf geheel in de hand, wist wat hij wilde en streefde zijn doel zonder aarzelen en met volle kracht na. Welbeschouwd moest de ware volwassen man zo veel mogelijk zijn ‘biologische’ mannelijkheid afleggen. Hij moest immers zijn driften volkomen in bedwang hebben en soeverein en objectief volgens zijn weldoordachte overtuiging handelen. Hij was iemand die niet van zijn stuk te brengen was; niet zozeer viriel strijder als wel volwassene in volkomen evenwicht. De tegenpool van mannelijk was in dit verband niet vrouwelijk, maar kinderlijk of onvolwassen. Omdat met karaktervorming vooral opvoeding tot activiteiten in de openbare sfeer werd bedoeld, had de publicistiek aanvankelijk bijna altijd mannen op het oog. Een enkeling betoogde dat ook vrouwen er behoefte aan hadden,⁹ maar Abraham Kuyper zou veel later nog opmerken dat er weliswaar vrouwen waren ‘met een wil van stavast, waar geen vermurwen aan is, en mannen met een karakter van deeg’ en dat ‘deze excepties’ soms zelfs ‘in schandelijkheden overgaan’, maar dat ze dan ook ‘als uitingen van een tegennatuurlijke existentie door ieder rechtgeaarde van harte verafschuw worden’.¹⁰

De term ‘mannelijk’ werd in deze eerste betekenis regelmatig gebruikt in

5. C.W. Opzoomer, *De Bonapartes en het recht van Duitschland ook na Sedan*. Redevoering, Amsterdam 1871, p. 63.

6. C.A. Rombach in de Kamer in 1873-74 geciteerd door Braun, *De prijs van de liefde*, a.w., p. 75.

7. H.H. van Kol, ‘Ontwerp-program van de SDAP voor de koloniale politiek’ (1901), in: C. Fasseur (red.), *Geld en geweten. Een bundel opstellen over anderhalve eeuw Nederlands bestuur in de Indonesische Archipel* I. Den Haag (Nijhoff) 1980, p. 213. Vgl. de typering door dezelfde Van Kol van een kleinzielige kameradenruzie als ‘Onmannelijk gekibbel’, brief uit 1892 aan Domela geciteerd door J. Meyers, *Domela, een hemel op aarde. Leven en streven van Ferdinand Domela Nieuwenhuis*. Amsterdam (Arbeiderspers) 1993, p. 231.

8. Zie mijn *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918*. Den Haag (SDU) 1992, vooral pp. 104-111.

9. Bijv. H. Mercier, ‘Karaktervorming der vrouw’, in: *Vragen des Tijds* (1883) nr. 1, pp. 1-48. In het *Woordenboek der Nederlandsche taal* wordt opgemerkt dat men de aanduiding ‘mannelijk’ kon gebruiken voor ‘vrouwen die meer kracht toonen dan men van eene vrouw verwacht’.

10. A. Kuyper, *De eerepositie der vrouw*. Kampen (Kok) 1932, pp. 43-44 (oorspr. 1914).

de politiek: had immers de politicus niet bij uitstek behoefte aan overtuigingskracht en doortastendheid? De tweede connotatie van mannelijkheid die hier aan de orde komt, bezat een exclusiever politieke betekenis. Het gaat dan om de betekenis van 'zelfstandigheid' of 'onafhankelijkheid' die vooral liberalen aansprak. Het waren persoonlijke eigenschappen die naar men meende een liberale politiek niet kon ontberen. Liberalen propageerden een politiek van zelfbewuste, onafhankelijke burgers. Toen na 1870 het oude liberalisme geen antwoord had op de maatschappelijke veranderingen en op de nieuwe collectieven eerst van confessionelen en later van socialisten, kritiseerden liberalen de toestand van de cultuur die de ontwikkeling van karakter en mannelijke deugden zou belemmeren. De kritiek bezat meestal een hoge graad van abstractie. Ze moet beschouwd worden tegen de achtergrond van sociale en politieke verandering, maar ze was zelden expliciet tegen een duidelijke tegenstander gericht.¹¹ De linkse liberaal Levy bijvoorbeeld klaagde eind jaren 1870 het gebrek aan 'karakter' aan: er was onvoldoende 'zelfbeheersching, zelfbeperking, mannelijke fierheid, tuchtgevoel, toewijding'.¹² De 'mannelijke' fierheid paste in dit rijtje als de voorwaarde voor een zelfbewuste en zelfstandige opstelling die op haar beurt een verstandige liberale politiek mogelijk zou maken.

Hoezeer een dergelijke woordbetekenis kon abstraheren van een man van vlees en bloed, blijkt uit het feit dat 'mannelijk' in deze zin juist pregnant gebruikt kon worden voor een collectief: Levy ging het om persoonlijke eigenschappen, maar men kon ook menen dat het een heel *volk* ontbrak aan belangrijke eigenschappen. Levy's geestverwant J. van Vloten stelde voortdurend het Nederland van de Opstand ten voorbeeld aan het Nederland van zijn eigen tijd: 'de zwakheid van Nederlands volk onzer dagen' is 'onmondigheid, gebrek aan zelfstandige kracht en mannelijke vastberadenheid'.¹³ Nog duidelijker was de boodschap van de Leidse hoogleraar staatsrecht en oud-liberaal politiek commentator J.Th. Buys: 'Het past een mannelijk volk niet afgoderij te plegen, en nergens minder dan op staatkundig gebied'.¹⁴ Mannelijk is hier zonder meer fier, vrij en onafhankelijk; voor Buys en Van Vloten waren liberalisme en op deze manier opgevatte mannelijkheid nauw met elkaar verbonden en liep het Nederlandse volk groot gevaar deze belangrijke eigenschap te verliezen.

Viriel en offervaardig

In de jaren 1870 en 1880 liep het klassiek-liberale tijdperk in Nederland ten einde. De liberale politiek van na 1848 had een juridische en rationalistische inslag gekend en een tamelijk strikte scheiding tussen staat en samenleving. Mannelijk

11. Zie mijn *Gemeenschapszin en plichtsbef*, vooral hoofdstuk 1 en 2.

12. I.A. Levy, *Engelsch 'katheder-socialisme'*. Den Haag 1879, p. 280.

13. *Levensbode* 5 (1872), p. 457; dit tijdschrift werd gevuld door Van Vloten.

14. J.Th. Buys, 'De zelfstandigheid van het staatsrecht' (1876), in: Idem, *Studiën over staatkunde en staatsrecht* II. Arnhem (Gouda Quint) 1895, p. 504.

betekende in deze context voornamelijk volwassen in de hierboven beschreven zin en zelfstandig of onafhankelijk. In de jaren 1880 veranderde het politieke klimaat door confessionele oppositie in het parlement, socialistische daarbuiten en door sociale onrust. In een samenleving die snel veranderde was rustige evenwichtigheid in maatschappelijke vragen niet gemakkelijk bereikbaar. De gepolariseerde politieke en maatschappelijke verhoudingen vroegen om krachtige leiders en de nieuwe groepen die de politiek betraden, verlangden andere politici dan het gesloten burgerlijke, juridische milieu dat tot dan de dienst had uitgemaakt. In deze jaren kwam de derde connotatie van mannelijkheid naar voren: een nieuw mannelijkheidsideaal waarin meer dan voorheen 'viriliteit' in de zin van strijdbaarheid benadrukt werden.

In de discussie over militaire dienstplicht die niet toevallig juist toen werd gevoerd, hield de behoudend-liberale Amsterdamse hoogleraar wijsbegeerte C.B. Spruyt een pleidooi voor 'mannelijker denken, meer vertrouwen durven hebben op zich zelf' en verweet hij de Nederlandse jeugd dat ze 'eene uiterst bedenkelijke liefde' koesterde voor 'moeders pappot' en het 'aan de zonen van krachtiger en mannelijker volken' overliet de wereld in te trekken. Een Spartaanse opvoeding inclusief dienstplicht moest de oplossing bieden; ze zou van zuigelingen 'mannen' maken 'van taaier wilskracht, van grooter zelfbeheersching, van hartverheffender koppigheid'. De auteur wenste mannen te kweken van een nieuw slag, viriel, gehard, gereed voor de strijd van het leven. Langs deze lijnen had hij ook een remedie voor de liberale malaise: 'Eerst als de liberale partij niet den nagemaakten, maar den echten Meester kan aanwijzen, die in krachtige daden en bezielde woorden een tastbaren vorm weet te geven aan de aspiraties, die de leerlingen wel voelen, maar niet kunnen uiten; eerst dan is er kans dat zij waarlijk *regeeren* zal.'¹⁵

De linkse liberaal Cort van der Linden die, eveneens in de jaren 1880, een samenvatting trachtte te geven van liberale uitgangspunten en politiek, meende dat 'de *mannen*, welke men thans te vergeefs zoekt', in de liberale partij vanzelf naar voren zouden komen, zodra de partij maar wist wat ze wilde.¹⁶ Zover kwam het echter niet. Niet de liberalen vonden de nieuwe leider, maar politieke groepen ter rechter- en linkzijde van het liberalisme. Niet een liberale leider maar Ferdinand Domela Nieuwenhuis werd door zijn aanhang met 'meester' aangesproken¹⁷ en de antirevolutionairen droegen Abraham Kuiper op handen.

15. C.B. Spruyt, 'Persoonlijke dienstplicht', in: *De Gids* (1881), nr 1, citaten van pp. 240-256.

16. P.W.A. Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*. Groningen (Wolters) 1886, p. vii. Ook Thorbecke had ooit in een beschouwing over politiek leiderschap gemeend: 'Soms kan één man middenpunt voor vele weifelende geesten worden.' J.R. Thorbecke, *Historische Schetsen*. Den Haag (Nijhoff) 1872, p. 117; een stuk uit 1838. 'Man' was hier echter niet onderstreept. Abraham Kuiper daarentegen schreef: 'Alleen door een principeelen strijd krijgt ge op den duur *mannen* met generalen blik.' Brief uit 1912 in: J. de Bruijn en G. Puchinger (red.), *Briefwisseling Kuiper-Ldenburg*. Franeker (Wever) 1985, p. 308.

17. Meyers, *Domela*, a.w., p. 158. Hier is van dit boek gebruik gemaakt; daarnaast van J. Frieswijk, J.J. Kalma en Y. Kuiper (red.), *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. De apostel van de Friese arbeiders*. Drachten/Leeuwarden (Friese Pers Boekerij) 1988; hierin een merkwaardige brief die Domela Kuiper in 1907 schreef toen de laatste zeventig werd (pp. 61-62: 'Gewaardeerde tegenpartijder').

Het leiderschap van deze politieke tegenpolen vertoonde overeenkomsten. Beiden waren zij emotionele en soms dweperige naturen die hun leven en ongelofelijke werkkraft in dienst van een groot ideaal hadden gesteld. Zij geloofden beiden in een Spartaanse opvoeding, in wilskracht en zelfbeheersing, maar spraken graag over het lijden dat verbonden was aan hun strijd. Beiden belichaamden zij het mannelijkheidsideaal van het *fin-de-siècle*.

Zoals bekend poseerde Domela Nieuwenhuis met zichtbaar genoegen als een christusfiguur die het leed der wereld droeg. Voor zijn aanhang was hij echter aantrekkelijk omdat hij niet alleen een altruïstisch lijdende, maar ook een zelfbewust *strijdende* messias was. Iets vergelijkbaars gold voor Kuyper. Hij was de onvermoeibare strijder voor de antirevolutionaire zaak, maar deed geen moeite zijn belangstelling voor het offer, voor de gepijnigde zelfverloochening te verbergen. In 1895 publiceerde hij een biografie van een van zijn meest verwante medestrijders, de antirevolutionaire oud-minister van Koloniale Zaken Keuchenius. Daarin beslaat het hoofdstuk 'Keuchenius als strijder' ongeveer tien, 'Keuchenius als lijder' bijna dertig bladzijden – terwijl het gemiddelde negentiende-eeuwse levensbericht juist zeer ingetogen was met betrekking tot ziektegeschiedenis en andere ellende. In het boek is sprake van 'karakter', 'van zedelijken, van mannelijken, van Christelijken moed', van 'manlijke trouw', maar er is ook veel te lezen over 'tragische zelfwegcijfering', over de juist in het 'lijden' betoonde 'Christelijken heldenmoed' en tenslotte over het 'tragisch-heroïsche' van de man die door zijn ziekte slechts in zijn 'onbuigzame wilskracht' en 'zeldzaam diep ingesneden karakter' een 'worstelaar, een kampioen, een atleet' kon zijn.¹⁸

Als de 'man' de zakelijke, economisch-rationeel handelende individu van Bonnie Smith zou zijn, zou een dergelijke vorm van 'mannelijkheid' niet te begrijpen zijn. Viriliteit zou in dat geval assertief en zelfbewust optreden in dienst van het eigenbelang impliceren. In de mentale wereld die hier aan de orde is, werd viriliteit echter voorgesteld als strijdbaarheid in dienst van een bepaald ideaal of collectief. Daarbij pasten enerzijds beheersing van eigen verlangens en driften en anderzijds een offervaardigheid van grote emotionele intensiteit.

Soms kon de offervaardigheid zelfs zo nadrukkelijk vooropgesteld worden, dat de strijdbaarheid op het tweede plan belandde. Dit gebeurde vooral in geschriften die een ideale mannelijke persoon schetsten buiten de contemporaine politieke strijd. Zo werd Willem van Oranje bij de herdenking van zijn dood in 1884 weliswaar geprezen om zijn 'mannenmoed' en 'mannendaad', om zijn 'kloekheid en volharding', 'gematigdheid en zelfbeheersching', maar toch vooral om zijn 'leven van zelfopoffering', 'vergevingsgezindheid' en 'grootsche of-

18. A. Kuyper, 'Mr. Levinus Wilhelmus Christiaan Keuchenius', in: *Mannen en vrouwen van betekenis in onze dagen*. Z.p. 1895, pp. 155-272. In een biografie is dergelijk woordgebruik wellicht te gemakkelijk te vinden; ook in 'Ons Program' (Amsterdam 18802) bezigt Kuyper echter vergelijkbare taal.

fervaardigheid'. Hij was dan ook de 'Vader des Vaderlands'.¹⁹ Buiten de politieke controversen van het moment kon men zich de man denken als de zorgzame vader. In de politiek van het *fin-de-siècle* ging het echter om hartstochtelijke strijd en scherpe tegenstellingen. Daar paste geen vaderfiguur maar een *man* met emoties en een 'diep ingesneden karakter'.

Mannelijkheid en vrouwelijkheid

De nieuwe politieke man van het einde van de negentiende eeuw bezat een enigszins paradoxale combinatie van eigenschappen: hij was strijdbaar en zelfbewust, maar hij offerde zich – indien nodig – op voor de zaak die hij diende.²⁰ Nu zou men Domela's of Kuypers aandacht voor het offer kunnen voorstellen als een neurotische trek of het offer kunnen beschrijven als vermomde ambitie dan wel gemaskeerd eigenbelang. Wie dat doet, maakt het zich echter onmogelijk de politieke mentaliteit van de periode te doorgronden. Bovendien gaat het hier om mannelijkheidsbeelden en -idealen die, ook al geloven we er tegenwoordig niet meer in, in hun tijd reële werkzaamheid bezaten. Hoe moeten deze beelden geïnterpreteerd worden? Tegenover een mannelijkheid op het publieke terrein van volwassenheid, zelfstandigheid, onafhankelijkheid, kan men zich een vrouwelijke rol voorstellen van zorg en warmte in de privé-sfeer. Wat moeten we ons echter voorstellen bij een mannenrol van strijdbaarheid en opofferingsgezindheid tegelijk? Ontstond door de opname van de tegenwoordig nogal eens als vrouwelijk beschouwde deugd van de opofferingsgezindheid in de mannelijke identiteit een androgyn type politicus? Het zou voor de betrokkenen een onbegrijpelijke opmerking zijn geweest. Propagandisten van de nieuwe mannelijkheid hadden doorgaans een grote hekel aan verwarring van de sekserollen. Elders heb ik dit laten zien voor de oud-liberale hoofdredacteur van het *Algemeen Handelsblad* Charles Boissevain,²¹ maar het gold zeker ook voor Kuyper. Hij waarschuwde voor de 'zondige' en 'onnatuurlijke' omdraaiing of verwarring van de rolpatronen en schreef: 'In het private, particuliere, intieme gezins- en familieleven heerscht de teederheid, de zachtheid, de gevoelskant

19. Redacteur A.M. Maas Geesteranus, 'Ter nagedachtenis van Willem van Oranje', in het behoudende algemeen-culturele tijdschrift *De Tijdspiegel* (1884), nr. 2, pp. 300-305; vgl. M.-A.D. Delen, M.J.M. Hageman en C.G. Weijers, 'De Prins is dood. Leve de dode Prins! De Oranjeherdenking van 1884', in: E.O.G. Haitsma Mulier en A.E.M. Janssen (red.), *Willem van Oranje in de historie 1584-1984. Vier eeuwen beeldvorming en geschiedschrijving*. Utrecht (HES) 1984, pp. 123-124. Geheel buiten de politiek treft men een dergelijke ideale vaderfiguur ook aan bij Van Eeden: J. Fontijn, *Tweespalt. Het leven van Frederik van Eeden tot 1901*. Amsterdam (Querido) 1990, p. 180. Bij A. Pierson, *Eene levensbeschouwing*. Haarlem (Kruseman & Tjeenk Willink) 1875, komt men vergelijkbare eigenschappen tegen die daar in verband worden gebracht met de christusfiguur.

20. Ik vraag me dan ook af of de *opvolging* die Schwegman, 'Leven voor het vaderland', a.w., pp. 105-106, constateert van offervaardigheid door fysieke kracht in het mannelijkheidsideaal niet, tenminste gedeeltelijk, gelijktijdigheid was.

21. Zie mijn *Gemeenschapszin en plichtsbesef*, a.w., pp. 153-161.

van 't leven, doch op publiek erf komt 't ten leste op 't zwaard aan. Oplegging van plichten, zware offers, doorzetten van wilskracht en geweld, tot in doodstraf en dood op 't slagveld. En voor dien kant van 't leven gaf de Albeschikkende Schepper en Beheerscher van ons leven de speciale gaven niet aan de vrouw.'²²

Het is een conventionele samenvatting van mannelijke en vrouwelijke deugden. Kuyper stelt opofferingsgezindheid hier echter niet voor als een vrouwelijke deugd. Hij omschrijft de verdeling van de capaciteiten over de seksen, maar reserveert het terrein van de 'zware offers' voor de man. Het gaat dan echter om offers 'op publiek erf'. Opofferingsgezindheid gold niet zonder meer als vrouwelijk. Het ging erom voor welke zaak men het offer bracht: zachte privé-zorg of harde publieke strijd. Dat de vrouw zich in de privé-sfeer opofferde, sprak vanzelf – de neiging lag immers, zo meende men, in de vrouwelijke aard – en was juist plausibel zolang van de man verwacht werd dat hij offers bracht op het publieke terrein.

Toch is daarmee niet alles gezegd. Er was immers een verschuiving opgetreden in het ideaal van mannelijkheid. De liberaal die anno 1870 volwassenheid, zelfstandigheid en onafhankelijkheid propageerde, stelde zich voor dat de man verantwoordelijkheid droeg, zijn plicht deed jegens de gemeenschap. Dit was echter een kwestie van redelijkheid, geen geëxalteerde verheerlijking van het offer zoals die aan het eind van de eeuw hier en daar in de politieke strijd werd aangetroffen. Weliswaar ging het in beide gevallen om dienst aan de gemeenschap, maar de sfeer verschilde: de taal van het parlementaire politieke debat en van verantwoordelijk bestuur stond tegenover de uitdrukking van de heftige politieke strijd die in eerste instantie buiten de volksvertegenwoordiging werd uitgevochten. Kuyper en Domela wilden een nieuwe achterban mobiliseren. Zij voelden zich geroepen als de klokkenist van de kleine luiden en de apostel van de arbeiders en grepen hun aanhang met nieuwe retoriek en – op het politieke terrein – ongekende emoties.

Terwijl voorheen mannelijkheid niet in de laatste plaats de bedwinging van emoties had ingehouden en onvolwassenheid de tegenpool van mannelijkheid was geweest, konden emoties nu direct ingezet worden in politieke strijd. Het ging er dan echter wel om de juiste emoties te mobiliseren: geen sentimentaliteit of slapheid maar gevoelvolle strijdbaarheid. Niet langer onvolwassenheid, maar vooral slappe 'verwijfdheid' was nu het tegendeel van mannelijkheid.²³ De 'tragische zelfwegcijfering' waarover Kuyper in zijn biografie van Keuchenius sprak, mocht de uiting van emotionaliteit zijn, maar ze moest in ieder geval op ijzeren discipline en strijdbaarheid gebaseerd zijn en het tegendeel vormen van slapheid, weekheid, verwijfdheid.

22. Kuyper, *De eerepositie der vrouw*, a.w., pp. 35, 43-44, en Kuyper, 'Ons Program', a.w., pp. 447-448.

23. Vgl. Kuyper, *De eerepositie der vrouw*, a.w., p. 34: "'Verwijfd' is de van ouds bekende schimpnaam voor den man die te zeer overhelt naar de vrouwelijke natuur (...). Zich vermennen is voor den man eere, zich verwijven een schande.'

Vrouwelijkheid op het politieke terrein

‘Verwijfdheid’ was iets anders dan ‘vrouwelijkheid’, maar nu emoties uitdrukkelijker werden toegelaten tot het politieke terrein, ontstond de behoefte aan een nieuwe bepaling van de verhouding tussen mannelijke en vrouwelijke emotionaliteit. Daarbij kwam nog iets anders. De juridisch getinte en allereerst in staatsinrichting geïnteresseerde liberale politiek van na 1848 had plaatsgemaakt voor discussie over schoolwet, kiesrecht en sociale kwestie. In de discussie over het laatste thema kwam in allerlei vormen de gedachte naar voren dat de samenleving een slagveld was waar de gewonden moesten worden verzorgd en waarvoor de gezonden moesten worden geprepareerd. Toen eenmaal duidelijk was dat de staat in dit opzicht een ondersteunende taak op zich zou nemen, ontstond een nieuw publiek gebied waar de als vrouwelijk beschouwde deugd van tere zorg zich zou kunnen ontplooiën. Charitatief werk was langzamerhand, schoorvoetend of niet, geaccepteerd als een geschikte uithuizige bezigheid voor dames.²⁴ Verzorging van kleine kinderen, huisbezoek en ondersteunend werk in het kader van sociale wetgeving sloten daarbij aan. Opofferingsgezindheid van vrouwen kon nu ook een plaats krijgen op het terrein van de politiek.

Nieuwe emoties en gedachten over zorg deden hun intrede in de politiek. De verandering van politieke stijl en thema's bracht politici er meer dan voorheen toe na te denken over de plaats van de vrouw in de openbare sfeer. Omstreeks de eeuwwisseling ontstond een door politici van onderscheiden pluimage gedeelde visie op vrouwelijke publieke activiteit. Ik zal de ontwikkeling daarvan kort volgen in de kring van linkse liberalen waaruit later de grootste steun voor vrouwenkiesrecht zou komen. In 1883 schreef Cort van der Linden over ‘Oeconomische politiek’. Hij merkte op dat de uitgangssituatie in de strijd om het leven niet voor iedereen gelijk was en wilde daarom iets veranderen aan de handicaps die de zwakke moest overwinnen. Dit was echter geheel iets anders dan een begin van communisme: ‘Het communistische rechtsbegrip is het echt vrouwelijke rechtsbegrip van het medelijden.’ Dit liet veel te weinig ruimte aan de ‘mannelijke moraal, welke leert dat men het leven en het levensonderhoud moet verdienen’. Enkele jaren later schreef hij over de verleiding van het socialisme: ‘Voor den krijger rijst te midden van het oorlogsgewoel soms het verwekende beeld van het vredevol thuis.’ Het leven was echter noodzakelijkerwijs een strijd; huiswaarts keren was niet de oplossing: ‘De edele en veredelende *strijd* om het leven moet niet worden voorkomen, maar de wonden moeten

24. Zie bijv. T. de Bie en W. Fritschy, ‘De “wereld” van Reveilvrouwen, hun liefdadige activiteiten en het ontstaan van het feminisme in Nederland’, in: Jeske Reys e.a. (red.), *De eerste feministische golf*. Zesde jaarboek voor vrouwengeschiedenis. Nijmegen (SUN) 1985, pp. 30-58. Bij de volgende regel bijv. L. Bervoets, ‘Het ontstaan van het sociaal werk als resultaat van een gelukkige coïncidentie. De articulatie van een vrouwelijke professionaliteit in het sociaal werk rond de eeuwwisseling’, in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 34, 9 (1988), nr. 2, pp. 157-173.

worden verzacht en gelenigd.²⁵

Juist voor linkse liberalen die de individuele daadkracht overleefden wilden houden maar ook enige sociale wetgeving wilden invoeren, was de spanning tussen ‘mannelijke’ strijdbaarheid en ‘vrouwelijk’ medelijden vruchtbaar. Het was geen tegenstelling tussen zakelijk egoïsme in de openbare sfeer en altruïstische thuiszorg, maar tussen de verschillende eisen van het publieke terrein. Dat het leven strijd was betoogden de linkse liberalen aan de hand van Darwin, maar ook Kuyper die op zijn minst gereserveerd stond tegenover het darwinisme gebruikte uitdrukkingen als ‘struggle for life’.²⁶ De gedachte was alom aanwezig in het *fin-de-siècle*. ‘Vrouwelijke’ opvang van moede strijders werd tegen deze achtergrond als een klemmende behoefte beleefd. Het was dan ook geen toeval dat de op zichzelf beslist niet orangistische linkse liberaal Kerdijk in 1890 de opvolging van Willem III door regentes Emma toejuichte omdat juist een vrouw bestemd was ‘de misdeelden der samenleving te doen plukken van de gemoedseigenschappen harer kunne’; dat was het waar de tijd om vroeg.²⁷ Meer en meer nam de gedachte van ‘gemeenschap’ een centrale plaats in in links-liberale kring (en bij veel andere partijen). Na de eeuwwisseling verdween het darwinistische gedachtengoed naar de achtergrond en kwam de problematiek van sociale wetgeving versterkt naar voren. Aandacht voor de ‘vrouwelijke’ deugd van verzorging kon zich toen, meer nog dan daarvoor, onbelemmerd tonen.

Toen de links-liberale Vrijzinnig-Democratische Bond enkele jaren voor de Eerste Wereldoorlog een kleine brochure uitgaf onder de titel ‘Waarom algemeen vrouwenkiesrecht’, werd nauwelijks gerept van een eventueel (individueel) recht dat de toegang van vrouwen tot de stembus zou kunnen legitimeren. Er werd slechts betoogd dat de vrouwen zich met hart en ziel zouden inzetten voor allerlei vormen van sociale wetgeving en zich even vurig zouden verzetten tegen ellende als oorlog, prostitutie en drank. Vrouwen waren vooral welkom in het kieslokaal als ‘de moeders van het land’: ‘Zoomin als het huisgezin kan ook de Staat de *Moeders* missen bij het besturen van *zijn* huishouding!’²⁸ Toen ten-

25. P.W.A. Cort van der Linden, ‘Oeconomische politiek’, in: *Vragen des Tijds* (1883), nr. 1, pp. 294-295; P.W.A. Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij*. Groningen 1886, pp. 23 en 19. Vgl. G. Voerman, ‘P.W.A. Cort van der Linden (1846-1935)’, in: G.A. van der List en P.G.C. van Schie (red.), *Van Thorbecke tot Telders. Hoofdpersonen uit de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme vóór 1940*. Assen/Maastricht (Van Gorcum) 1993, pp. 115-116.

26. Kuyper, ‘*Ons Program*’, a.w., p. 281. Vooral P. de Rooy heeft aandacht gevraagd voor de vele vormen van darwinistisch denken in Nederland (en elders) in deze periode; onder meer in zijn inaugurele rede *Darwin en de strijd langs vaste lijnen*. Nijmegen (SUN) 1987.

27. [A. Kerdijk] ‘Bij ’s Konings dood’, in: *Sociaal Weekblad* 29-11-1890; vgl. mijn ‘Het “roer van staat” in “zwakke vrouwenhanden”. Emma en het imago van Oranje’, in: C.A. Tamse, *Koningin Emma. Opstellen over haar regentschap en voogdij*. Baarn (Bosch & Keuning) 1990, pp. 169-195, vooral 173.

28. *Waarom algemeen vrouwenkiesrecht?* Vlagschrift van Vrijzinnig-Democratische Bond en Algemeen Nederl. Werkliedenverbond no. B5 [ca. 1912]. Met dank aan het IISG.

slotte enkele jaren later het vrouwenkiesrecht was ingevoerd, betoogde Aletta Jacobs in het vrijzinnig-democratische tijdschrift *De Opbouw* geheel langs dezelfde lijn dat 'de taak der vrouw in het politieke leven' vooral gelegen was in 'Moederschapszorg van Overheidswege'. Van technische, 'geslachtloze' onderwerpen had de vrouw nog geen kaas gegeten; ze diende zich – tenminste voorlopig – bij haar leest te houden.²⁹

In zekere zin werd vrouwenkiesrecht voor de heren voorstelbaar toen sociale wetgeving de staat eigenschappen leek te verlenen die traditioneel tot het domein van 'moeder de vrouw' (Jacobs) geacht werden te behoren. De Vrijzinnig-Democratische Bond was voorstander van vrouwenkiesrecht. De voorkeur had wellicht minder met rechtsopvattingen te maken dan met de in de Bond toenemende waardering voor 'vrouwelijke' of eigenlijk 'moederlijke' deugd op het publieke terrein. Deze waardering was op het moment van het toekennen van het vrouwenkiesrecht vrijwel algemeen. Bijvoorbeeld de antirevolutionair Bavinck drukte zich vrijwel gelijkkluidend uit.³⁰ Iemand als Kuyper had niet veel op met vrouwenkiesrecht maar des te meer met vrouwendeugd; uitbreiding van publieke moederlijke activiteit van vrouwen was voor hem niet uitgesloten. Het zal dan ook geen toeval zijn dat het vrouwenkiesrecht zegevierde in het teken van de moeder.

Tot slot: vrouwelijkheid, opoffering en feminisme

Het dodelijkste verwijt aan het adres van de vrouwen uit de eerste feministische golf was dat zij slechts – in de woorden die Cornelia Huygens in *De Nieuwe Tijd* liet afdrucken – 'een egoïstisch, individualistisch sexe-oorlogje' voerden.³¹ Het was voorstelbaar dat vrouwen een (bescheiden) rol gingen spelen op het publieke terrein en misschien zelfs in de politiek. Dat kon echter slechts gebeuren als zij zich aanpasten aan de door alle politieke groepen gedeelde moraal van zelfbeheersing, plichtsbeseft en eventueel opoffering – het omgekeerde dus van 'egoïsme' of 'individualisme'. Voor liberalen en confessionelen stonden deze deugden in dienst van het vaderland; liberalen benadrukten daarbij de dienst aan het algemeen belang, confessionelen de dienst aan de geloofsoorlog. Huygens stelde tegenover het sekse-oorlogje 'de groote internationale arbeidersbeweging welke slechts een uiting een gevolg is van de natuurlijke ontwikkeling der altijd gistende wereldkrachten'. Het was geen vraag waar de loyaliteit van de vrouw allereerst moest liggen. Pas in dienst van deze machtige beweging zou 'hare

29. A.H. Jacobs, 'De taak der vrouw in het politieke leven', in: *De Opbouw* 5 (1922-1923), pp. 60-72.

30. H. Bavinck, *De vrouw in de hedendaagsche maatschappij*. Kampen (Kok) 1918.

31. C. Huygens, 'Socialisme en "feminisme"', in: *De Nieuwe Tijd. Sociaaldemocratisch tijdschrift* 2 (1897-1898), p. 361. Vgl. U. Jansz, 'Sociale kwestie en sekse in de politieke geschiedenis. De Arbeidswet van 1889', in: Schwegman e.a., *Op het strijdtoneel van de politiek*, a.w., p. 73.

heilige moederlijke roeping (...) hare volle wijding ontvangen'. Thuis of elders, de plicht en roeping van de vrouw was voor alle politieke groepen de zorg: het private of eventueel publieke moederschap. Zij kon daarnaast juist in het soms geëxalteerde *fin-de-siècle* dienst doen als symbool van gemeenschap en opdracht; dan bewerkstelligde ze, zoals de jonge koningin Wilhelmina bij haar inhuldiging in 1898, de 'extase' waarin verbroedering beleefd werd.³² Maar allereerst behoorde de vrouw moederlijk te zijn.

De gedachte dat de vrouw zich als moeder moest wegcijferen in dienst van gezin en samenleving, kon pas met succes radicaal worden aangevallen toen ook de idee dat de man zijn plicht moest doen en zonodig zijn eigenbelang, gevoelens of in het uiterste geval zelfs zijn leven moest offeren zijn dwingende morele kracht had verloren. Toen in de jaren zestig van deze eeuw het vaderland, de confessionele zuilen en de rode familie hun geloofwaardigheid verloren, werd de oproep tot plichtsbetrachting en offerbereidheid in dienst van een van deze collectieven ouderwets. Het individu kon nu veel meer aandacht krijgen.

In 1967 schreef Joke Kool-Smit 'Het onbehagen bij de vrouw'. Enkele jaren geleden heeft Irene Costera Meijer zich afgevraagd waarom het stuk zoveel losmaakte dat het achteraf als het begin van de tweede feministische golf in Nederland kon worden beschouwd. Haar antwoord is dat Kool-Smit redeneerde vanuit 'haar *eigen* ervaringen als *vrouw*'.³³ Ze vertrok niet vanuit een abstracte visie op de vrouw en haar taak, maar begon bij haarzelf. Ze riep haar seksegenoten op een 'vechthouding' in te nemen. De kernzin van Kool-Smits artikel lijkt me inderdaad deze: 'Ik geloof met andere woorden dat het de hoogste tijd is dat vrouwen zich het gezonde egoïsme permitteren dat voor mannen sinds mensengeugenis een vanzelfsprekendheid is.'³⁴ Deze gedachte zou in de eerste feministische golf op lang zoveel instemming niet hebben kunnen rekenen als in de tweede. Omstreeks 1900 was egoïsme het grootste kwaad, voor vrouwen en mannen. Hoewel er veel waardering was voor mannelijke strijdbaarheid en erkend werd dat in de economie het eigenbelang regeerde, stonden plichtsbetrachting en arbeid in dienst van een groot geheel voorop. Dat egoïsme in de praktijk voorkwam, was een reden tot beklag, geen aansporing tot assertiviteit.

Het was een bevrijding toen in de jaren zestig de afwijzing van egoïsme en de aanmoediging tot opoffering hun vanzelfsprekende disciplinerende kracht verloren. Het wegvallen van de verzuilde collectieven resulteerde niet – in ieder geval niet rechtstreeks – in algehele individualisatie, maar gaf wel de ruimte de

32. Zie de vrijzinnig-democraat C.Th. van Deventer in 1898, geciteerd in mijn *Gemeenschapszin en plichtsbeseft*, p. 152.

33. I.C. Meijer, 'Het onbehagen van een lotgenote. De ontwikkeling van een nieuw feministisch perspectief op vrouwen in de jaren zestig' in: Schwegman e.a., *Op het strijdtoneel van de politiek*, a.w., p. 163.

34. J. Smit, 'Het onbehagen bij de vrouw' (1967), in: Idem, *Er is een land waar vrouwen willen wonen. Teksten 1967-1981*. Amsterdam (Sara) 1984, pp. 36 en 40.

verantwoordelijkheid van het individu kritisch te doordenken. Toen de oproep tot mannelijke verzuilde dienstbaarheid zijn vanzelfsprekendheid had verloren, werd het gemakkelijker de band tussen vrouwelijke aard en opofferende zorg ter discussie te stellen. De bezinning op 'gezond egoïsme' was daarvan een uiting.

Met het voorgaande heb ik natuurlijk niet willen zeggen dat de feministische golven het produkt zijn van veranderingen in 'mannelijke' ethiek. Ik heb wel willen wijzen op de wisselwerking tussen beelden van mannelijkheid en vrouwelijkheid. Mannelijke en vrouwelijke 'opoffering' in respectievelijk publieke strijd en – allereerst maar niet alleen private – zorg hingen samen.

De politieke verheerlijking van het offer was iets van het *fin-de-siècle*. Opoffering en plichtsbef lag echter dicht bij elkaar en in deze zin bestond de samenhang tussen mannelijke en vrouwelijke opoffering ook voor en na het einde van de negentiende eeuw. De nuchtere liberale politieke wereld van het derde kwart van de negentiende eeuw bijvoorbeeld stond minder in het teken van het offer, maar hechtte veel waarde aan politieke betrokkenheid en plichtsbef. Plicht en offer werden vaak in één adem genoemd. Toen de patriciër W.H. de Beaufort, die nog geheel uit de liberale nuchter-juridische principes trachtte te leven, in 1897 werd aangezocht voor het ministerschap van Buitenlandse Zaken, schrok hij terug voor de verantwoordelijkheid. Hij achtte het echter zijn 'plicht' zich er niet aan te onttrekken. Bij de eerste ontmoeting met koningin Wilhelmina en regentes Emma spraken beiden over de 'opoffering' die hij zich getroostte door de taak op zich te nemen.³⁵

Over plicht, offer en roeping zou in Nederland nog vaak gesproken worden en tot omstreeks 1960 waren beschouwingen over de mannelijke en de vrouwelijke identiteit pas compleet als ten minste één van deze begrippen erin voorkwam.

35. Aantekeningen van juli 1897 en 27 juli 1897 in: W.H. de Beaufort, *Dagboeken en aantekeningen 1874-1918* I. Red. J.P. de Valk en M. van Faassen. Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Den Haag 1993, pp. 31-32. J. Röell, De Beauforts geestverwant en voorganger als minister van Buitenlandse Zaken, werd in een brief van 11 mei 1894 door de conservatieve antirevolutionair A.E. MacKay in dezelfde bewoordingen gefeliciteerd met zijn benoeming: 'Amice, Ik wensch niemand geluk die als Minister optreedt. Allermint U, die U de opoffering troost van de ondankbare opdracht te aanvaarden. Maar ik bewonder uw plichtgevoel en verheug mij dat 's Lands bestuur in zulke zaakkundige handen berust.' Geciteerd door M.W. Jurriaanse, *De Nederlandse ministers van Buitenlandse Zaken 1813-1900*. Den Haag (Leopold) 1974, p. 380.

Mineke van Essen en Mieke Lunenberg
 Vrouwen en de pedagogische wetenschap in
 Duitsland en Nederland (1800-1933)
 Een comparatieve benadering

Toen wij een paar jaar geleden een bundel biografische schetsen van twintigste-eeuwse Nederlandse vrouwelijke pedagogen samenstelden,¹ viel ons een aantal gemeenschappelijke kenmerken op.² We vroegen ons af of en in hoeverre deze overeenkomsten toe te schrijven zijn aan sekse, dan wel (ook) samenhangen met het eigene van de Nederlandse situatie. Om een dergelijke vraag te kunnen beantwoorden is comparatief onderzoek nodig.³ Daartoe hebben we een vergelijking gemaakt met Duitsland, het land dat de Nederlandse pedagogiek in de negentiende en twintigste eeuw sterk heeft beïnvloed.⁴ Dit artikel vormt het verslag van die vergelijking, waarbij voor de Duitse situatie uitsluitend secundaire literatuur is gebruikt. Startpunt is het begin van de negentiende eeuw, omdat Nederlandse en Duitse vrouwen zich toen in de pedagogiek begonnen te manifesteren. We eindigen onze zoektocht in 1933; de machtsovername door Hitler plaatste de Duitse pedagogiek in een ander perspectief.⁵

De positie van vrouwelijke pedagogen is onderzocht op twee aspecten: hun activiteiten en hun plaats in de gevestigde pedagogische wetenschap. Deze aspecten zijn ontleend aan de eerste vrouwelijke hoogleraren in de pedagogiek in beide landen, respectievelijk Mathilde Vaerting (in 1925 benoemd te Jena) en Wilhelmina Stellwag (aangesteld in 1946 te Amsterdam). Beide geleerden hadden, al gingen ze uit van de principiële gelijkheid van mannen en vrouwen, oog voor de maatschappelijke verschillen tussen de seksen. Volgens Stellwag⁶ waren vrouwen over het algemeen in andere onderwerpen geïnteresseerd, terwijl Vaerting stelde dat zij een andere positie in de wetenschap innamen.⁷

1. M. van Essen en M. Lunenberg, *Vrouwelijke pedagogen in Nederland*. Nijkerk (Intro) 1991.

2. M. van Essen en M. Lunenberg, "'De Zijlijn.'" Vrouwen en de pedagogische wetenschap in Nederland tussen 1779 en 1946', in: *Pedagogisch Tijdschrift* 17 (1992), pp. 414-429.

3. Binnen vrouwengeschiedenis is de laatste jaren veel belangstelling voor vergelijkend onderzoek, mede om regionale verschillen tussen de positie van vrouwen zichtbaar te maken; zie: Kathryn Kish Sklar, 'A Call for Comparisons', in: *The American Historical Review* 95 (1990), nr. 4, pp. 1109-1114.

4. P.Th.F.M. Boekholt, 'Der Einfluss Deutschlands auf das Schulwesen in den Niederlanden', in: *Informationen zur Erziehungs- und Bildungshistorischen Forschung* 25-III (1984), pp. 19-40.

5. Heinz-Elmar Tenorth, *Zur deutschen Bildungsgeschichte 1918-1945*. Keulen/Wenen (Boehlau) 1985, pp. 119-137.

6. H.W.F. Stellwag, 'De vrouw en de universitaire studie', in: *Paedagogische Studien* 24 (1947), pp. 242-258; F. Heyting, 'H.W.F. Stellwag. Het ideaal der zuivere wetenschap', in: Van Essen en Lunenberg (red.), *Vrouwelijke pedagogen in Nederland*, pp. 132-145.

7. M. Vaerting, *Die Macht der Massen*. Berlijn (Pfeiffer) 1928.

Het eerste en meest omvangrijke deel van dit artikel bestaat uit een overzicht van de pedagogische terreinen waarop Duitse, respectievelijk Nederlandse vrouwelijke pedagogen actief waren en welke bijdragen ze daarin leverden aan de ontwikkeling van het pedagogisch denken. Dat blijken – heel globaal en in de chronologische volgorde waarin ze tot ontwikkeling kwamen – de meisjespedagogiek, de kleuterpedagogiek, de professionalisering van vrouwelijke onderwijsgeevenden, het sociaal werk, en de kinderstudies te zijn.⁸ Deze inventarisatie leidt tot een voorlopig antwoord op de vraag naar de invloed van sekse en regio op de positie van de vrouwelijke pedagogen in beide landen.

Vervolgens wordt nagegaan welke plaats Duitse en Nederlandse vrouwen innamen binnen de gevestigde pedagogische wetenschap en hoe deze te verklaren valt. We doen dit aan de hand van de ‘canon’ van de pedagogiek, te definiëren als ‘een verzameling van werken die in een samenleving als waardevol erkend worden’.⁹ Die canon wordt ontleend aan een aantal gerespecteerde overzichtswerken en lexica uit beide landen.¹⁰ De uitkomsten van dat onderzoek geven aanleiding om het eerder gegeven antwoord op de invloed van sekse en regio op de positie van vrouwelijke pedagogen te nuanceren.

De gevonden resultaten leiden tot het ontwikkelen van enkele hypothesen om de overeenkomsten en de verschillen in de positie van Duitse en Nederlandse vrouwelijke pedagogen te verklaren. Hierbij worden zowel wetenschapsinterne als wetenschapsexterne factoren betrokken.¹¹ Tenslotte vatten we onze bevindingen samen en trekken enkele voorzichtige conclusies voor het heden.

Activiteiten en bijdragen aan de ontwikkeling van het pedagogisch denken

Meisjespedagogiek, een vanzelfsprekend terrein?

In de tweede helft van de achttiende eeuw raakte in Duitsland de meisjespedagogiek in de belangstelling. Onder invloed van de Verlichting kwam meer en meer het standpunt naar voren, dat ook meisjes verstandelijke ontwikkeling nodig hadden. Hun traditionele huiselijke opvoeding tot godsvruchtige, gehoorzame, vlijtige huismoeders kwam onder druk te staan. Dit vroeg om een nieuwe visie op de meisjesopvoeding, alsook om de oprichting van scholen voor opgroeiende meisjes. Naast bekende namen uit de canon zoals J.H. Campe, F.H.C.

8. De gezinspedagogiek is niet systematisch in de vergelijking betrokken.

9. Deze definitie is ontleend aan: J.J.A. Mooij, ‘De zin van een literaire canon’, in: *De wereld der waarden. Essays over cultuur en samenleving*. Amsterdam (Meulenhoff) 1987, pp. 121-132.

10. Voor Duitsland: Th. Ballauff en K. Schaller, *Pädagogik. Eine Geschichte der Bildung und Erziehung* III. Freiburg/München (Alber) 1973; *Lexikon der Pädagogik, Neue Ausgabe*. Freiburg/Basel/Wenen (Herder) 1970. Voor Nederland: N.F. Noordam, *Historische pedagogiek van Nederland*. Nijkerk (Intro) 1979; *Standaard Encyclopedie voor Opvoeding en Onderwijs*. Antwerpen/Hoorn (Standaard) 1977.

11. Volgens Mooij (‘De zin van een literaire canon’) is de canon het resultaat van een sociaal proces waarin instituties van cultuur en onderwijs, maar ook groepsbelang en macht een rol spelen.

Schwarz en anderen,¹² mengden zich ook twee vrouwen in de discussie: Karoline Rudolphi en Betty Gleim.¹³

Terwijl Rudolphi zich nog voegde in de traditionele opvatting dat meisjes uitsluitend moesten worden opgevoed voor het huiselijk leven, had de onderwijzeres Betty Gleim (1781-1827) heel andere ideeën over het doel van de meisjesopvoeding. Al was zij het niet eens met de emancipatorische denkbeelden zoals naar voren gebracht door de Engelse filosofe Mary Wollstonecraft – gelijk onderwijs voor beide seksen, gericht op de ontwikkeling van de rationele vermogens – zij liet wel een nieuw geluid horen. Zij bepleitte ook voor meisjes ‘opwekking, ontwikkeling en vorming van alle menselijke vermogens’.¹⁴ Wel diende naar haar opvatting de opvoeding van meisjes gericht te zijn op het ontwikkelen en ontvouwen van de vrouwelijke natuur. Intellectuele ontwikkeling hoeft dit echter niet in gevaar te brengen: ‘Als de vrouwelijkheid verloren gaat moet men daar niet uit concluderen dat het intellectuele vermogen te sterk is ontwikkeld, maar dat de andere vermogens in de ontwikkeling zijn achtergebleven.’¹⁵ Nieuw was ook haar pleidooi om meisjes zo op te voeden dat zij, indien nodig, via een bij de vrouwelijke natuur passend beroep – zoals onderwijzeres of huishoudster – in hun eigen levensonderhoud konden voorzien.¹⁶

In Nederland was de pedagogiek zoals gezegd sterk gericht op het Duitse taalgebied. Dat gold ook voor de opvoeding van meisjes.¹⁷ In de eerste decennia van de negentiende eeuw kende Nederland slechts één gerenommeerde deskundige op dit terrein: Barbara van Meerten-Schilperoort (1778-1853).¹⁸ Deze directrice van een meisjeskostschool in Gouda bood via pedagogische romans een Nederlandstalige handleiding voor het onderwijs aan meisjes uit de gegoede burgerij.¹⁹ Al waren haar opvattingen minder uitgesproken dan die van Gleim, ook zij was van mening dat meisjes een ruime algemene ontwikkeling hoorden te krijgen en dat ongehuwd gebleven vrouwen een gerespecteerd beroep moesten kunnen uitoefenen.²⁰

12. E. Dauzenroth, *Kleine Geschichte der Mädchenbildung*. Ratingen/Wuppertal/Kastellaum (Henn) 1971.

13. E. Blochmann, *Das ‘Frauenzimmer’ und die ‘Gelehrsamkeit’. Eine Studie über die Anfänge des Mädchenschulwesens in Deutschland*. Heidelberg (Quelle und Meyer) 1966.

14. Karin Meiners, *Der besondere Weg, ein Weib zu werden. Über den Einfluss von Leitbildern auf die Entwicklung der höheren Mädchenbildung seit dem 17. Jahrhundert*. Frankfurt am Main (Lang) 1982.

15. Geciteerd in: Blochmann, *Das ‘Frauenzimmer’*, pp. 73-74.

16. Vgl. G. Bäumer en H. Lange (red.), *Handbuch der Frauenbewegung* III. Berlijn (Moeser) 1902, pp. 82 e.v.

17. Vgl. A.W.M. Duijx, *De filantropijnen. Bibliografie van in Nederland aanwezige boeken van J.B. Basedow, J.H. Campe en Chr. G. Salzmann*. Rijksuniversiteit Leiden 1985.

18. H.P. Hogeweg-de Haart, *Anna Barbara van Meerten-Schilperoort*. IAV, Amsterdam 1956.

19. M. van Essen, *Onderwijzeressen in niemandsland. Vrouwen in opvoeding en onderwijs*. Nijkerk (Intro) 1985, p. 72.

20. Mevrouw Le Prince de Beaumont, omgewerkt door A.B. van Meerten-Schilperoort, *Magazijn voor jonge jufvrouwen of aankomende meisjes* I. Breda (Broese en Co.) 1829, p. 244.

Terwijl Van Meerten door haar mannelijke collega's gezien werd als *de* expert op het terrein van de meisjesopvoeding, hielden in Duitsland de mannen de touwtjes in handen.²¹ Gleims pleidooi voor een grondige verstandelijke meisjesopvoeding bleek bij die collega's niet aan te slaan. De veelal door mannelijke pedagogen opgestelde curricula van de negentiende-eeuwse 'höhere Töchter-schule' gingen vooral uit van de premisse dat de vrouw 'meer door de zintuigen en door het gevoel dan door het reflexieve verstand' moest worden opgevoed.²² De meeste meisjesscholen werden bovendien door mannen geleid. Vrouwelijke docenten speelden een marginale rol. Zelfs dit pedagogische beroep, dat in andere westerse landen bijna het privilege leek van vrouwen, werd in het Duitsland van de eerste helft van de negentiende eeuw niet gedefinieerd als een specifiek vrouwelijk terrein.²³

In het voetspoor van Fröbel: kleuterpedagogiek

Vanaf het midden van de negentiende eeuw kwam er verandering in die marginale positie van Duitse vrouwen op het terrein van de opvoeding. Zij raakten sinds die tijd diepgaand betrokken bij de uitwerking van de ideeën van de romantische pedagoog Friedrich Fröbel (1782-1852), de grondlegger van de *Kindergarten*. Hij kende aan vrouwen een belangrijke pedagogische taak toe. Zoals veel filosofen en pedagogen van de Romantiek, ging hij uit van de polarisatie van de geslachten waarbij mannen de ratio en vrouwen het gevoel vertegenwoordigden. De liefde tussen moeder en kind vormde de basis voor de opvoeding. Via spel moest zij haar kind helpen het goddelijke in dingen en in zichzelf aan te voelen. Door zo te ontvouwen wat al in de kiem bij het kind aanwezig was, zou het zich optimaal kunnen ontwikkelen. Ook in de Kindergarten was de vrouwelijke invloed een onmisbaar element.²⁴

Fröbels ideeën werden mede door de inzet van de onvermoeibare barones Bertha von Marenholtz-Bülow (1810-1893) een succes. Zij maakte talloze propagandareizen door Europa, waardoor de Kindergartenbeweging zich verspreidde over West-Europa en, mede dankzij de vertaling van haar boeken over Fröbel in het Engels, ook in de Verenigde Staten van Amerika.²⁵ In Nederland wist zij in 1858 de veelzijdig begaafde Elise van Calcar-Schiotling (1822-1904) voor haar zaak te winnen. Deze onderwijzeres en schrijfster werd Nederlands grote propagandiste van Fröbels pedagogiek.²⁶ Zij hield lezingen (en was daarmee de

21. Meiners, *Der besondere Weg, ein Weib zu werden*.

22. Bäumer en Lange, *Handbuch der Frauenbewegung* III, p. 84.

23. Meiners, *Der besondere Weg, ein Weib zu werden*, pp. 102-103.

24. M. Müller, *Frauen im Dienste Fröbels*. Leipzig (Meiner) 1928.

25. Michael Steven Shapiro, *Child's garden. The Kindergarten movement from Froebel to Dewey*. University Park/Londen (Pennsylvania University Press) 1983.

26. Maar zij was ook actief op andere terreinen, zoals de literatuur, het spiritisme en de vrouwenbeweging. Zie: J.H. Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling. Haar leven en omgeving, haar arbeid, haar geestesrichting*. Haarlem (Tjeenk Willink) 1921.

eerste vrouw in Nederland die in het openbaar een spreekgestoelte beklom), publiceerde boeken en riep een opleidingsschool voor kleuterschoolleidsters in het leven – het Nederlandsch Opvoedingshuis.

Het curriculum van deze school – een zorgvuldig evenwicht tussen algemene ontwikkeling en pedagogische en huishoudelijke vorming – beschouwde zij tevens als de meest ideale manier om meisjes op te voeden. Evenals Fröbel was zij overtuigd van de grote betekenis van vrouwen in het opvoedingsproces. Naar haar opvatting was het opvoeden de essentie van het bestaan van alle vrouwen, gehuwd of ongehuwd, en was 'vrouwelijkheid' synoniem met de kwaliteiten van een goede opvoeder: liefde, geduld en zelfopoffering.²⁷ Daarmee nam Van Calcar ook een positie in binnen de in haar tijd ontstane Nederlandse vrouwenbeweging.²⁸ Terwijl een kleine groep van radicale feministen het standpunt huldigde dat het uiteindelijke doel van de beweging voor vrouwenemancipatie de totale gelijkheid van mannen en vrouwen moest inhouden, beoogde de meerderheid van gematigden juist een opwaardering van het belang van de vrouwelijke kwaliteiten voor de samenleving.²⁹ Van Calcar was een prominent en strijdbaar aanhangster van die laatste opvatting.³⁰

Vergeleken met haar Duitse collega-activisten van de Kindergartebeweging, vrouwen als Johanna en Henriette Goldschmidt en Henriette Schrader-Breymann, was Van Calcar publicitair veel produktiever; haar bibliografie bestaat uit enkele tientallen pagina's en bevat werken van uiteenlopende aard. Maar de weg die deze Duitse vrouwen gingen vertoont grote overeenkomsten met die van Van Calcar. Ook zij waren zowel actief in de verspreiding van Fröbels ideeën als betrokken bij de vrouwenbeweging, waar zij de betekenis van vrouwen in het opvoedingsproces naar voren brachten.³¹ En evenals Van Calcar droegen zij bij aan de professionalisering van de leidsters, waarbij het in 1880 door Schrader-Breymann en haar man opgerichte Pestalozzi-Fröbelhuis een belangrijke rol speelde.³²

De culturele roeping van vrouwen: professionalisering

In de loop van de negentiende eeuw ontwikkelde zich een lijn in de bijdragen van Duitse en Nederlandse vrouwen aan de pedagogiek: zij concentreerden zich

27. N. Bakker, 'E. van Calcar-Schiotling (1822-1904). De gave van het woord', in: Van Essen en Lunenberg, *Vrouwelijke pedagogen in Nederland*, pp. 35-49.

28. W.H. Posthumus-van der Goot en A. de Waal (red.), *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd*. Nijmegen (SUN) 1977, oorspr. 1948.

29. U. Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*. Amsterdam (Sara/Van Gennep) 1990.

30. E. van Calcar, *De vrouwen aan het werk voor sociale hervorming. Antwoord aan mej. Wilhelmina Drucker*. 's-Gravenhage 1893, pp. 9-10.

31. A. Taylor Allen, 'Spiritual motherhood. German feminists and the Kindergarten movement, 1848-1911', in: *History of Education Quarterly* 22 (1982), pp. 319-339.

32. Müller, *Frauen im Dienste Fröbels*.

op de kleuter- en de meisjespedagogiek, benadrukten de betekenis van vrouwen in het opvoedingsproces, en besteedden bijzondere aandacht aan de professionalisering van vrouwelijke onderwijsgeveden. Die lijn werd in de twintigste eeuw voortgezet. Voor Nederland valt te wijzen op Ida Heijermans, aangeduid als 'de paedagoge van het aankomende meisje',³³ op de initiator van het landbouwhuishoudonderwijs en van de daarbij behorende leraressenopleiding Theda Mansholt, en op Johanna Riemens-Reurslag die belangrijk bijdroeg aan de ontwikkeling van kinderverzorging en -opvoeding als pedagogisch vak.³⁴

Ook in Duitsland zijn zulke vrouwen aan te treffen. Hedwig Heyl bijvoorbeeld was de motor achter het ontstaan van het huishoudonderwijs. Samen met Henriette Schrader-Breymann zette zij zich tevens in voor de leraressenopleidingen op dit terrein.³⁵ Geen van hen echter is van zo verstrekkende betekenis geweest als Helene Lange (1848-1930).³⁶ Als jonge onderwijzeres nam zij in 1872 deel aan een docentenconferentie te Weimar over het meisjesonderwijs, voortgekomen uit de toegenomen kritiek op de oppervlakkige vorming die geboden werd door de doorsnee 'höhere Töchterschule'. Tot haar verbijstering ontdekte ze dat mannelijke pedagogen nog steeds de toon zetten, en de traditionele visie naar voren brachten dat 'de vrouw gevormd moest worden om de man ten dienste te staan'.³⁷

Deze *Weimarer These* werd richtinggevend voor het meisjesonderwijs, met als gevolg dat er aan de inhoud ervan weinig veranderde. Bovendien verdween de mannelijke dominantie in de meisjesopvoeding niet.³⁸ Het kostte Lange en haar medestanders jaren strijd om daar verandering in te brengen. Een keerpunt vormde de publikatie van haar beroemde *Gelbe Broschure*, waarin ze de gebreken van het meisjesonderwijs duidelijk voor het voetlicht bracht.³⁹ Nadien kwamen geleidelijk verbeteringen tot stand. Er ontstonden meisjesscholen met een curriculum vergelijkbaar met dat van jongensscholen en professionele vrouwelijke docenten gingen een dominante rol spelen in de meisjesopvoe-

33. J.H. Gunning, 'Ida Heijermans 1866 – 9 December – 1936', in: *Paedagogische Studiën* 17 (1936), p. 290; zie voor haar: M. van Essen, 'I.S. Heijermans (1866-1943). "Het allerbeste vrouwenwerk"', in: Van Essen en Lunenberg, *Vrouwelijke pedagogen in Nederland*, pp. 77-93.

34. Margreet van der Burg, 'Th.W.S. Mansholt (1879-1956). Pedagoge in de plattelandspraktijk'; Nelleke Bakker, 'G.J.H. Riemens-Reurslag (1886-1950). Ritme en romantiek', beide in: Van Essen en Lunenberg, *Vrouwelijke pedagogen in Nederland*, pp. 93-107 en 119-132.

35. Ilse Reicke, *Die grossen Frauen der Weimarer Republik*. Freiburg/Basel/Wenen (Herder) 1984, pp. 12-17; Gerda Tornieporth, *Studien zur Frauenbildung. Ein Beitrag zur historischen Analyse lebensweltorientierter Bildungskonzeptionen*. Weinheim/Basel (Beltz Verlag) 1979, pp. 95-221.

36. Zie voor een levensbeschrijving: G. Bäumer, 'Ein Lebensbild', in: E. Beckmann (red.), *Was ich hier geliebt. Briefe von Helene Lange*. Tübingen 1957, pp. 11-32.

37. Meiners, *Der besondere Weg*, pp. 129-131; H. Lange, *Lebenserinnerungen*. Berlijn (Lang) 1921, p. 145.

38. Aldus Lange, *Lebenserinnerungen*, p. 145.

39. *Die höheren Mädchenschule und ihre Bestimmung. Begleitschrift zu einer Petition an das preussische Unterrichtsministerium und das preussische Abgeordnetenhaus*. Berlijn 1887.

ding.⁴⁰ De steun van Langes jongere vriendin Gertrud Bäumer, die jarenlang voorzitter van de Duitse vrouwenbeweging was en later parlamentslid en hoge ambtenaar voor onder meer het meisjesonderwijs zou worden, was daarbij vaak onontbeerlijk.⁴¹ Al ontmoette Lange in het begin veel kritiek, uiteindelijk kreeg ze op grote schaal waardering. Ze ontving zelfs een eredoctoraat in de politieke wetenschappen van de universiteit van Tübingen.⁴²

Dr. Helene Lange, de onbetwistbare leidster van de eerste generatie vrouwen van de Duitse vrouwenbeweging,⁴³ werd gedreven door het ideaal vrouwen een zodanige zedelijke en intellectuele vorming te bieden dat zij in staat zouden zijn hun specifiek vrouwelijke roeping te vervullen. Beide polen, het mannelijke en het vrouwelijke, konden in de samenleving niet gemist worden. De roeping van vrouwen, zo geloofde zij, was een principieel andere dan die van mannen, en was geconcentreerd rondom de opvoeding (vooral die in het gezin, van kleuters en van meisjes) en het sociale werk.⁴⁴ Met dat laatste komt een nieuw pedagogisch terrein voor vrouwen aan de orde.

De wereld als werkplaats: sociale arbeid

Aan het einde van de negentiende eeuw gingen steeds meer vrouwen uit de ge-goede burgerij zich met maatschappelijke zorg bezighouden.⁴⁵ In eerste instantie beperkten ze zich tot praktische hulpverlening, maar parallel aan de industrialisering en de sociale problemen die deze ontwikkeling opriep, lieten zij langzamerhand ook hun stem horen in het publiek debat.⁴⁶

In Nederland werd de aanzet gegeven door Hélène Mercier (1839-1910).⁴⁷

40. James C. Albisetti, *Schooling German girls and women. Secondary and higher education in the nineteenth century*. Princeton, NY (Princeton University Press) 1988; Ute Gerhard, *Unerhört. Die Geschichte der deutschen Frauenbewegung*. Reinbeck bei Hamburg (Rowohlt) 1990, pp. 138-170.

41. Barbara Greven-Aschoff, *Die bürgerliche Frauenbewegung in Deutschland 1894-1933*. Göttingen (Vandenhoeck & Ruprecht) 1981.

42. Lange, *Lebenserinnerungen*; E. Dauzenroth (red.), *Frauenbewegung und Frauenbildung. Aus der Schriften von Helene Lange, Gertrud Bäumer, Elisabeth Gnauck-Kühne*. Bad Heilbrunn, Oberbayern (Julius Klinkhardt) 1964.

43. Dauzenroth, *Frauenbewegung und Frauenbildung*, p. 5.

44. Ilse Brehmer, 'Von geistigen Müttern und anderen Bildern der Mütterlichkeit in Helene Langes Autobiographie'; Barbara Brick, 'Die Mütter der Nation – Zu Helene Langes Begründung einer "weiblichen Kultur"', beide in: Ilse Brehmer e.a. (red.), *Frauen in der Geschichte*. IV, 'Wissen heisst Leben...' *Beiträge zur Bildungsgeschichte von Frauen im 18. und 19. Jahrhundert*. Düsseldorf (Schwann) 1983, pp. 88-133.

45. Al hadden vrouwen zich op kleine schaal ook eerder in de eeuw met charitatief werk bezig gehouden, vlg. Tineke de Bie en Wantje Fritschy, 'De "wereld" van de Reveilvrouwen, hun liefdadige activiteiten en het ontstaan van het feminisme in Nederland', in: Jeske Reys e.a. (red.), *De eerste feministische golf*. Zesde jaarboek voor vrouwengeschiedenis, Nijmegen (SUN) 1985, pp. 30-59.

46. Gisela Bock en Pat Thane (red.), *Maternity and gender politics. Women and the rise of the European welfare states 1880s-1950s*. Londen/New York (Routledge) 1991.

47. M. Lunenberg, 'Hélène Mercier en Caroline van Asperen van der Velde, twee ondernemende vrouwen', in: Jan Nauta e.a. (red.), *Agogie als onderneming*, Liber Amicorum voor Paul Kraemer.

Naast haar praktische en publicitaire activiteiten bepleitte zij ook een gedegen scholing van vrouwen op dit terrein. Mede dankzij haar ijveren ontstond in 1899 in Amsterdam de eerste School voor Maatschappelijk Werk, waar vrouwen zich theoretisch op het sociale vraagstuk konden oriënteren en leerden welke middelen te hanteren om de problematiek te lijf te gaan.⁴⁸ Pas vanaf 1915, het jaar waarin Emilie Knappert (1860-1952) het directoraat op zich nam, werd de school een succes.

De Nederlandse school diende Alice Salomon (1872-1948), de grondlegster van het sociale werk in Duitsland, als voorbeeld. Evenals haar Nederlandse collega's was haar vertrekpunt de praktijk. Via de Berlijnse Mädchen- und Frauengruppen für soziale Hilfsarbeit raakte zij steeds meer bij het sociale werk betrokken. Na meer dan drie decennia waarin zij tal van sociale activiteiten ontplooidde, zette zij door de oprichting van de Deutsche Akademie für soziale und pädagogische Frauenarbeit, een gecombineerde opleiding voor maatschappelijk werksters en kleuterleidsters, de kroon op haar werk. Daarnaast was zij ook publicitair zeer actief. Ze publiceerde 247 boeken en artikelen, waaronder een dissertatie. Haar werk werd hoog gewaardeerd door vooraanstaande mannen uit de canon, onder wie E. Spranger.⁴⁹

De sekseverschillen voorbij: kinderstudies

Alle vrouwelijke pedagogen die tot nu toe de revue passeerden, beklemtoonden de exclusieve betekenis van vrouwen voor bepaalde pedagogische terreinen: de opvoeding van kleuters, de meisjespedagogiek en het sociaal werk.⁵⁰ Cornelia Philippi-Siewerts van Reesema (1880-1963) in Nederland en Charlotte Bühler-Malachowski (1893-1974) in Duitsland lieten echter een expliciete verwijzing naar hun vrouw-zijn achterwege en sloegen daarmee een andere weg in. Beiden waren gegrepen door een nieuw wetenschappelijk terrein waarop ook mannen actief waren, de ontwikkelingspsychologie en de daarmee verbonden kinderstudies. Beiden ook verrichtten empirisch onderzoek, waarbij ze hun eigen kinderen als eerste onderzoeksobject gebruikten.

Hun carrières verliepen verschillend. Philippi volgde na haar middelbare schoolopleiding weliswaar colleges bij prominenten in binnen- en buitenland,

Vrije Universiteit, Amsterdam 1987, pp. 147-156; I. de Wilde, "'Er is een heilig moeten, waartegen geen bezwaar is bestand.'" De betekenis van Hélène Mercier (1839-1910) voor de vrouwenbeweging', in: Reys e.a., *De eerste feministische golf*, pp. 59-78; M.W.F. Treub, *Hélène Mercier*. Haarlem (Tjeenk Willink) 1910.

48. L. Bervoets, 'Het ontstaan van sociaal werk als resultaat van een gelukkige coincidentie', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 34, 9 (1988), nr. 2, pp. 157-173.

49. H. Muthesius (red.), *Alice Salomon. Die Begründerin des sozialen Frauenberufs in Deutschland*. Keulen/Berlijn (Karl Heijmans Verlag) 1958.

50. Zie voor het laatste: Ilka Riemann en Monika Simmel, 'Bildung zur Weiblichkeit durch soziale Arbeit', in: Brehmer, *Frauen in der Geschichte IV*, pp. 145-171; Mieke Lunenberg, 'E.C. Knappert (1860-1952). "Van allen vrij, aan allen dienstbaar"', in: Van Essen en Lunenberg, *Vrouwelijke pedagogie in Nederland*, pp. 49-63.

maar zij rondde haar wetenschappelijke studies niet af.⁵¹ Wel ontwikkelde zij zich tot een deskundig kinderpsychologe en kleuterpedagoge. Zo raakte zij geïnteresseerd in het werk van de Italiaanse pedagoge Maria Montessori. Dankzij haar inspanningen werd Montessori's methode in 1915 in Nederland geïntroduceerd. Ter ondersteuning van de leidsters stichtte Philippi een opleidingscursus. De rest van haar leven bleef zij, grotendeels op vrijwillige basis, betrokken bij het kleuteronderwijs en kinderstudies. Zij stond in intensief contact met buitenlandse deskundigen als Claparède, Piaget, Stern, de Bùhlers en anderen, gaf tal van lezingen in binnen- en buitenland en publiceerde artikelen en boeken waarin zij het werk van bekende wetenschappers als Piaget en Decroly toegankelijk maakte voor het Nederlandse publiek. Haar deskundigheid en eruditie werden ook door de Nederlandse overheid erkend; kort voor de Tweede Wereldoorlog ontving zij de opdracht een boek te schrijven over de ontwikkeling van de volksopvoeding in de Verenigde Staten. Haar omvangrijke studie van meer dan zeshonderd pagina's – die als een standaardwerk valt te beschouwen – verscheen in 1949.⁵²

In tegenstelling tot Philippi had Bühler een glanzende wetenschappelijke carrière.⁵³ Bekendheid kreeg zij vooral na de publikatie van *Kindheit und Jugend* (1928), gebaseerd op observaties van duizenden kinderen. Het jaar daarop ging zij samen met haar man en vakgenoot naar Wenen, waar ze aan het hoofd kwam te staan van een innovatief kinderpsychologisch instituut. Haar onderzoeksresultaten kregen niet alleen via haar eigen publikaties, maar ook door die van onder meer Eduard Spranger, Else Croner, en in Nederland Sis Heyster, grote bekendheid. Na de Anschluss van Oostenrijk emigreerden de Bùhlers, die van joodse afkomst waren, naar de Verenigde Staten, waar Bühler haar onderzoek voortzette.⁵⁴

De invloed van sekse en regio

Er valt een sterke overeenkomst te constateren tussen de onderwerpen waarmee vrouwelijke pedagogen zich in beide landen bezighielden. Zowel in Duitsland als in Nederland ontwikkelden zij vanaf het begin van de negentiende eeuw denkbeelden over de meisjesopvoeding, waarvan Gleim, Van Calcar en Lange

51. Bibliografie gebaseerd op: E. Singer, 'C. Philippi-Siewerts van Reesema (1880-1963). Pionierster op het gebied van kinderstudies en kleuteronderwijs', in: Van Essen en Lunenberg, *Vrouwelijke pedagogen in Nederland*, pp. 107-119.

52. C. Philippi-Siewerts van Reesema, *Pioniers der Volksopvoeding. Bijdrage tot de geschiedenis van het ontstaan en de ontwikkeling van het onderwijs in de Verenigde Staten*. 's-Gravenhage (Martinus Nijhoff) 1949.

53. Voor haar biografie: Barbara Sicherman e.a. (red.), *Notable American women. The modern period*. Cambridge, Mass./Londen (The Belknap Press of Harvard University Press) 1980, pp. 119-121.

54. Zie verder voor Bühler: Annemieke van Drenth, 'Het persoonlijk vrouwelijke', in: M. du Bois e.a. (red.), *Jeugd onderzocht*. Amersfoort (Giordano Bruno) 1986, pp. 161-176; Marion de Ras, 'Pedagogische Eros en het "eiland" in de Duitse meisjesbeweging', in: *De kunst van het mores leren*. Amersfoort/Leuven (Acco) 1988, pp. 87-93.

de meest opvallende vertegenwoordigsters zijn. Vrouwelijke pedagogen speelden ook een belangrijke rol in de ontwikkeling van de kleuterpedagogiek en het verbreiden van ideeën van pedagogen als Fröbel en Montessori (Von Marenholtz, de gezusters Goldschmidt, Schrader-Breyman, Van Calcar en Philippi). De pedagogische opvattingen in het sociaal werk werden zowel in Duitsland als in Nederland vooral door vrouwen ontwikkeld (Mercier, Knappert, Salomon). En vanuit de door de meeste van hen aangehangen gedachte dat de opvoeding de culturele roeping van vrouwen was⁵⁵ droegen zij vrijwel allemaal bij aan de professionalisering van vrouwen voor pedagogische beroepen.

Op deze regel komen enkele uitzonderingen voor. Een paar pedagoges verwijderden zich nog meer van de 'vrouwelijke traditie' dan Philippi en Bühler al deden. Zij hielden zich ook bezig met 'typisch mannelijke' pedagogische onderwerpen: de theoretische doordenking van opvoedingsvraagstukken en de schoolpedagogiek. Voor Duitsland was dat de in de inleiding genoemde Mathilde Vaerting, voor Nederland Ietje Kooistra, de eerste directrice van de enige rijkskweekschool voor onderwijzeressen.⁵⁶

Beiden gingen uit van de fundamentele gelijkheid van de seksen. De verschillen tussen mannen en vrouwen werden volgens hen veroorzaakt door de omgeving, niet door een seksspecifieke aanleg. Kooistra's ideaal was een androgyne samenleving. In haar publikaties liet zij in tegenstelling tot haar meeste vrouwelijke collega's niet merken dat zij een vrouw was; ook schreef zij niet uitsluitend over meisjes of voor vrouwen. Haar gedeeltelijk op eigen ervaringen met haar vrouwelijke leerlingen gebaseerde boek over de adolescentie, dat in 1919 als een van de eerste oorspronkelijk Nederlandse publikaties over dit onderwerp het licht zag, gaf zij de seksneutrale titel *Onze groote kinderen*.⁵⁷

Maar afgezien van deze uitzonderingen waren de pedagogische terreinen waarmee vrouwelijke pedagogen zich bezighielden seksegebonden. In dit opzicht bestonden er geen regionale verschillen. Een tweede opvallende kenmerk van de bijdragen van zowel de Nederlandse als de Duitse vrouwen aan de pedagogiek betrof de nauwe relatie tussen theorie en praktijk. De overgrote meerderheid van hen begon hun loopbaan in de pedagogische praktijk, ontdekte dat reflectie op die praktijk veelal ontbrak en zette zich tot schrijven. Zij bevonden zich in het reflexieve middengebied tussen het wetenschappelijk pedagogisch denken en de pedagogische praktijk. Hoewel er in de negentiende- en twintigste-eeuwse pedagogiek ook mannen waren die zich met praktijktheorie bezighielden,⁵⁸ gold dit niet voor alle mannelijke pedagogen. Dit kenmerk kan daarom ook als seksspecifiek worden aangemerkt.

55. Aldus Helene Lange in haar *Lebenserinnerungen*, p. 260.

56. M. van Essen, 'Ietje Kooistra en Ida Heijermans. Kennis en kunde bij vrouwelijke pedagogen', in: Tineke van Loosbroek e.a. (red.), *Geleerde vrouwen*. Negende jaarboek voor vrouwengeschiedenis. Nijmegen (SUN) 1988, pp. 120-146.

57. I. Kooistra, *Onze groote kinderen*. 2 delen, Amsterdam (Wolters) 1918/1919.

58. Zoals in Nederland bijvoorbeeld J.H. Gunning en J. Ligthart.

De canon gewogen

Gezien deze overeenkomsten tussen beide landen is het opvallend dat de plaats van Duitse en Nederlandse vrouwen in de pedagogische canon verschilt. Van alle in dit artikel genoemde Nederlandse vrouwen wordt er slechts één, Ietje Kooistra, in overzichtswerken genoemd. In Duitsland ligt dat anders. Zowel de vrouwen uit de Kindergartenbeweging als die van de meisjespedagogiek en de sociale pedagogiek krijgen enige (zij het betrekkelijk marginale) aandacht.⁵⁹ Welke wetenschapsinterne factoren zijn voor deze regionale verschillen verantwoordelijk?

In eerste instantie veronderstelden we, dat de Duitse vrouwen productiever waren en kwalitatief beter wetenschappelijk werk leverden dan de Nederlandse. Dat bleek voor een deel ook juist te zijn. Betty Gleim steeg qua originaliteit en grondigheid van reflectie ver uit boven haar Nederlandse collega Barbara van Meerten; geen enkele Nederlandse pedagoge die zich met het meisjesonderwijs bezighield kon zich qua veelzijdigheid, publicitaire produktiviteit en analytische scherpte meten met Helene Lange; een vrouw als Alice Salomon bereikte een niveau van reflectie op het sociaal werk dat in Nederland tot na de Tweede Wereldoorlog ondenkbaar was.

Maar tegen deze verklaring pleitten twee argumenten. Om te beginnen werden ook Nederlandse vrouwen buiten de canon gesloten, die een kwalitatieve vergelijking met de Duitse moeiteloos kunnen doorstaan, zoals Elise van Calcar-Schiotting en Cornelia Philippi-Siewerts van Reesema. Bovendien bevat de Nederlandse canon veel meer werken die, vergeleken met die van de grote pedagogen van het Duitse taalgebied, 'tweederangs' te noemen zijn. De bijdragen van de Nederlandse vrouwen zouden daartussen niet hebben misstaan. Deze overwegingen deden ons zoeken naar alternatieve verklaringen, die we vooral vonden in de plaats van de genoemde pedagogische terreinen binnen het geheel van de pedagogiek in de beide landen.

Uit het voorafgaande is duidelijk geworden, dat de meisjesopvoeding – zowel praktisch als reflexief – in Nederland beschouwd werd als een 'vrouwenzaak'. Mannelijke pedagogen hielden zich hier niet of nauwelijks mee bezig. Datzelfde overkwam na 1850 de kleuterpedagogiek, en iets later de sociale pedagogiek. Het werk van de Nederlandse vrouwelijke pedagogen bevond zich daarmee aan de zijlijn van de Nederlandse pedagogische wetenschap. Het telde eigenlijk niet voor vol mee en had zodoende binnen de Nederlandse pedagogiek een lage status. Opname in de canon lag daardoor niet voor de hand. Dat het werk van Kooistra aan dit lot is ontkomen, lijkt ons het gevolg van haar unieke positie als directrice van de meest prestigieuze onderwijzeressenopleiding van

59. De enige die niet genoemd wordt is – bijzonder genoeg – Mathilde Vaerting. Interne conflicten binnen de Universiteit van Jena, die grotendeels los lijken te staan van haar persoon, zijn hiervoor waarschijnlijk verantwoordelijk. Theresa Wobbe, *Die Berufung Mathilde Vaertings im politischen Konfliktfeld der Weimarer Republik*. Institut für Soziologie der Freie Universität Berlin, Berlin z.j.

Nederland, gecombineerd met het gegeven dat zij zich niet beperkte tot 'vrouwenaangelegenheden', maar ook de schoolpedagogiek en de adolescentieproblematiek behandelde.

De situatie in Duitsland was volstrekt anders. Mannelijke pedagogen maakten in het denken en in de praktijk van de negentiende-eeuwse meisjesopvoeding de dienst uit, terwijl de kleuterpedagogiek werd beheerst door de inzichten van Pestalozzi en Fröbel. Een 'vrouwelijke' zijlijn bestond hier dus niet. Vrouwen moesten zich op deze door mannen gedomineerde pedagogische terreinen een plaats veroveren, wat vooral ten aanzien van de meisjesopvoeding met veel strijd gepaard is gegaan. Slaagden ze daar in, dan maakten ze deel uit van een gerespecteerd pedagogisch veld en konden erop rekenen geaccepteerd te worden.⁶⁰

Aanzet tot een verklaring

Of ze zich nu, zoals de Nederlandse vrouwen, aan de zijlijn van de pedagogiek bevonden, dan wel zich zoals de Duitse vrouwen een plaats moesten veroveren in het centrum, een feit blijft dat vrouwelijke pedagogen in beide landen een aparte plaats innamen in de pedagogische wetenschap.⁶¹ Voor deze 'outsider'-positie waren naast wetenschapsinterne ook wetenschapsexterne factoren verantwoordelijk. Ten eerste begonnen vrijwel alle vrouwelijke pedagogen hun carrière met een achterstand op hun mannelijke collega's. Hun aanvankelijke opleidingsniveau was over het algemeen lager. Velen van hen waren opgeleid tot onderwijzeres – een beroep dat geacht werd dicht bij de vrouwelijke privésfeer te liggen – en bleven hun hele leven ook in die pedagogische praktijk werkzaam. De meesten van hen bleven ongehuwd, maar richtten hun aandacht wel grotendeels op pedagogische terreinen die in het verlengde lagen van de traditionele vrouwentaken: de kleuterpedagogiek, de meisjesopvoeding en het maatschappelijk werk. Allen werden ze geconfronteerd met maatschappelijke opvattingen over vrouwen en hun capaciteiten. Zelfs een van de meest genuanceerde boeken over dit onderwerp, de in 1911 eerst in het Duits en daarna ook in het Nederlands verschenen studie *Psychologie der vrouwen* van de Nederlandse psycholoog en grondlegger van de empirische psychologie Gerard Heymans, kwam na veel wikken en wegen tot de conclusie dat vrouwen excelleerden in de gezinstak, maar achterbleven in wetenschappelijke prestaties.⁶²

Uit het voorafgaande is gebleken, dat de meeste vrouwelijke pedagogen

60. Getuige bijvoorbeeld de toonzetting van het deel over vrouwenbeweging en vrouwenvorming uit Klinkhardts *Pädagogische Quellentexte*: Dauzenroth, *Frauenbewegung und Frauenbildung*.

61. En in de wetenschap in het algemeen; Anne Schlüter, 'Wissenschaft für die Frauen? – Frauen für die wissenschaft! Zur Geschichte der ersten Generationen von Frauen in der Wissenschaft', in: Brehmer, *Frauen in der Geschichte* IV, p. 244-262; Loosbroek, *Geleerde vrouwen*.

62. G. Heymans, *Psychologie der vrouwen*. Amsterdam (Wereldbibliotheek) 1932, oorspr. 1911.

bij die klassieke beeldvorming aansloten. Ze positioneerden zichzelf niet als pedagogen die toevallig van het vrouwelijk geslacht waren, maar als 'vrouwenpedagogen'. De vrouwen van de Kindergartenbeweging citeerden met instemming Fröbels denkbeelden over het belang van de specifiek vrouwelijke inbreng in de kleuteropvoeding, vrouwen als Helene Lange en Ida Heijermans benadrukten hun hele leven de betekenis van het vrouwelijke in de meisjesopvoeding, Mercier, Knappert en Salomon zagen een onlosmakelijke relatie tussen het maatschappelijk werk en het 'vrouw-zijn'. Zij eisten bepaalde waarden en kwaliteiten als 'specifiek vrouwelijk' op en ontleenden er recht van spreken aan. Maar tegelijkertijd laat deze opstelling zien, dat zij de eeuwenoude opvattingen over de wezenlijke verschillen tussen mannen en vrouwen en de fundamenteel andere bijdrage van vrouwen aan de samenleving hadden geïnternaliseerd.

In dit verband is het de moeite waard om de positie van Bühler en Philippi nog eens onder de loep te nemen. Zij lijken de uitzonderingen op deze wetenschapsexterne regels. Beiden studeerden, beiden zagen kans een wetenschappelijke loopbaan te combineren met een huwelijk en beiden namen ze afstand van het traditionele denken in sekseverschillen. Het netto resultaat van deze sterk overeenkomende positie blijkt voor beide vrouwen afhankelijk van de verhoudingen in de Duitse, respectievelijk de Nederlandse pedagogiek, van wetenschapsinterne factoren dus. In het Duitse taalgebied leidde Bühlers wetenschappelijke prestaties tot een brede erkenning van haar werk. Invloedrijke mannelijke pedagogen als Spranger bouwden voort op haar publikaties. De Nederlandse hoofdstroom van de pedagogiek bleek echter zo hermetisch afgegrensd voor 'outsiders' van de 'tweede sekse', dat ook voor een vrouw van het kaliber van Philippi geen plaats was.

Het lijkt ons voorbarig om aan het voorafgaande sluitende conclusies te verbinden, maar hypothetisch durven we te stellen dat in de Duitse pedagogiek de machtsstrijd tussen de seksen⁶³ zowel wetenschapsinterne als wetenschapsexterne aspecten had. De plaats die vrouwen in de pedagogiek in Duitsland innamen, werd bepaald door de wijze waarop zij die door een combinatie van studie, wetenschappelijke prestatie en politieke strijd langzaamaan veroverden. De bezetting van de diverse pedagogische terreinen in Duitsland was in de door ons onderzochte periode in beweging.

In de Nederlandse pedagogiek waren wetenschapsintern de kaarten geschud. Aan vrouwelijke pedagogen was een plaats toebedeeld die aanvankelijk gunstiger was dan van haar Duitse collega's, omdat zij hun deskundigheid op het terrein van meisjes- en kleuterpedagogiek niet hoefden te bevechten. Die verschillende positie is ons inziens althans gedeeltelijk ook de verklaring voor de vergelijkenderwijs grote betrokkenheid van de Duitse vrouwelijke pedagogen als Helene Lange en Alice Salomon bij de politiek van de vrouwenbeweging.

63. Aafke Komter, *De macht van de dubbele moraal*. Amsterdam (Van Gennep) 1990.

Ten tijde van de Weimar-republiek lijken Duitse vrouwen de Nederlandse echter voorbij te streven. Hun wetenschappelijke erkenning groeide, terwijl in Nederland de situatie nauwelijks veranderde. De weerslag van deze situatie is aan de canon af te lezen. Dat deze 'Wet van de remmende voorsprong'⁶⁴ in de navolgende decennia niet doorzette, is het gevolg van de in 1933 veranderende situatie in Duitsland, die repercussies had voor zowel de pedagogiek als de positie van vrouwen.⁶⁵

Samenvatting en conclusie

In dit artikel zochten wij via een vergelijking met Duitse vrouwelijke pedagogen naar een antwoord op de vraag of de door ons in eerder onderzoek gevonden gemeenschappelijke kenmerken van Nederlandse vrouwelijke pedagogen regio- dan wel seksspecifiek waren. Wij concentreerden onze vergelijking op twee punten: hun activiteiten (bijdragen aan het pedagogisch denken) en hun positie binnen de pedagogische wetenschap. Wat het eerste punt betreft constateerden we dat vrouwelijke pedagogen zich in beide landen met dezelfde pedagogische onderwerpen bezighielden: de kleuteropvoeding, de meisjespedagogiek en het sociaal werk. Die bijdragen waren bovendien voor het overgrote deel praktijk-theoretisch van aard; zij bevonden zich in het reflexieve middengebied tussen de wetenschappelijke pedagogiek en de pedagogische praktijk. Ten aanzien van dit punt kan dus gesproken worden van een seksegebonden kenmerk.

Opvallende verschillen namen we waar ten aanzien van de positie van beide categorieën vrouwelijke pedagogen binnen de pedagogische wetenschap van hun land. De Nederlandse vrouwelijke pedagogen hielden zich bezig met onderwerpen waarvoor hun mannelijke collega's nauwelijks belangstelling hadden. Als gevolg daarvan bevonden ze zich aan de zijlijn van het pedagogisch denken van hun tijd en maakten ze, een enkele uitzondering daargelaten, geen deel uit van de canon. De Duitse situatie was een volstrekt andere. Van origine domineerden mannelijke pedagogen ook de pedagogische terreinen waarop hun vrouwelijke collega's zich gingen bewegen. Vrouwen moesten zich een plaats bevechten. In eerste instantie was hun positie daarmee zwakker dan die van hun Nederlandse collega's. Op iets langere termijn waren ze echter beter uit. Nadat zij zich, mede dankzij hun politieke betrokkenheid via de vrouwenbeweging, een plaats hadden veroverd, gingen ze deel uitmaken van een gerespecteerd pedagogisch veld en ontvingen zo een wetenschappelijke erkenning die hun Nederlandse collega's werd onthouden. De plaats van vrouwelijke pedagogen bin-

64. Zoals bijvoorbeeld uiteengezet door Jan Romein, *Historische lijnen en patronen*. Amsterdam (Querido) 1976.

65. Ute Frevert, *Frauen-Geschichte Zwischen Bürgerlicher Verbesserung und Neuer Weiblichkeit*. Frankfurt am Main (Suhrkamp) 1986, pp. 200-244.

nen de pedagogische wetenschap van hun land hing dus samen met regionale omstandigheden.

Hoe verschillend de positie van de Duitse en Nederlandse vrouwelijke pedagogen in dit opzicht ook was, in beide gevallen valt deze te karakteriseren als die van *outsiders*. Voor die omstandigheid achtten wij wetenschapsexterne, seksegebonden factoren verantwoordelijk: materiële, sociale en culturele belemmeringen die vooral samenhangen met dominante opvattingen over vrouwen en hun capaciteiten. Vrouwelijke pedagogen zelf droegen, enkele uitzonderingen daargelaten, aan die beeldvorming bij: zij positioneerden zich nadrukkelijk als ‘vrouwenpedagoog’ en claimden bepaalde waarden en kwaliteiten als specifiek vrouwelijk. Mede daardoor bleef hun positie in de pedagogische wetenschap een marginale.

Wij willen niet nalaten om – tot slot – een enkele opmerking te maken over wat de geschiedenis ons kan leren. In de achter ons liggende decennia hebben vrouwen zich in toenemende mate ontworsteld aan een traditioneel vrouwbeeld. Met alle kanttekeningen die daarbij te maken zijn – we wijzen op vakkenkeuze – kunnen we constateren dat vrouwen hun onderwijsachterstand snel hebben ingelopen. Binnen de pedagogische wetenschappen is het feministische wetenschapsters gelukt aandacht te vragen voor seksspecificiteit. Geen redactie van een pedagogisch overzichtswerk permitteert het zich meer om een hoofdstuk over meisjes en vrouwen te ‘vergeten’. Tegelijkertijd kunnen we van de historische vergelijking die we in dit artikel maakten tussen Duitsland en Nederland leren dat we ons ook moeten blijven richten op de inhoud van die andere hoofdstukken in de pedagogische overzichtswerken. Als vrouwen zich uitsluitend beroepen op een ‘vrouwelijke inbreng’ in de pedagogiek of op het bestaan van specifiek vrouwelijke pedagogische terreinen, blijft marginalisering een reële dreiging.⁶⁶

66. Zie voor een uitwerking: Van Essen en Lunenberg, ‘De Zijlijn’.

Proefschriftfragmenten

Janneke Plantenga

Een afwijkend patroon

Honderd jaar vrouwenarbeid in Nederland en
(West-)Duitsland

Op 16 september 1993 promoveerde Janneke Plantenga op het proefschrift *Een afwijkend patroon. Honderd jaar vrouwenarbeid in Nederland en (West-)Duitsland*. De centrale vraag in dit proefschrift is waarom de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen in Nederland zo lang zo laag is gebleven. Deze vraag wordt beantwoord met behulp van een vergelijkend onderzoek tussen Nederland en (West-)Duitsland op zowel nationaal als lokaal niveau. Van het proefschrift is een handelseditie verschenen bij SUA. Het onderstaande fragment is uit het slothoofdstuk.

Een nationale vergelijking is uiteraard grofmazig. De grote lijnen worden zichtbaar, maar details en nuances moeten achterwege blijven. Daarom is de nationale vergelijking in dit boek aangevuld met twee lokale studies over de geschiedenis van de vrouwenarbeid in Tilburg en Mönchengladbach.

Uit deze lokale studies blijkt dat de ontwikkelingen gedurende de laatste decennia van de negentiende eeuw van cruciale betekenis zijn voor de twintigste-eeuwse geschiedenis van de vrouwenarbeid; de arbeidspatronen die dan ontstaan, bepalen de teneur voor de volgende decennia. In Tilburg kan aan het einde van de negentiende eeuw heel duidelijk een klimaat worden onderkend waarin fabrieksarbeid van vrouwen wordt geproblematiseerd en – vervolgens – gemarginaliseerd. Geestelijkheid en werkgevers zijn het erover eens dat vrouwelijke fabrieksarbeid gezinsondermijndend werkt en slecht is voor de moraal en de arbeidsrust. In de enquête van 1887 pleiten verschillende werkgevers dan ook voor een algeheel verbod op de fabrieksarbeid van vrouwen. Omstreeks dezelfde tijd wordt in Mönchengladbach een soortgelijke discussie gevoerd, echter met dit belangrijke verschil dat de liberale werkgevers hier minder gevoelig zijn voor argumenten van de katholieke geestelijkheid; slechts bij uitzondering wordt een personeelsbeleid gevoerd dat gehuwde vrouwen weert. Het gevolg van deze uiteenlopende constellatie van belangen tussen de lokale gezagdragers is omstreeks 1910 duidelijk in kaart te brengen. Op dat moment is het aantal gehuwde vrouwen werkzaam in de Tilburgse wollenstoffenindustrie buitengewoon klein. Volgens de Arbeidsinspectie bedraagt dit aantal niet meer dan zes, hetgeen overeenkomt met 0,8% van de totale vrouwelijke beroepsbevolking in

de wollenstoffenindustrie. Uit de studie van Bernays blijkt dat op datzelfde moment in de 'Gladbacher Spinnerei und Weberei' ruim 27% van de vrouwelijke fabrieksarbeidsters gehuwd is. Dit grote verschil in de arbeidsmarktaandeelname van gehuwde vrouwen wordt echter wel aanmerkelijk genuanceerd door de omvangrijke Tilburgse thuisarbeid. Het is zeer de vraag of het gevoerde personeelsbeleid ook zou hebben standgehouden wanneer niet een deel van het productieproces – stoppen en noppen – in thuisarbeid kon worden verricht.

Tijdens het Interbellum is noch in Tilburg noch in Mönchengladbach sprake van wezenlijke veranderingen. Zoals hierboven reeds opgemerkt, wordt deze periode vooral gekenmerkt door een continuering van de aan het einde van de negentiende eeuw vastgelegde arbeidspatronen. Wel valt op dat in Tilburg sprake is van een voortdurend debat; het is alsof de opgelegde structuur telkens opnieuw moet worden bevestigd, dan wel dat anderen voortdurend van de hogere betekenis van het gevoerde personeelsbeleid moeten worden overtuigd. In deze periode wordt ook een serieus begin gemaakt met de zorg voor het fabrieksmeisje. Een opvallende ontwikkeling daarbij is dat het werk zelf een negatieve invloed wordt toegedicht; het is niet alleen meer het fabrieksmilieu met zijn roddels en zijn tendentieuze praatjes, maar ook het 'eentonige stukwerk der fabriek' dat de karakterontwikkeling van het jonge meisje nadelig zou beïnvloeden. Ook in Mönchengladbach vindt tijdens het interbellum nog enige discussie plaats. De opmerkingen die worden gemaakt omtrent het belang van een goed gevoerd huishouden en de zorg die wordt geuit over de effecten van fabrieks- en kantoorarbeid op de kennis en kunde van de latere huisvrouw, klinken echter weinig overtuigend. De praktijk predikt een andere boodschap en tegen de achtergrond daarvan krijgen de opmerkingen omtrent de schadelijke gevolgen van vrouwelijke fabrieksarbeid vooral het karakter van een routinematige herhaling van een bekend, maar onuitvoerbaar ideaal. Alleen tijdens de economische crisis van de jaren dertig en de opkomst van het nationaal-socialisme herleeft het debat kortstondig en wordt vrouwelijke beroepsarbeid ondergeschikt gemaakt aan hogere belangen.

Kan het Interbellum derhalve worden gezien als een periode van – soms zwaar bevochten – consolidatie, in de jaren vijftig kentert het tij. Het tot dan toe in Tilburg gevoerde personeelsbeleid komt zwaar onder druk te staan en bezwijkt uiteindelijk aan het einde van de jaren vijftig; voor het eerst in de geschiedenis van de Tilburgse wollenstoffenindustrie worden getrouwde vrouwen niet langer uit het bedrijf geweerd. Dit veranderende personeelsbeleid is onderdeel van een veel omvattender veranderingsproces waarin verschillende factoren, met een ingewikkelde onderlinge interactie, een rol spelen. Wellicht dat de meest fundamentele rol kan worden toegekend aan de opkomst van de nationale verzorgingsstaat, waardoor het belang van het lokale niveau met zijn lokale gezagdragers langzaam wordt ondermijnd. In de context van Tilburg resoneert deze verschuiving met een weerzin tegen de gevestigde economische en kerkelijke structuren, waarbij dit hele proces nog eens krachtig wordt ondersteund

door een gunstige economische conjunctuur. Het resultaat is dat afstand wordt genomen van de textielindustrie. De jongens willen weg, hogerop, niet in die bedrijfstak werken waarin hun vaders en hun grootvaders ook al werkten. Voor de meisjes geldt veeleer dat de textiel nooit in die zin 'gewoon' is geweest en dat de jaren vijftig wellicht voor het eerst het perspectief bieden om deze 'diskwalificatie' te ontlopen. Welk alternatief wordt gezocht is op dat moment echter nog onduidelijk. De veranderingen en de vragen leiden tot een laatste grote opleving van het publieke lokale debat omtrent de plaats van de vrouw in de (veranderende) samenleving.

Mönchengladbach in de jaren vijftig vertelt een ander verhaal. Het economische, politieke en culturele echec van het nationaal-socialisme, in combinatie met de gunstige economische conjunctuur leidt tot een ongekend hoge arbeidsmarktaandeelname van (gehuwde) vrouwen. Toch lijkt het onwaarschijnlijk dat het verschijnsel buitenshuis werkende gehuwde vrouw volledig is geaccepteerd. Zo blijken de fabrieksmeisjes vast te houden aan het ideaalbeeld van 'Erwerbstätigkeit bis zur Heirat'. Ze creëren afstand van werk, fabriek en collega's en omarmen vrijwel zonder voorbehoud het burgerlijke vrouwenideaal dat hun door de populaire literatuur, de overheid, de kerk en de wetenschap wordt voorgehouden.

In de jaren zeventig komen de lokale geschiedenissen weer grotendeels samen. Tilburg en Mönchengladbach maken op dat moment een proces van industriële herstructurering door, met als resultaat dat de textielindustrie, die de economische geschiedenis van beide steden goeddeels heeft bepaald, naar de achtergrond verdwijnt. De gevolgen daarvan voor de werkgelegenheid van vrouwen zijn niet eenduidig. Aan de ene kant verdwijnt natuurlijk een belangrijke werkgever, die duizenden vrouwen van een inkomen voorzag. Aan de andere kant is deze werkgever ook sterk beladen met geschiedenis. Vooral in Tilburg staat de textielindustrie voor een verleden van onmacht en uitbuiting. Met het verdwijnen van deze bedrijfstak lijken derhalve ook de arbeidsmarkt en de beroepsarbeid van vrouwen van een beladen verleden bevrijd.

Margo Brouns

De homo economicus als winkeldochter

Theorieën over arbeid, macht en sekse

Op 23 september 1993 promoveerde Margo Brouns aan de Vrije Universiteit van Amsterdam tot doctor in de sociale wetenschappen. Haar proefschrift is verschenen bij uitgeverij SUA te Amsterdam. Hieronder volgt een fragment (uit pp. 147-151).

Conceptualisering van macht: de vis en de biljartbal

(...) Het hier ingenomen standpunt is tweeledig. Ten eerste, het spectrum van machtstheorieën in vrouwen/genderstudies kan van nut zijn voor een verbreding van kennis inzake economische verhoudingen (vergelijk de 'schrane antropologische uitgangspunten'). Economische verhoudingen zijn niet alleen strikt economisch van aard, en kunnen met behulp van andere dan strikt economische modellen geanalyseerd worden. En andersom, ten tweede, kunnen economische vraagstukken een verbreding geven aan de machtsanalyses van de genderverhoudingen (vergelijk het gebrekkige inzicht in de materiële dimensies van sekseverhoudingen). Het eerste deel van de stelling is in voorgaande paragraaf reeds uitgebreid aan de orde gekomen. Hieronder volgt een uiteenzetting over het tweede deel.

(...) Wellicht is het moment aangebroken om machtstheorieën van oudere datum, die primair zijn gericht op macht in relatie tot bronnen en waarneembare processen, macht als persoonlijk bezit en macht als het vermogen een ander te dwingen (Weber, Dahl), opnieuw in de discussies binnen vrouwen/genderstudies te betrekken. Het beeld dat langzaam ontstaat is een duale interpretatie van macht, waarbij de ene benadering vooral is gericht op bronnen, bezit en acties, en de andere benadering primair is georiënteerd op het procesmatige en contingente karakter van macht, taal en subjectiviteit. Deze twee centrale benaderingswijzen van macht zijn door Foucault 'soevereine macht' en 'disciplinaire macht' genoemd. Clegg (1989) herleidt deze twee visies op macht tot de inzichten van Machiavelli (zestiende eeuw) en Hobbes (zeventiende eeuw). De analyse van Hobbes is gericht op soevereiniteit als centrum van de macht, orde en causaliteit; de analyse van Machiavelli draait om strategieën en werking van macht in de vorm van allianties en netwerken.

In de sociale theorievorming – in tegenstelling tot vrouwen/genderstudies – vormt het eerste interpretatiekader de dominante stroom: van Weber tot Bachrach en Baratz en Lukes zijn een aantal vooronderstellingen onveranderd: het idee van een centrale macht die beperkingen oplegt aan minder machtigen, het idee dat macht (al dan niet doelbewust) oorzaak is van gebeurtenissen. De metafoor die wel voor deze benadering van macht wordt gebruikt is die van de biljartbal (Clegg 1989). Daarbinnen vallen theorieën omtrent macht als bezit van persoon of collectief (de bal) en macht als regulering (de regels van het spel). Het komt overeen met het beeld van een biljartbal die in beweging is gezet, en andere ballen raakt, beïnvloedt of belemmert. Causaliteit in de vorm van 'als A ... dan B' ligt in de kern van dit cluster van theorieën. Machtsprocessen hebben een oorsprong, een doel en een effect dat er niet geweest zou zijn als er geen sprake was van machtsuitoefening. Machtsuitoefening is een – al dan niet waarneembare – gebeurtenis. Het is een zero-sum-benadering van macht, waarbij een toe-

name van de macht van de een leidt tot een relatieve vermindering van de macht van de ander. Binnen dit stramien zijn nog vele onderdelen omstreden, zoals bijvoorbeeld de vraag of macht intentioneel dan wel niet-intentioneel is, de vraag of macht een vermogen dan wel een actie is, enzovoort. Steeds is echter een centrum van macht verondersteld, dat geacht wordt oorzaak te zijn van bepaalde bewegingen en ontwikkelingen. (...) Iemand (iets) heeft macht als zij of hij in een sociale verhouding haar of zijn eigen wil kan doorzetten ook tegen iemands weerstand in.

In het tweede interpretatiekader staan strategieën van macht, in het bijzonder de relatie tussen taal en macht, centraal. Deze machtsopvatting verwijst naar machtsprocessen die maatschappelijk leven mogelijk maken. Macht wordt primair benaderd als toestand, constitutief voor maatschappelijk leven. Processen van betekenisgeving en subjectiviteitsposities vormen daarbinnen het centrale object van de machtsanalyses. Deze interpretatie van macht komt overeen met het beeld van de vis in het water die geen weet heeft van het water en de krachten die hem het leven mogelijk maken; een vis die zich zwemmend voegt in de vanzelfsprekendheid van het water. Macht heeft geen oorsprong van waaruit het wordt uitgeoefend, maar macht circuleert in (alledaagse) praktijken. Het is een machtsvorm die mogelijkheden creëert, mogelijkheden tot subjectiviteit en betekenisgeving. Maar het is tevens een machtsvorm die aldoordringend en alomtegenwoordig is.

Het tweede interpretatiekader verschilt op belangrijke punten van het eerste beeld. Het is de macht die geen centrum heeft maar op diffuse wijze het maatschappelijk leven structureert; het is geen macht in termen van oorzaak en gevolg, maar een macht die werkt via de lijnen van vele strategieën en circuleert in netwerken. (...) Deze tweede optie kan als progressief naar voren komen doordat theorievorming over machtsprocessen in belangrijke mate is ingekleurd vanuit het eerste perspectief. Dit betekent echter absoluut niet dat de tweede interpretatie de eerste kan vervangen. Beide interpretatiekaders moeten naast elkaar voortbestaan, omdat ze beiden een werkelijkheidswaarde hebben.

Gesteld kan worden dat beide visies – de biljartbal en de vis – deel moeten uitmaken van het onderzoeksterrein, al zijn hun premissen enigszins tegenstrijdig. Er is niet één definitie van macht, maar er zijn meerdere werkbare interpretaties. In het eerste model verschijnen de machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen als een ongelijkheid in posities, in bronnen en in mogelijkheden om de loop der dingen te beïnvloeden; het zijn de mannen die in posities verkeren van waaruit zij beter in staat zijn de wereld naar hun hand te zetten dan vrouwen. In het tweede model komen vooral vragen op de voorgrond die betrekking hebben op de werking van macht onder meer via betekenissen van mannelijkheid en vrouwelijkheid. De machtsverhoudingen tussen de seksen verschijnen hier vooral als resultaat van machtsbewegingen waaraan zowel vrouwen als mannen zijn onderworpen, in het bijzonder als gevolg van de noodzaak subject te zijn in het maatschappelijk leven. (Subject)posities en de constructies

van identiteit vervullen hierin een sleutelrol; subjectiviteit is geen gegeven, maar is contextueel en komt steeds weer opnieuw tot stand onder invloed van historisch-specifieke machtsprocessen (onder meer genderverhoudingen). Subjectiviteit is altijd bemiddeld door sekse/gender en leidt met andere woorden tot gendered identiteit.

Wat betekent dit voor het onderzoek naar sekse en arbeid?

Machtsconcepten die uitgaan van een partij A die meer macht bezit dan partij B en daarom in staat is B iets te laten doen, eventueel tegen diens wil in, kunnen wel verklaren waarom vrouwen genoeg nemen met een werkweek die minder uren omvat dan zij eigenlijk zouden willen, maar kan niet verklaren waarom crècheleidsters vaststellen dat een veertigurige werkweek voor groepsleidsters te zwaar is, en aan hen vervolgens een dertigurig contract wordt aangeboden. (...) Het klassieke machtsconcept kan verklaren waarom mensen iets tegen hun zin doen, maar niet waarom zij met overtuiging instemmen met een situatie die niet in overeenstemming lijkt met hun belangen. Om hierin inzicht te ontwikkelen is het noodzakelijk los te komen van het denken in termen van macht als bezit, belang en intentie, en ruimte te creëren voor andere machtsanalyses die betrekking hebben op alledaagse praktijken waarin mensen tot subject worden.

Wat betekent dit voor de voorwaarden waaraan conceptualisering van macht moeten voldoen? In het vrouwenstudiesonderzoek is reeds een aantal voorwaarden geformuleerd waaraan machtsconcepten moeten voldoen. De machtsbenadering dient vrouwen niet alleen als slachtoffers in beeld te brengen, maar juist te laten zien dat zij competente individuen zijn die, in weerwil van de machtsverhoudingen, in staat zijn om adequaat te handelen en een goed begrip hebben van hun realiteit. Het moet ruimte creëren voor een gedifferentieerde aanpak, waarbij niet alleen gender, maar ook andere ordeningsprincipes deel uitmaken van de analyse. Bovendien moet de machtsanalyse zowel dwang en agressie, als de produktieve kanten van macht analyseerbaar maken. (...) Een gedifferentieerde conceptualisering van macht dient de (...) vraag naar instemming en *commitment* als probleem te kunnen stellen. Samengevat dient de machtsbenadering aan vier voorwaarden te voldoen: het moet vrouwen als handelend subject benaderen, en moet vervolgens die subjectiviteit als probleem kunnen stellen, het dient niet alleen dwang maar ook instemming als probleem te stellen en het moet de verwevenheid van verschillende ordeningsprincipes en machtsverhoudingen als vraag kunnen stellen. De vis en de biljartbal dienen beide vertegenwoordigd te zijn.

Saskia Poldervaart

Tegen conventioneel fatsoen en zekerheid

Het uitdagende feminisme van de utopisch socialisten

Saskia Poldervaart promoveerde op 17 september 1993 aan de Universiteit van Amsterdam. Haar proefschrift behandelt de wijze waarop de eerste Franse socialisten (Saint-Simon, de Saint-Simonisten en Fourier) zowel de economische als de sekseverhoudingen wilden transformeren en welke centrale positie ze hierbij toekenden aan vrouwen en vrouwelijkheid. Het gedachtengoed van deze, door Marx en Engels als 'utopisch' benoemde, socialisten wordt geplaatst in het kader van een brede kritiek op het Verlichtingsdenken. Tevens wordt aangegeven hoe deze socialistisch-feministische idealen rond 1900 en 1970 opnieuw opdoken. Hieronder volgt een gedeelte uit de inleiding.

In dit onderzoek laat ik zien dat er een socialistische wijze van denken heeft bestaan die zowel de utopische als een van de feministische tradities in zich verenigde. Dit levert een andere geschiedschrijving op van zowel het socialisme als het feminisme.

In de (dominante) geschiedschrijving van de socialistische traditie wordt er een breuk verondersteld tussen het utopische en het wetenschappelijke (marxistische) socialisme. Deze breuk zou met name de economische ideeën betreffen; qua feministische opvattingen zouden Marx en Engels ongeveer dezelfde feministische idealen – hoewel minder nadrukkelijk – naar voren hebben gebracht als de utopisch socialist. In deze studie zal ik aangeven dat de breuk veel eerder op het vlak van de ideeën over sekse, sekseverhoudingen en seksualiteit ligt dan in de analyse van economische verhoudingen. De utopisch socialist erkenden nadrukkelijk economische onderdrukking en uitbuiting van het proletariaat (een begrip dat ze vanaf ongeveer 1825 hanteerden), maar wilden de klassenstrijd die zij voorzagen juist voorkomen. Het denken in historische noodzakelijkheden wezen ze daarbij af. In deze studie zal worden aangegeven dat het breukpunt tussen beide socialismes gevormd werd door feministische en niet zozeer door economische ideeën. Bovendien wil dit onderzoek een bepaalde, lange tijd dominante versie van de geschiedschrijving van de socialistische traditie bekritisieren waarin het utopisch socialisme alleen als 'onrijpe' voorloper van het marxisme wordt afgespiegeld. Want in zo'n geschiedschrijving kan het opnieuw opkomen van allerlei niet-marxistische socialistische ideeën en bewegingen rond 1900 – en 1970 – niet gedacht worden (of alleen als uitzonderingen, terugval of afwijking worden beschreven).

Deze studie wil tevens laten zien dat de utopisch socialisten in de periode 1825-1850 een sociale beweging hebben geïnitieerd waarin de leden zich niet zozeer op belangenbehartiging richtten, maar eerder op sociaal engagement. Vanwege haar debatten over de 'kwaliteit van het leven', doet deze utopisch-socialistische beweging meer aan de 'nieuwe' dan aan de 'oude' sociale bewegingen denken. Hiermee wordt de idee dat de civiele maatschappij alleen uit disciplinerende instanties heeft bestaan (Donzelot, Foucault) ondergraven.

De meeste *feministische* ideeëngeschiedenissen vertonen een hiaat door het utopisch-socialistische gedachtengoed te negeren. Doordat in de feministische overzichtswerken van de politieke ideeëngeschiedenis de ideeën van de utopisch socialisten meestal niet voorkomen, kan de indruk ontstaan dat in het politieke denken het gezin altijd als uitgangspunt is genomen. Diana Coole's analyse van de geschiedenis van de politieke theorie vormt hierop – voor zover ik weet – de enige uitzondering. Zij wijst erop dat de utopisch socialisten een werkelijke vernieuwing markeren in het westerse politieke denken, omdat ze de polariteit en hiërarchie tussen de seksen uitdaagden en daarmee tevens de gebruikelijke opposities. Door de utopisch-socialistische ideeën in de politieke-ideeëngeschiedenis op te nemen kan de produktieve rol van andere dan de reeds gevestigde waarden en opvattingen worden gedemonstreerd. Hiermee wil ik de bestaande canonisering van de westerse politieke-ideeëngeschiedenis, die veelal in de feministische overzichtswerken is overgenomen, doorbreken.

Niet alleen in de feministische politieke-ideeëngeschiedenis zit een hiaat wat betreft het utopisch socialisme, ook ontbreekt dit gedachtengoed meestal in de geschiedenis van het feminisme als beweging. Doordat ik in deze studie laat zien dat de feministische geschiedenis niet beperkt kan worden tot een geschiedenis van gelijke rechten en/of van een christelijke ethiek van morele hervorming, maar ook een traditie inhoudt waarin sociale conventies als zekerheid en fatsoen werden aangevallen, kan er inzicht verkregen worden in de uitdaging en het experiment dat het feminisme óók betekende. In deze feministische traditie bestond er niet alleen ruimte om andere politieken en relaties te denken, maar tevens om deze te praktizeren. Hierdoor kan de opvatting bekritiseerd worden dat pas in het huidige feminisme de relatie tussen het persoonlijke en het politieke is gelegd en dat pas recent de arbeidsdeling naar sekse ter discussie is gesteld.

Dat er een hiaat bestaat in de geschiedenis van het feminisme als beweging wat betreft de utopisch-socialistische ideeën, betekent niet dat er geen onderzoek is gedaan naar de bovengenoemde utopisch-socialistische vrouwenbladen. Deze bladen zijn eerder onderzocht door onder meer Adler, Grubitsch, Goldberg Moses, Alexandrian, Struminger, Grepon, Albistur/Armogathe, Von Alemann/Jallamion/Schäfer, Thibert, Elhadad en Rabine. In deze studies ging het de onderzoeksters erom de ideeën die in deze bladen werden geventileerd, te achterhalen. Geen van hen plaatst deze ideeën in een feministische traditie, al wijzen Elhadad en Rabine er wel op hoe sterk de ideeën uit deze bladen over-

eenkomen met huidige feministische opvattingen. Anders dan in deze studies, heb ik deze bladen geanalyseerd met een specifieke vraagstelling, namelijk: welke betekenis werd aan sekse toegekend? Hierdoor kon ik, beter dan genoemde onderzoek(st)ers, laten zien wat het kenmerkende van het feminisme van deze beweging is en hoe dit feminisme verschilt van andere feminismes. Want deze studies komen vanwege hun vraagstelling niet verder dan het geven van een beschrijving van een groep (zeer interessante) arbeidsters die reeds over huishoudelijke arbeid, gezin en seksualiteit discussieerde. Hierdoor blijven deze onderzoeken, hoe interessant ook, grotendeels beperkt tot de thematische kant van het utopisch-socialistische feminisme.

Een volgend verschil tussen mijn onderzoek en deze studies is dat ik niet ben uitgegaan van een vooropgezet idee over wat *socialisme* in die tijd betekende. Door socialisme niet op te vatten als statisch begrip (en te reduceren tot klassenstrijd, zoals – impliciet – de meeste onderzoeksters doen), hoefde ik niet te oordelen of deze bladen meer of minder socialistisch zijn. Doordat ik laat zien dat in bovengenoemde bladen aan sekse prioriteit werd gegeven boven klasse, kon ik tevens de breuk signaleren die de ideeën van Flora Tristan voor dit feminisme hebben betekend. Hoewel Tristan veelal als belangrijke utopisch feministe wordt beschouwd, veronderstelde zij dat de bevrijding van vrouwen via de arbeidersklasse zou geschieden en dat was een heel andere opvatting dan aangehangen werd in genoemde bladen.

Mijn analyse en die van bovengenoemde onderzoeksters verschillen bovendien wat betreft de interpretatie van de *verandering* die in deze twee bladen te ontdekken is. Omdat ik feminisme definieer als het veranderen van bestaande ideeën over vrouwen en vrouwelijkheid (zie hoofdstuk I), kon ik de vrouwen die aan deze bladen meewerkten feministisch noemen zonder het accent te leggen op hun strijd tegen mannen. In alle secundaire literatuur wordt één citaat aangehaald uit *Voix des Femmes* waarin de leider van de Saint-Simonisten werd bekritiseerd vanwege zijn verheerlijking van uitdagende seksualiteit. Door alleen deze kritiek te citeren en niet de vele loftuitingen die ook in dit blad aan het adres van de utopisch-socialistische mannen werden geuit, lijkt het alsof er een ontwikkeling is te bespeuren om zich steeds méér af te zetten tegen mannen. Mijn onderzoek laat daarentegen zien dat de medewerksters van *Voix des Femmes* zich niet zozeer tegen mannen keerden (eerder het tegendeel: in *Tribune des Femmes* was veel meer kritiek op mannen geuit), maar dat in *Voix des Femmes* het erotisch uitdagende werd afgewezen, ongeacht of die erotiek nu door mannen of vrouwen was bepleit. Hoe het te begrijpen is dat seksuele uitdagendheid toen zo algemeen werd afgewezen, zou nader onderzocht moeten worden.

Verslagen van bijeenkomsten

H.H.M. van Lieshout

Terra Incognita

Verslag van een colloquium

Nijmegen, 6 november 1992

Op 6 november 1992 hield het onderzoekszwaartepunt Katholicisme als religieus-maatschappelijke component in de Nederlandse geschiedenis (KNG) van de faculteit der letteren van de Katholieke Universiteit Nijmegen een colloquium over de 'terra incognita' van historisch onderzoek naar katholicisme, vrouwen en vrouwelijkheid. Titel en thema hadden ruim tachtig belangstellenden op de been gebracht, het dubbele van het voor KNG-colloquia gebruikelijke aantal.

Het programma bestond – de inleiding vooraf en de discussie na niet mee gerekend – uit vier lezingen die twee aan twee op elkaar waren afgestemd. Drs. Marit Monteiro (KU Nijmegen) en drs. Mirjam de Baar (RU Groningen) wierpen licht op de aard en betekenis van twee bijzondere posities van vrouwen in de vroegmoderne tijd: die van geestelijke maagd, geïllustreerd aan de levensgeschiedenissen van de Roermondse kloppen Johanna van Randenraedt en Agnes van Heilsbach (Monteiro); en die van profetes c.q. sektestichtster, geïllustreerd aan de levensgeschiedenis van Antoinette de Bourignon (De Baar). Dr. Annemieke van Drenth (RU Leiden) en drs. José Eijt (KU Nijmegen) richtten de schijnwerpers op de 'ware bestemming' van het katholieke meisje uit de eerste helft van deze eeuw, zoals die werd gedefinieerd via de lekenzorg voor fabrieksmeisjes, meer in het bijzonder de meisjes werkzaam bij Philips (Van Drenth) en via de zorg van vrouwelijke religieuzen voor gehandicapte meisjes (Eijt).

Dagvoorzitter drs. (inmiddels dr.) Annelies van Heijst (theologische faculteit Tilburg) noemde op voorhand het 'onbekende terrein' uit de titel van

het colloquium ook een mijnenveld, en dit uiteraard vooral omdat het betwiste terrein bij gebrek aan werkelijk betrouwbare waarnemingen door tal van cartografen steeds naar hartelust is bevolkt met verschijningsvormen van het stereotiepe beeld van 'de katholieke vrouw'. Monteiro en De Baar hadden ieder voor zich daarenboven te maken met een terrein waarop anderen reeds hun vlag hebben geplant. De Noordnederlandse kloppen zijn al bestudeerd in de dissertaties van Theissing (RU Utrecht 1935) en Schulte-van Kessel (KU Nijmegen 1980), terwijl Bourignon voorwerp is geweest van een dissertatie (Van der Does, RU Groningen 1974) waarin zowel haar leven als haar werk aan de orde kwamen. Het mag worden betreurd dat beide sprekers hun eigen aanpak niet zichtbaarder maakten door expliciet te vermelden op welke punten en met welke middelen zij de resultaten van hun voorgangers voor verbetering of uitbreiding vatbaar achtten. Zij misten aldus een fraaie kans de beeldtaal van het colloquium verder te verrijken met de mogelijkheid van een onderzoek in de diepte, waar anderen slechts de bovenste lagen hadden geroerd.

Monteiro wikkeld in haar lezing voorzichtig tastend enkele draden af van de ingewikkelde kluiten van de kloppenstaat in de Noordelijke Nederlanden. De levenswijze van geestelijke maagden had alle trekken van het compromis: bruiden van Christus, maar zonder formele status; actief in de zielzorg, maar ook dit zonder status; identificatie met de lijdende Christus, maar zonder de mogelijkheid van de identificatie met Christus zoals een priester die heeft in het misoffer; ontstegen aan hun sekse, maar onherroepelijk tot hun sekse veroordeeld. Monteiro's vraag naar de aard van de verhouding tussen geloofsbeleving en sekse, inspiratie en sekse, gedrag en sekse bleef onbeantwoord, omdat de lezing slechts voorlopige conclusies aanreikte op basis van twee kloppenlevens. Een preciezere analyse van de kloppenstaat als compromis zou hier weleens verhelderend kunnen zijn.

Antoinette de Bourignon is in haar religieuze inspiratie een weg gegaan, die elke gedachte aan een compromis onmiddellijk doet verbleken. De Baar schetste in haar lezing het portret van een gedrevene in Christus' naam, met een geloofsijver die

Van links naar rechts: José Eijt, Annemieke van Drenth, Mirjam de Baar, Annelies van Heijst, Marit Monteiro

zich noch door kerkelijke banden, noch door gedragscodes liet stuiten en met de dwang die eigen is aan van God gegrepenen. Bourignon oefende over haar volgelingen een geestelijk moederschap uit waarbij de grens tussen werkelijkheid en symboliek lijkt te zijn overschreden – zij was bij elke wedergeboorte ook fysiek in barensweeën – en waarbij in elk geval de hiërarchie van de man/vrouwverhouding op losse schroeven kwam te staan. De vraag die hier uiteindelijk gesteld had kunnen worden, is die naar de authenticiteit van haar geloof: was de God van Bourignon uiteindelijk niet eerder zichzelf, Bourignon?

Van Drenth traceerde in haar lezing de lijnen waarlangs sedert het begin van deze eeuw via 'zorgende macht' over fabrieksmeisjes werd geijverd voor de bevordering van een katholieke vrouwelijke identiteit, waarbij de eigenlijke bestemming van het meisje ondanks een authentieke sociale bewogenheid van de machthebbers nooit die van huisvrouw en moeder ontsteeg. 'Zorgende macht' (in het proefschrift van Van Drenth uitvoerig beschreven) is die macht die zich niet door dwang maar

door zorg doet gelden, ten dienste van een hoger ideaal, op basis van kennis van het innerlijk van het individu (maar is zorg waaraan men zich niet of nauwelijks kan onttrekken niet ook een vorm van dwang?). Volgens Van Drenth zou bij onderzoek naar constructies van vrouwelijkheid meer rekening moeten worden gehouden met de werking van macht, om zo het dynamisch karakter van die constructies beter voor ogen te kunnen krijgen.

Eijt gaf in haar lezing een helder, maar helaas wat weinig geproblematiseerd overzicht van wat in de terminologie van Van Drenth de 'zorgende macht' kan heten van de Zusters Dochters van Maria en Jozef (Zusters van de Choorstraat), pioniers in het buitengewoon onderwijs aan geestelijk gehandicapte meisjes. Gaandeweg kwam in de zorg van de zusters in plaats van de godsdienstigheid het gehandicapt zijn van de meisjes centraal te staan. Hun stijgende behoefte aan theoretische ondersteuning – in belangrijke mate op eigen kracht gerealiseerd – houdt ongetwijfeld nauw verband met deze ontwikkeling.

De discussie achteraf concentreerde zich op ele-

menten uit de vier lezingen en kreeg daardoor te weinig inhoud. Als de sprekers in discussie zouden zijn gegaan met elkaar in plaats van met het publiek, bij voorkeur over de vooraf als doel van het colloquium beschreven toenadering tussen vrouwengeschiedenis en kerkgeschiedenis en over de dwarsverbanden tussen hun onderzoek, zou het geheel meer zijn geworden dan de som van de vier lezingen. Nu bleef het op de keper beschouwd bij vier losse kaarten uit een nog te maken atlas.

Wies Weijts

Gezocht: macht. De macht der gewoonte in arbeids- en gezinsrelaties

Symposium van de

Emancipatiecommissie Rijksuniversiteit Limburg

Maastricht, 2 juni 1993

Het symposium 'Gezocht: macht' was het derde symposium dat de Emancipatiecommissie van de RL organiseerde sinds haar oprichting in 1984. Gingen de eerdere symposia over de positie van vrouwen werkzaam aan universiteiten, met dit derde symposium wilde de emancipatiecommissie een meer algemeen thema aan de orde stellen: vanzelfsprekendheden in de machtsverdeling tussen mannen en vrouwen in arbeids- en gezinsrelaties. Het thema en de opzet van het symposium (plenaire lezingen en workshops) sloegen kennelijk aan want het aantal aanmeldingen van RL-medewerkers maar ook van deelnemers buiten de universiteit was overweldigend. Een prima vertrekpunt dus voor een inspirerende dag.

Na twee korte toespraken van de voorzitter van de Emancipatiecommissie van de RL, Wendelien Elzinga en van de toenmalige rector-magnificus, tevens portefeuillehouder emancipatiezaken, Job Cohen, volgde de eerste lezing van Aafke Komter, sociaal psycholoog. Zij gaf een inleiding op het thema van de dag getiteld 'De taaiheid van de macht'. Macht komt niet alleen tot uitdrukking in zichtbaar gedrag en zichtbare effecten, maar juist

ook in wat daaraan voorafgaat: de alledaagse routines en de *common-sense*-denkwijzen. Ook de machtsrelatie tussen de seksen speelt zich voor een belangrijk deel in deze schemerzone af. Juist daar liggen, aldus Komter, de belangrijkste belemmeringen voor verandering in de richting van grotere gelijkheid in de verhouding van de seksen. Aan de hand van resultaten van eigen onderzoek liet Komter zien hoe de macht van de vanzelfsprekendheid zich manifesteert in huwelijksrelaties en in de beroepsarbeid. Wat betreft de beroepsarbeid zijn er drie machtsmechanismen werkzaam. Ten eerste bestaat er een sekse-onderscheid in de definitie en toewijzing van taken: er blijken stilzwijgende aannames te zijn over waar vrouwen en mannen het meest geschikt voor zijn. Zo zouden vrouwelijke docenten eerder gevraagd worden voor mentorfuncties in de brugklassen met als argument dat zij de jongste leerlingen beter kunnen begeleiden, terwijl mannen beter zouden zijn met de oudere leerlingen. Dergelijke aannames pakken systematisch in het nadeel van vrouwen uit. Ten tweede blijkt er sprake van het mechanisme van 'de macht van de dubbele moraal': een verschil in perceptie van en denkbeelden over vrouwen en mannen. Mannelijke verpleegkundigen worden bijvoorbeeld gezien als jovialer, handiger in technische vaardigheden en ze zouden begiftigd zijn met een 'natuurlijk overwicht' waar het leidinggevende taken betreft. Een derde mechanisme heeft te maken met het 'kostwinnersyndroom': kostwinners hebben impliciet en expliciet een streepje voor op niet-kostwinners, hetgeen ertoe leidt dat de organisatie als vanzelfsprekend meer investeert in loopbanen van mannen.

Hoewel deze lezing inhoudelijk verreweg de meest interessante bijdrage van het symposium was, vond ik het jammer dat de resultaten niet vertaald werden naar de universitaire organisatie. Wat zijn voorbeelden van manieren waarop in de universitaire context sekse-onderscheid wordt gemaakt in de definitie en toewijzing van taken? Hoe werkt de macht van de dubbele moraal daar door? Hoe kan het geloof in sekseverschillen worden doorbroken?

De tweede lezing, getiteld 'Gebonden aan beelden', van de psycholoog en geestelijk verzorger

Aleid Schilder ging over de invloed van het christelijk mensbeeld op het leven van mannen en vrouwen. Schilder betoogde dat het mensbeeld van de Kerk – de mens als nietig, slecht, zondig, schuldig – met name voor vrouwen opgaat. Dit deed zij op wetenschappelijk gezien bijzonder ongenueanceerde wijze. Het is wel erg makkelijk om allerlei in onze ogen belachelijke opvattingen over vrouwen uit oude religieuze geschriften lukraak te citeren, zonder deze in hun tijdgeest te bezien. Schilder betoogde dat de leefregels die uit het door de Kerk gehanteerde mensbeeld voortvloeien – je leven geven, emoties wantrouwen en onderdrukken, hoge eisen nastreven – van vrouwen in nog veel sterkere mate verwacht worden dan van mannen. Haar antwoord als hulpverlener om van deze geïnternaliseerde beelden af te komen is ze ‘loslaten’ want, zo luidde haar credo: ‘macht zit immers tussen je oren’. Hoewel dat natuurlijk deels zo is vind ik een dergelijke new-age-achtige benadering theoretisch gezien zowel gevaarlijk als onrealistisch. Gevaarlijk in die zin dat ze zeer individualiserend is en de kans op het ‘blaming the victim’-effect vergroot en onrealistisch omdat de suggestie wordt gewekt alsof het loslaten van geïnternaliseerde beelden zo eenvoudig is als je jas uitdoen.

Hierna volgde een lezing van de bedrijfseconoom Hein Schreuder, die momenteel werkt als directeur Planning en Ontwikkeling van DSM Kunststoffen. Aan de hand van cijfers liet hij zien dat opeenvolgende jaargangen eerstejaars economiestudenten een steeds gelijkmatiger verdeling over de seksen vertonen. De verdeling van de afgestudeerden volgt die van de eerstejaars en de recrutering van aio's door de universiteiten wordt vervolgens ook steeds gelijkmatiger. Schreuder verwachtte dat dit jaargangenmodel zich eveneens gaat voordoen in het bedrijfsleven. Met andere woorden: de macht van het getal wordt van de basis af doorbroken. Alleen een ernstige terugslag in de economische ontwikkeling zou volgens Schreuder een trendbreuk kunnen veroorzaken in de steeds verder stijgende arbeidsparticipatie van vrouwen. Deze bijdrage was goed verzorgd maar bevatte weinig nieuws. Ik vroeg me af waarom de organisatie geen vrouw met een topfunctie in het bedrijfsleven had uitgenodigd die ons inzicht kon verschaffen in de sociaal-

culturele context waarbinnen vrouwelijke ondernemers leven en werken. Welke machtsmechanismen ervaren vrouwen die zich op ‘mannenterreinen’ begeven en hoe gaan zij hiermee om?

Het ochtendprogramma werd afgesloten met de lezing ‘Truc is grap’ door Annemarie Grewel. Als altijd zorgde zij alleen al door haar verschijning voor een komische noot in het programma. Haar lezing bevatte een aantal suggesties voor vrouwen om handig te manoeuvreren met macht in vergadercircuits. Haar tips kwamen neer op het volgende: leer wetten en reglementen uit je hoofd opdat niet een ander daarmee gaat manipuleren, tel neuzen (hoeveel mensen stemmen er met je mee, hoe is de verdeling binnen de fracties, enzovoort), ken je stukken goed en ga nooit akkoord met manipulerende manoeuvres, zoals onbegrijpelijk en taalvervuilend jargon. Grewel stelde dat mannen en vrouwen een heel verschillende manier van vergaderen hebben. Halen mannen status uit hun werk, vrouwen ontlenden status aan zichzelf. Voor mannen kan de duur van een vergadering een indicator zijn voor de belangrijkheid ervan. Lachen in een vergadering kan mannen doen vrezen dat ze niet serieus genomen worden en dat mensen het belang van de vergadering in diskrediet brengen. Kortom, volgens Grewel vergader je met vrouwen sneller, je lacht meer en bovendien zijn vrouwen beter in staat om beslissingen te nemen. Haar allerbelangrijkste tip om in het vergadercircuit te overleven was: ‘gewoon jezelf blijven en nooit ergens van wakker liggen’. Hoewel ik normaliter niet zo houd van lijstjes met do's en don't's vond ik dit een welkome afwisseling.

Het middagedeelte van het symposium bestond uit een vijftal workshops: communicatiestructuren tussen mannen en vrouwen, meer macht over stress, zelfweerbaarheid, beeldvorming van mannelijkheid en vrouwelijkheid in de reclame en collegiale samenwerking tussen mannen en vrouwen. Deze workshops waren over het algemeen heel interessant.

Al met al was het symposium voor mij inhoudelijk nogal onbevredigend. Ik had verwacht meer nieuwe inzichten te krijgen en geïnspireerd weg te gaan. Het is mogelijk dat deelnemers die minder ingewijd waren in vrouwenstudies dit anders heb-

ben ervaren. Toch maakte ik uit de wandelgangen op dat de meesten een duidelijke rode draad en inspirerende sprekers hadden gemist. Gelukkig maakten de perfecte organisatie, de workshops en de mogelijkheid tot netwerken, een belangrijk onderdeel van 'effectief congresbezoek', veel goed.

Margreeth van Dijk

Verslag van de LOVA-dag

Universiteit van Amsterdam, 11 juni 1993

Het Landelijk Overleg Vrouwenstudies in de Antropologie organiseerde op 11 juni jongstleden aan de UvA weer een van haar jaarlijkse studiedagen. 'Vrouwenstudies Antropologie in Europa' was ditmaal het thema, met als ondertitel: Antropologie van de eigen samenleving. De laatste tijd wordt er steeds meer antropologisch onderzoek in verwante culturen en in de eigen samenleving gedaan. Van oudsher doen antropologen veldwerk onder onbekende en verre volken, in ex-koloniën en exotische culturen, waarbij de confrontatie tussen antropoloog en informant, de ontmoeting tussen twee culturen, de basis van antropologisch onderzoek was. Een van de vragen die de voorbereidsters Anna Aalten en Britt Fontaine aan de vier spreeksters hadden voorgelegd was of er zoiets bestaat als een feministische antropologie van de eigen samenleving.

Praten over 'antropologie van de eigen samenleving' vraagt impliciet naar een bestaansrecht, terwijl een soortgelijke vraag andersom nooit wordt gesteld, zoals een van de spreeksters, Joanneke Verwiel, mijns inziens terecht opmerkte. Waarom antropologisch onderzoek doorgaans in het buitenland plaatsvindt hoeft blijkbaar niet gelegitimeerd te worden, terwijl de doelen en ideeën niet verschillen, alleen de omstandigheden van onderzoek anders kunnen zijn. Deze vraag kwam helaas verder niet aan de orde, met name omdat het thema niet werd vergeleken met andere disciplines zoals sociologie of geschiedenis, maar alleen met 'traditionele' antropologie.

De spreeksters, die allen ervaring hebben met

veldwerk in hun eigen samenleving, gingen in op de voor- en nadelen van 'inheemse antropologie', en maakten vergelijkingen tussen onderzoek 'hier' en 'daar' aan de hand van eigen onderzoekservaringen, waarbij met name praktische, methodologische en ethische aspecten van onderzoek in de eigen cultuur aan de orde kwamen. Er werd niet zozeer ingegaan op onderzoeksresultaten, maar men vertelde levendig en openhartig over onderzoekservaringen.

Lenie Brouwer en Joanneke Verwiel gingen vooral in op praktische aspecten. Ze deden beiden onderzoek onder migranten in Nederland en in hun land van herkomst. Een van de punten van verschil die Lenie Brouwer noemde was dat ze zich minder losmaakte van haar eigen bestaan tijdens veldwerk hier, hetgeen ze overigens niet als negatief ervaarde. Zo is veldwerk ver weg alleen full-time mogelijk, terwijl het hier ook part-time kan. Tevens spelen er bij onderzoek dichtbij minder taal- en fysieke aanpassingsproblemen. Toch kwam ze uiteindelijk tot de conclusie dat de verschillen met de 'traditionele' antropologie in het buitenland betrekkelijk klein zijn. Joanneke Verwiel maakte zich wel 'los van haar eigen bestaan' omdat ze voor haar onderzoek naar gezondheid en seksualiteit onder Kaapverdiaanse migranten in Rotterdam ook tijdelijk naar deze stad verhuisde. Ondanks die verhuizing had ze hier het gevoel twee levens half te leven. Tijdens veldwerk ver weg ervoer ze een meer totale onderdompeling. Een ander praktisch verschil was dat ze bij onderzoek ver weg dagelijks verzekerd was van de aanwezigheid van haar onderzoeksgroep, terwijl de groep hier minder goed herkenbaar was. Speelde het leven zich in Kaap Verdië veelal buiten af, in Rotterdam was de telefoon het belangrijkste onderzoeksgereedschap. De omstandigheden waren derhalve vooral anders omdat ze hier stadsonderzoek deed, en het onderzoek ver weg plaatsvond in dorpen.

Jyotsna Gupta besprak het 'insider-outsider'-perspectief; afkomstig uit India doet zij momenteel vergelijkend onderzoek in Nederland en India. De inhoud van het begrip 'eigen samenleving' is voor haar weinig eenduidig. Ze bleek zich zowel in Nederland als in India soms 'insider' en soms 'outsider' te voelen.

Dat je niet naar het buitenland hoeft af te reizen om een totaal vreemde cultuur aan te treffen, illustreerde het verhaal van Heidi Dahles naar aanleiding van haar onderzoek in de mannenwereld van de jacht in Nederland. Participerende observatie in een onzichtbare groep controversiële en ontoegankelijke mannen, vreemde rituelen en een onbekende manier van praten. Allemaal ingrediënten waar elke antropoloog een *culture shock* van zou krijgen. Tegelijkertijd suggereerde de sprekerster dat het belangrijk is om tevens verbaasd te kunnen zijn over op het eerste gezicht vanzelfsprekende fenomenen. Daarvoor is het nodig om van een afstand naar je eigen samenleving te kijken.

Een ethisch aspect van antropologie van de eigen samenleving dat genoemd werd door alle sprekers, was wat Heidi Dahles 'the native strikes back' noemde: het gevoel dat informanten bij het schrijven over de schouder meeleezen. De nadruk die op dit aspect werd gelegd zal niet-antropologen misschien vreemd in de oren klinken. Antropologen kunnen onderzoeksresultaten bij veldwerk ver weg wellicht ook aan hun informanten verstrekken, maar bij onderzoek in het eigen land is het onvermijdelijk dat informanten resultaten of publikaties onder ogen krijgen. Dit meeleezen-gevoel werd als minder prettig en nadelig ervaren. Het onherkenbaar maken van informanten was bijvoorbeeld niet altijd mogelijk. Daarom werd er soms voor gekozen bepaalde dingen niet op te schrijven. Hierdoor rijst de vraag voor wie men eigenlijk schrijft. Als meeleezen als negatief wordt ervaren, dan schrijft men blijkbaar voor een ander publiek dan voor de onderzoeksgroep. Zo vertelde Heidi Dahles dat de jagers niet tevreden waren met de spiegel die zij hun in de vorm van publikaties voorhield. Niet omdat de feiten niet zouden kloppen met de werkelijkheid, de jagers herkenden het beeld dat de onderzoekster gaf ook wel, maar zij wilden dit vanuit een ander perspectief zien.

In het inleidend artikel in de LOVA-Nieuwsbrief die aan de themadag voorafging vroegen de voorbereidsters zich af of inheemse antropologie het karakter van de antropologie verandert. Op deze vraag werd helaas ook al niet ingegaan. De discussie ging niet verder dan praktische, methodologische en ethische aspecten die voor mij te veel

bleven hangen op verschillen, overeenkomsten, voor- en nadelen. Nadenkend over de diverse argumenten die ik gedurende de dag gehoord heb, kan ik er als aanwezige misschien toch wat over zeggen. Omdat omstandigheden van onderzoek om diverse redenen verschillen en lang niet altijd samenhangen met onderzoek 'hier' of 'daar', maar bijvoorbeeld afhankelijk kunnen zijn van het onderzoeksthema, konden alle praktische verschillen gerelativeerd worden. Omstandigheden kunnen immers ook afhankelijk zijn van persoonlijkheid, seks, leeftijd of klasse van de onderzoekster. Op praktisch niveau is er dan ook weinig verschil met 'traditionele' antropologie. De antropologie van de eigen samenleving zou met name op een epistemologisch niveau wel anders kunnen zijn: zo zou antropologie-beoefening van karakter kunnen veranderen als zij cultuur niet alleen ziet als iets wat alleen anderen hebben, maar ook de eigen cultuur gaat beschouwen als een cultuur met niet-vanzelfsprekende normen en waarden. Verbazing over vanzelfsprekend lijkende dingen als basisuitgangspunt van onderzoek is daarbij een noodzakelijke houding.

Recensies

Hanne Groenendijk

Een druk bestaan. Tijdsbesteding en ruimtegebruik van tweeverdieners met kinderen

Joos Droogleever Fortuijn

Amsterdam (Amsterdam University Press)

1993

296 blz., f 45,-

Met het groeien van de groep mensen (meest vrouwen) in Nederland die zowel werken als zorgen, is duidelijk geworden dat onze samenleving nauwelijks is ingesteld op werkende ouders. Als gevolg daarvan worden zij met tal van problemen geconfronteerd.

Tot nu toe waren het in ons land vooral sociologen en economen die de achtergrond van deze problematiek nader bestudeerden. Met *Een druk bestaan. Tijdsbesteding en ruimtegebruik van tweeverdieners met kinderen*, het proefschrift van Droogleever Fortuijn, voegt zich een sociaal-geograaf in de rij. Het lijkt alleszins aannemelijk dat ook de ruimtelijke context van invloed is op de mogelijkheden om arbeid en zorg te combineren, maar gegevens over deze samenhang waren tot nu toe schaars. De studie van Droogleever Fortuijn belooft dan ook een interessant nieuw perspectief op de kwestie te bieden. Ook wat betreft de vorm nodigt het boek uit tot lezen: het is goed geschreven, ziet er verzorgd uit en bevat veel overzichtelijke schema's, grafieken en tabellen.

De belangrijkste analyse-eenheid in *Een druk bestaan* is het huishouden. Elk huishouden voorziet op een bepaalde manier in de behoeften die voor het voortbestaan van de eenheid noodzakelijk zijn. Dat noemt Droogleever Fortuijn het 'verzorgingsarrangement', waarbij 'verzorging' zowel betaalde arbeid als huishouden en kinderopvang omvat. Volgens de auteur neemt men in huishoudens twee

principiële beslissingen over het verzorgingsarrangement. De eerste betreft 'de allocatie van arbeid over betaalde en onbetaalde (...) arbeid'. Die kan variëren tussen maximale inzet voor inkomensverwerving en maximale inzet voor zorg. Daarnaast besluit men over 'de allocatie van arbeid over de verschillende leden van het huishouden': de meer of minder symmetrische toedeling van betaalde arbeid en onbetaalde arbeid aan de man en de vrouw (p. 24). Zo zijn de verzorgingsarrangementen van huishoudens te plaatsen op twee dimensies, die gecombineerd vier typen opleveren: de carrière-gerichte symmetrische huishoudens (CS), de carrière-gerichte asymmetrische (CA), de familiair- of gezins-gerichte symmetrische (FS) en de gezins-gerichte asymmetrische huishoudens (FA).

Droogleever Fortuijn richt zich op zogeheten 'tweeverdienershuishoudens met kinderen'. De bovengenoemde typologie is volgens haar goed bruikbaar voor het beschrijven van de verschillende manieren waarop Nederlandse werkende ouders hun bestaan inrichten. Het belangrijkste doel van de studie is om dat te demonstreren en bovendien aannemelijk te maken dat een dergelijke indeling van huishoudens méér is dan een categorisering, maar verwijst naar typen met een verschillende levensoriëntatie, die bovendien elk specifiek zijn voor een bepaalde ruimtelijke context (pp. 10-13).

Gegevens over huishoudens met twee werkende ouders put de auteur uit twee onderzoeken. Voor het eerste onderzoek werden zeventien vrouwen en drie mannen (van tien huishoudens uit Haarlem en tien uit een buitenwijk van Enkhuizen) uitgebreid geïnterviewd over een door hen ingevuld weekoverzicht van de tijdsbesteding (p. 9). Voor het tweede onderzoek werd er door beide werkende ouders van vijftig huishoudens een dagboek bijgehouden waarin ze opschreven waaraan ze van minuut tot minuut hun tijd besteedden (p. 260). Behalve wat betreft de verdeling van mannelijke en vrouwelijke respondenten verschilden de onderzoeksgroepen ook sterk op een aantal andere punten. Voor het interviewonderzoek had men huishoudens geselecteerd waarin alle kinderen jonger dan 3 jaar waren, terwijl de dagboekhuishoudens in elk geval één kind onder de 15 moesten hebben. Verder diende men, om aan het dagboekonderzoek

te kunnen meedoen, per persoon minimaal 16 uur en per huishouden minstens 55 uur betaalde arbeid te verrichten. Deze huishoudens woonden bovendien ergens anders: in de Concertgebouwbuurt in Amsterdam (16), in Gaasperdam (16) en in Almere (18) (pp. 9-10).

Hoe verschillend de respondentgroepen uit het interview- en het dagboekonderzoek ook zijn, Droogleever Fortuijn gebruikt hun gegevens door elkaar. In haar boek illustreert ze resultaten van het dagboekonderzoek systematisch met citaten uit het interviewonderzoek. Menig werkend ouder zal de beslommingen, de ingenieuze dagprogramma's en de verzuchtingen die daarin naar voren komen herkennen. Een bezwaar is echter dat zo motieven en afwegingen voor beslissingen die een handjevol respondenten uit het ene onderzoek naar voren brachten, toegedicht worden aan een geheel andere populatie waarvan in feite alleen tijdsbestedings- en andere cijfers bekend zijn.

Op grond van twee criteria bracht Droogleever Fortuijn de zeventig huishoudens onder in een van de vier typen. Als man en vrouw samen meer dan 1,5 fulltime equivalent (fte) werken en de kinderverzorging voor méér dan twee dagen uitbesteden, dan vormen ze een carrière-gericht huishouden. Dat is volgens de auteur een huishouden waarin 'het huishoudelijk werk en de kinderverzorging om het betaalde werk van beide partners worden gearrangeerd' (p. 25). Anders is er sprake van een familiair-gericht huishouden. Opvallend is dat de auteur geen woord wijdt aan het feit dat de zogenaamde familiale huishoudens wel erg weinig kans kregen om aan het dagboekonderzoek mee te doen: om als familiair getypeerd te worden mocht men niet méér dan 60 uur (1,5 fte) betaald werken, maar tegelijkertijd moest men te zamen méér dan 55 uur betaalde arbeid verrichten om aan het onderzoek te kunnen deelnemen.

Het tweede criterium voor indeling is of de vrouw méér doet dan 40% van het betaalde werk. Zo ja, dan is het een symmetrisch huishouden, anders is het asymmetrisch. De onderlinge verdeling van de onbetaalde arbeid vormt geen criterium voor de symmetrie, want, zo zegt Droogleever Fortuijn, daarover worden zelden van tevoren beslissingen genomen (p. 34). Daarmee verliest het on-

derscheid symmetrie-asymmetrie echter veel van zijn betekenis.

Kan men met behulp van de typologie zinvol onderscheiden tussen verschillende huishoudens van werkende ouders en achter de vier verzorgingsarrangementen even zoveel maatschappelijke gestalten herkennen? De auteur meent stellig van wel, de aandachtige lezer moet echter tot de conclusie komen dat dat niet het geval is. Zoals boven gesteld maakt de onderzoekspopulatie al dat de variatie in uren betaalde arbeid tussen C- en F-huishoudens beperkt is. Verder blijkt er tussen de vier typen nauwelijks verschil in feitelijk aan betaalde arbeid bestede tijd, omdat men in sommige typen in de dagelijkse praktijk minder tijd aan betaalde arbeid besteedt dan waarvoor men is aangesteld, terwijl men in andere typen juist veel meer uren werkt dan vereist (pp. 64-65). Opvallend is ook dat de C-gezinnen weliswaar meer dagen per week gebruik maken van kinderopvang en betaalde oppas, maar dat zij verder aan kinderverzorging nog een aanmerkelijke hoeveelheid tijd besteden. Ook de mate van symmetrie in de taakverdeling tussen mannen en vrouwen varieert nauwelijks tussen A- en S-huishoudens, noch op het punt van betaalde arbeid (p. 64), noch met betrekking tot de onbetaalde arbeid (p. 105). De vrouwen in de C-huishoudens hebben in de praktijk een aandeel in het betaalde werk dat kleiner is dan 40% en aan huishoudelijk werk wordt in elk type ongeveer evenveel uren besteed. Ondanks deze gegevens, die duidelijk maken dat de onderzochte huishoudens op de cruciale criteria niet verschillen, blijft Droogleever Fortuijn bij haar indeling. Zo worden de CS-gezinnen tot aan het eind van het boek met een duidelijk moraliserende ondertoon gekarakteriseerd als 'geld- en marktgericht', 'samen werken, niet samen zorgen' (p. 217), 'het meest op betaalde arbeid georiënteerd en het minst kindgericht' (p. 206).

Op enkele andere punten bestaat overigens wel verschil tussen de vier typen. Aan betaalde en onbetaalde arbeid besteden de huishoudens in totaal ongeveer evenveel uren per dag, maar met name de vrouwen delen hun tijd heel verschillend in. Ze gaan soepel om met hun werktijden en werken af en toe thuis (de CS-huishoudens), ze concentreren hun werk op enkele dagen (CA), ze stemmen hun

werktijden nauwkeurig af op die van de partner door steeds met hem af te wisselen (FS) of door vooral 's avonds en in het weekend te werken (FA) (pp. 64-68). Het zal niet verbazen dat parallel hiermee een verschil in opleiding, beroepsniveau en inkomen tussen de huishoudens bestaat (pp. 68-70). Daarmee is mijns inziens de belangrijkste achtergrond van de meeste verschillen tussen de huishoudens getraceerd. Waarom lijken C-huishoudens iets vaker over huishoudelijke apparaten te beschikken (p. 101) en iets vaker gebruik te maken van kinderopvang tegen betaling dan F-huishoudens (p. 119)? Niet omdat ze minder op verzorging gericht zijn, zoals Droogleever Fortuijn stelt, want daaraan besteden ze ongeveer evenveel tijd als de anderen, maar omdat ze het geld ervoor hebben.

Het verschil in inkomen is ook van doorslaggevend belang bij de ruimtelijke context van de typen. Droogleever Fortuijn vindt haar C-huishoudens vooral midden in de stad en FA-gezinnen in de buitenwijk. Volgens haar is dat niet toevallig. In stedelijke gebieden vinden de C's op hun leefwijze afgestemde voorzieningen en regelingen, zonder welke zij hun arrangement niet zouden kunnen volhouden. En gelukkig kunnen zij zich ook in de stad een ruim huis-met-tuin permitteren. Huishoudens met een lager inkomen vinden een betaalbare soortgelijke woning alleen in de buitenwijk. Omdat alles daar is afgestemd op traditionele gezinnen, kunnen deze huishoudens vervolgens niet veel anders dan een FA-strategie voeren (pp. 168-169).

Gezien de hoge non-respons binnen de voor de onderzoeken getrokken steekproeven (tussen de 50 en 85%, pp. 242 en 259), mag echter bepaald niet worden uitgesloten dat de verdeling van de huishoud-typen over de verschillende gebieden volstrekt toevallig is. Verder is het zeer de vraag of C-huishoudens alleen denkbaar zijn in stedelijke gebieden. Juist vanwege hun relatief hoge inkomen kunnen zij waarschijnlijk overal een manier vinden om arbeid en zorg te combineren. Met minder geld liggen een ander arrangement en een buitenwijk misschien meer voor de hand. Interessant is dan, dat de onderhavige studie laat zien dat het ook daar mogelijk is om te werken en te zorgen. Voor vrouwen is ook in de buitenwijk vaak nog wel werk te vinden en hun reistijd naar het werk is gemiddeld

maar tien minuten langer dan die van de stedelingen (p. 284), terwijl vrouwen in de stad en daarbuiten met heen en weer rijden voor zorgtaken evenveel reistijd kwijt zijn (p. 107).

Misschien is dat wel het aardigste van *Een druk bestaan*. Het laat zien dat het combineren van werken en zorgen door vaders en moeders met verschillende sociologische kenmerken op verschillende manieren en uiteenlopende plaatsen mogelijk is, zij het dat geld een en ander vergemakkelijkt. En dat is natuurlijk heel belangrijk voor mensen met een druk bestaan.

Joan Wolffensperger
Onderwijs, sekse en wetenschapstradities

Onderwijs en sekse. Een verkenning van researchprogramma's. Vierde trendrapport STEO

Geert ten Dam, Edith van Eck en
Monique Volman
DCE/STEO, 's-Gravenhage 1992
439 blz., f 35,-

Trendrapporten van de STEO lijken met de jaren zwaarder te worden. Deze ontwikkeling is nu bekroond met de studie *Onderwijs en sekse*, een inventarisatie en analyse van ontwikkelingen binnen het vrouwenstudies- en emancipatieonderzoek vanaf 1979, waarin een keur aan kennis is bijeengebracht. Bij de aanblik van het rapport bekruipt me als resercent een licht gevoel van vertwijfeling: men kan in kort bestek geen recht doen aan een dergelijke informatieweelde. Wel is het mogelijk een opinie te formuleren op basis van eigen uitgangspunten die ik hier kort weergeef.

Vrouwenstudies zijn ontstaan als kritiek op het viricentrisme in de sociale wetenschappen. De notie dat de visie van mannen domineert berust op de aanname dat wetenschappelijke kennis een sociale constructie is. Dit heeft twee belangrijke gevolgen, namelijk dat er geen absolute maatstaven voor we-

tenschappelijkheid zijn, en dat wetenschappelijke activiteiten gekleurd worden via subjectieve, vanzelfsprekende, en daarom niet-bereflecteerde vooronderstellingen. Om controlebaarheid en consistentie te bevorderen vind ik dat wetenschapsbeoefenaars bij hun uitgangspunten stil moeten staan en deze moeten verwoorden. Zij kunnen dan zelf controleren of hun keuzen in overeenstemming zijn met hun uitgangspunten, en anderen kunnen dan nagaan waarop inhoudelijke en methodische keuzen berusten.

Voor de nieuwkomer die ik tien jaar geleden was, en die vanuit de feministische antropologie probeerde greep te krijgen op het terrein van sekse en onderwijs, zou het huidige trendrapport een uitkomst zijn geweest. Er bestond toen geen overzicht van wat er in Nederland aan onderzoek gedaan was en er was geen theoretisch kader waarbinnen ik mijn opvattingen over wetenschap en geslachtsverhoudingen kon ontwikkelen. Maar ook *Onderwijs en sekse* zou mij niet verder hebben geholpen met mijn vragen over macht en kennis, of met mijn verbazing over het 'vernieuwende' van vrouwelijkheid-als-sociale-constructie, terwijl een halve eeuw geleden Margaret Mead dat standpunt reeds verdedigde en Simone de Beauvoir het twintig jaar later in *Le deuxième sexe* onderbouwde.

Mijn waardering voor de trendstudie kan in één zin worden samengevat: er wordt een uitstekend overzicht geboden, maar de analyse schiet te kort. In het rapport komen begrippenkaders, theorieën en onderzoeksmethoden aan de orde. Men ging na welke resultaten het onderzoek naar geslacht en onderwijs heeft opgeleverd en welke perspectieven er zijn voor de toekomst. Volgens de auteurs is hun vraagstelling vergelijkbaar met die van eerdere trendrapporten, maar wordt een nieuwe, aan de wetenschapsfilosoof Hetebrij ontleende methode van reconstructie van researchprogramma's toegepast en op bruikbaarheid getest. Men onderscheidt drie niveaus van wetenschapsbeoefening: dat van empirisch onderzoek, dat van researchprogramma's, en dat van wetenschapstradities. Op het tussenniveau van researchprogramma's zou een wisselwerking moeten plaatsvinden tussen empirisch onderzoek en conceptualiseringskwesaties, die echter in de praktijk dikwijls ontbreekt. De verklaring daarvoor

zoeken de auteurs in een combinatie van wetenschapsinterne en wetenschapsexterne factoren.

Nadat probleemstelling en methode zijn beschreven, komen enkele wetenschappelijke en maatschappelijke ontwikkelingen aan bod die sinds 1979 van invloed zijn geweest op het onderzoek naar vrouwen en onderwijs. Er worden drie theoretische tradities besproken. Vanuit de onderwijssociologie wordt aandacht besteed aan de reproductie van maatschappelijke ongelijkheid tussen vrouwen en mannen. Vanuit de onderwijspsychologie worden vooral de verschillen in eigenschappen en gedrag tussen meisjes en jongens bestudeerd. Binnen vrouwenstudies wordt aandacht gevraagd voor het feit dat vrouwelijkheid, mannelijkheid en verschillen tussen de seksen een produkt zijn van specifieke historische en culturele omstandigheden. Een maatschappelijke factor van betekenis is de invloed van de overheid op de financiering en programmering van onderzoek, via het onderwijsemancipatiebeleid en via het Instituut voor Onderzoek van Onderwijs (SVO). Een andere maatschappelijke factor is de verschuiving in de deelname van meisjes en jongens aan het onderwijs. Leerlingen volgen langer voltijd-dagonderwijs en behalen hogere eindniveaus; verschillen tussen meisjes en jongens in formeel eindniveau (verticale achterstand) zijn verdwenen. Wat echter voortbestaat zijn de verschillen in pakket- en richtingskeuze (horizontale achterstand), en de daaruit voortkomende geslachtsgebonden verschillen in kansen op de arbeidsmarkt.

In vijf achtereenvolgende hoofdstukken worden daarna de onderzoeksresultaten besproken per thema en per subthema. Onderzoeksterreinen zijn: onderwijsemancipatiebeleid en emancipatieprojecten; keuzen en schoolloopbanen vanuit verschillende theoretische perspectieven (emancipatie-, onderwijssociologische, psychologische invalshoek); bijzondere aandachtsgebieden, namelijk allochtone meisjes, meisjesopleidingen, hoger onderwijs, volwasseneneducatie, carrières van onderwijsgeven; exacte vakken en technische richtingen; leren, lesgeven en interactie in de klas toegespitst op lesmateriaal, leren en didactiek, interactie, groepeeringsvormen. De subhoofdstukken omvatten vaak verschillende onderwerpen, en besluiten met een

inhoudelijke terugblik en een kort overzicht van relevante Angelsaksische literatuur. Aan het eind van elk hoofdstuk worden per onderwerp empirisch materiaal en theoretische oriëntaties geëvalueerd in het licht van relevante wetenschappelijke en maatschappelijke ontwikkelingen, in de hoop aanzetten voor researchprogramma's op het spoor te komen.

In het laatste hoofdstuk worden nogmaals de resultaten per (sub)thema samengevat en wordt bekeken of er sprake is van een wisselwerking tussen empirie en theorie. Nagegaan wordt of kennisgroei plaatsvindt en of er sprake is van thema-overstijgende researchprogramma's. Vervolgens worden, wederom per thema, lijnen uitgezet voor de toekomst, waarbij naast de resultaten van de trendstudie ook van de mening van deskundigen gebruik is gemaakt. Tenslotte staan de auteurs stil bij de bruikbaarheid van de aan Hetebrij ontleende methode.

Een grote verdienste van het trendrapport is de zorgvuldige inventarisatie van onderzoeksresultaten. Er wordt veel 'grijze' literatuur besproken, die via de normale kanalen niet gemakkelijk toegankelijk is. Mede daardoor zijn lezers in de gelegenheid hun kennishiaten op te sporen. Een ander sterk punt is de doeltreffende wijze waarop het gebied van sekse en onderwijs wordt blootgelegd. De thematische ordening van onderzoeksresultaten en theoretische invalshoeken bevordert dat de lezer een blik wordt gegund buiten haar/zijn specialistische denkraam of disciplinair domein. Onvrede over de gebrekkige relatie tussen STEO/Vrouwenstudies enerzijds en SVO anderzijds is een van de redenen geweest voor het doen uitvoeren van de trendstudie. Het lijkt aannemelijk dat lezers uit beide tradities het aangeboden kennisoverzicht als verrijkend zullen ervaren en dat de trendstudie een bijdrage zal leveren aan de informatieuitwisseling tussen twee tot dusver gescheiden werelden.

De analyse van onderzoeksliteratuur vind ik minder geslaagd dan de inventarisatie. De analyse is gefragmenteerd omdat zij is vastgeknoopt aan de inventarisatie, en omdat een ordening naar (sub)thema is aangehouden. Daardoor wordt de versplintering van empirische kennis zoals die bestaat op het terrein van geslacht en onderwijs versterkt gereproduceerd. Het feit dat naar onderwerp

wordt geordend maakt de inventarisatie interessant, maar de analyse onoverzichtelijk.

De auteurs identificeren de kloof tussen empirie en theorie als een belangrijk vraagstuk binnen het probleemgebied. Hun probleemstelling sluit aan bij een algemeen theoretisch debat, waarnaar echter niet wordt verwezen: de breuk tussen empirie en theorie is niet specifiek voor het terrein van sekse en onderwijs, maar doet zich voor binnen alle sociale wetenschappen. Is de probleemstelling wetenschappelijk interessant, met de methode ben ik minder gelukkig. Daarin wordt de nadruk gelegd op reconstructie van researchprogramma's, terwijl te betwijfelen valt of het probleem wel op het niveau van researchprogramma's is op te lossen. De auteurs constateren dat van een researchprogramma de theoretische oriëntatie de kracht en de zwakte vormt; de kracht vanwege de mogelijkheid tot afbakening en theorieontwikkeling, de zwakte omdat de oriëntatie kan berusten op discutabele vooronderstellingen. De auteurs onderkennen niet dat men via de reconstructie van researchprogramma's van de regen in de drup kan geraken. Het risico bestaat immers dat het probleem van de kloof tussen empirie en theorie wordt ingewisseld voor dat van omstreden uitgangspunten.

Bij het onderzoeken van uitgangspunten beweegt men zich op het niveau van wetenschapstradities. Volgens de socioloog Giddens moet de kloof tussen theorie en empirie teruggevoerd worden op het ontbreken van een adequate handelings-theorie en van een bevredigende definitie van de relatie tussen actor en sociaal systeem. Hij zoekt op het niveau van wetenschapstradities naar een oplossing in de vorm van een meta-theorie. Ook in de Nederlandse en Engelstalige literatuur zijn aanwijzingen te vinden (onder meer bij in het trendrapport vermelde auteurs als Acker, Jungbluth, Spender, Wardekker), die aandacht voor wat er achter researchprogramma's ligt rechtvaardigen. Van de drie besproken theoretische tradities kunnen vooronderstellingen in kaart worden gebracht en kan worden vastgesteld welke mensbeelden eraan ten grondslag liggen. Zolang dat niet gebeurt moet de vraag onbeantwoord blijven of de onderwijssociologische, de psychologische en de vrouwenstudies-invalshoek definitief onverenigbaar zijn, of dat re-

produktie van maatschappelijke ongelijkheid, individuele eigenschappen van leerlingen en constructies van vrouwelijkheid uiteindelijk binnen een zelfde meta-theorie begrepen kunnen worden. Een analyse op het niveau van wetenschapstradities had tevens enig licht kunnen werpen op de driehoeks-verhouding docent-leerling-geslacht, een onderwerp dat in de analyse geheel buiten beschouwing is gebleven!¹

Een ander kritiekpunt is het gebrek aan reflectie. Het vanzelfsprekende wordt over het hoofd gezien. Enkele voorbeelden. De auteurs zeggen te streven naar 'zo weinig mogelijk kleuring' (p. 22). Hoezo? Nemen zij theorieloos waar? Zijn zij van mening dat 'vrouwelijkheid' een sociale constructie is en kennis niet? Ze lijken niet te beseffen dat hun beslissingen met betrekking tot (sub)thema-keuze en de keus om historisch onderzoek buiten beschouwing te laten, gebaseerd zijn op hun eigen impliciete vooronderstellingen. 'De STEO lijkt uit te gaan van een andere filosofie, of wellicht ideologie, dan van toepassing kan zijn voor de programmalijnen die het opdrachtonderzoek van SVO betreffen.' (p. 43) Ook hier geen reflectie. De al dan niet vermeende verschillen in 'ideologie' tussen SVO en STEO worden niet geïmpliciteerd, en daarmee wordt een kans gemist om de communicatie tussen beide partijen te bevorderen. Welke opvattingen hebben de auteurs over wetenschap en wetenschapsbeoefening, en zijn deze te rijmen met de wetenschapstheorie van Hetebrij? Mijn opvatting dat wetenschapsbeoefenaars hun uitgangspunten expliciet behoren te maken, werd bij het lezen van deze trendstudie bevestigd.

Intussen blijf ik achter met mijn vragen. Waarom wordt de positie van docenten bijna nooit omschreven in termen van macht? Waarom wordt er niet bij stilgestaan dat de vanzelfsprekende opvattingen van docenten niet beperkt blijven tot een 'meisjespedagogiek', maar zich ook uitstrekken over de in de klas gehanteerde definitie van kennis, en over de manier waarop deze kennis wordt aangeboden? Mijn gevoelens over het trendrapport *Onderwijs en sekse* zijn derhalve ambivalent. De inventarisatie vind ik goed en informatief, de analyse teleurstellend. Toch wordt hiermee aan een creatieve stap van de auteurs onvoldoende recht ge-

daan. Ze hebben een methode gezocht om de kloof te overbruggen tussen empirie en theorie binnen het probleemgebied van geslacht en onderwijs en ze hebben die methode gevonden. Was de wetenschapstheorie buiten beschouwing gebleven, dan zou ik waarschijnlijk minder teleurgesteld zijn geweest. Maar tegelijkertijd zou de trendstudie daarmee aan waarde hebben ingeboet.

Noot

1. Enige tijd geleden heb ik op basis van Giddens' theorie een analyse gemaakt van theoretische oriëntaties op het gebied van geslacht en onderwijs. In het verlengde daarvan wordt een theorie ontwikkeld waarin de produktie van vrouwelijkheid/mannelijkheid en de reproductie van geslachtsongelijkheid beide een plaats krijgen. J. Wolfensperger, 'Engendered structure. Giddens and the conceptualization of gender', in: K. Davis, J. Oldersma en M. Leijenaar, *The Gender of Power*. Londen (Sage) 1991.

Kea Tijdens

In the way of women. Men's resistance to sex equality in organizations

Cynthia Cockburn

Basingstoke (Macmillan Press) 1991

260 blz., f 29,50 (paperback)

Cynthia Cockburn is onderzoekster aan de City University in Londen. De resultaten van het onderzoek dat ze daar heeft verricht zijn te vinden in een reeks boeken, waaronder enkele zeer bekende als *Machinery of dominance* en *Brothers*, en recent *In the way of women*. Net als haar voorgaande boeken is ook dit laatste boek zeer leesbaar en zeer toegankelijk. Cockburn heeft in de loop der jaren een eigen, levendige en indringende schrijfstijl ontwikkeld.

In het boek *In the way of women* stelt ze de vraag hoe het komt dat positieve-actieprogramma's zo moeizaam uitgevoerd worden in organisaties. In Engeland komt het weliswaar regelmatig voor dat werkgevers zich in personeelsadvertenties als vrouwvriendelijk profileren – 'we are an equal op-

portunities employer' – maar hun positieve-actieprogramma's leveren niet de beoogde resultaten op. Cockburn heeft daarom in vier organisaties de uitvoering van en de weerstanden tegen positieve-actieprogramma's onderzocht: bij een vakbond, een gemeentelijke organisatie, een dienstverlenende organisatie en in een warenhuis. Evenals in haar vorige boeken heeft ze ook nu haar beproefde onderzoeksmethode gevolgd: ze voert gesprekken met een groot aantal werknemers en functionarissen in de organisaties en ze verzamelt en onderzoekt schriftelijk materiaal. De grondigheid waarmee ze dat doet, de analyses die ze maakt van de verhoudingen tussen de betrokken partijen in de organisaties en de toegankelijke manier waarop ze van het onderzoek verslag doet, maken dit boek zeer de moeite waard.

In het eerste hoofdstuk wordt de vraagstelling geïntroduceerd en wordt de wettelijke basis van de positieve-actieprogramma's besproken, in smeugig Engels *equal opps* genoemd. De Engelse wetgeving rond gelijke beloning en gelijke behandeling verschilt nauwelijks van de Nederlandse. Het positieve-actiebeleid is, net als bij ons, sterk gericht op gelijke kansen bij sollicitaties teneinde de horizontale segregatie te doorbreken en op gelijke kansen bij promoties teneinde de verticale segregatie te doorbreken. Tenslotte onderscheidt Cockburn de korte- en de lange-termijndoelen van het positieve-actiebeleid.

Cockburn stelt in het tweede hoofdstuk dat steeds meer directies en managers bereid zijn om, zowel uit morele als uit pragmatische overwegingen, een positieve-actiebeleid te steunen of zelfs te initiëren. Zij worden echter geconfronteerd met mannelijke medewerkers, vooral op middenkader-niveau, die het beleid niet steunen. Integendeel, deze mannelijke medewerkers hebben tegengestelde belangen en dwingen de managers hun *equal opps*-beleid te minimaliseren. Zij verdedigen op allerlei manieren het masculiene karakter van de hiërarchische personeelsopbouw, onder meer door vrouwen die 'het gemaakt hebben' te ontmoedigen zich met vrouwen in de lagere hiërarchische niveaus te identificeren en hun zo een 'token'-rol op te dringen.

In het derde hoofdstuk staat de combinatie van

betaalde en onbetaalde arbeid centraal. Hoe kunnen in de betaalde arbeid voorzieningen worden getroffen zodat vrouwen in staat zijn ook hun onbetaalde arbeid te verrichten? Het gaat dan om ouderschapsverlof, om verlofregelingen bij ziekte van kinderen, om aangepaste werktijden of om kinderopvang. De korte-termijnagenda houdt in dit verband in dat vrouwen de mogelijkheid hebben betaalde en onbetaalde arbeid te combineren, de lange-termijnagenda houdt in dat mannen onbetaalde taken overnemen van vrouwen. Cockburn constateert dat tot nu toe weinig resultaten worden geboekt op deze lange-termijnagenda, omdat mannen weinig animo vertonen en omdat bedrijven hun mannelijke werknemers hierin niet stimuleren.

In het vierde hoofdstuk komt het dubbele karakter van positieve-actieplannen aan de orde. Tot nu toe is positieve actie veelal gericht op doorstroming van vrouwen naar hogere hiërarchische niveaus, op intrede van vrouwen in mannenberoepen en op werving en selectie van vrouwen voor beroepen of functies waarin ze zijn ondervetegenwoordigd. Maar een dergelijk beleid biedt geen oplossing voor de problemen waarmee vrouwen worden geconfronteerd in de door vrouwen gedomineerde beroepen en daarmee voor de meerderheid van de werkende vrouwen. Cockburn benadrukt dat vrouwen in deze beroepen veelal te maken hebben met slechte arbeidsvoorwaarden en arbeidsomstandigheden. *Equal opps* heeft voor hun problemen nauwelijks een beleid geformuleerd en het geringe beleid dat er is is niet op de agenda's van de werkgevers terechtgekomen. Cockburn meent dat een onderwerp als 'gelijke beloning voor gelijkwaardig werk' door werkgevers wordt ontweken omdat het hun geld zou kosten als ze de lonen van vrouwen zouden moeten verhogen, terwijl ze bovendien de mannen in de lagere hiërarchische niveaus tegen zich zouden krijgen, omdat *equal opps* hun sociale status en mannelijke identiteit zou aantasten.

Het vijfde hoofdstuk gaat over de seksualiteit van en in organisaties. Als er enige tijd een positieve-actiebeleid is gevoerd, worden meestal voorstellen geformuleerd om seksistisch taalgebruik, seksistisch beeldmateriaal, seksistische platen aan de wand en ongewenste intimiteiten aan de orde te stellen. Ook dit is een typisch onderwerp voor de

korte-termijnagenda. Toch blijkt het beleid vaak niet succesvol. Enerzijds zijn er nauwelijks trainingen voor mannelijke werknemers, anderzijds zijn werkgevers zelden bereid om werknemers die zich te buiten gaan aan sekse- of rassediscriminatie te straffen. Mannen die geconfronteerd worden met seksistisch gedrag van hun mannelijke collega's zullen hen zelden afvallen. Datzelfde geldt voor racistisch gedrag onder witte werknemers en werknemers. Op de lange-termijnagenda zou de exploitatie van de vrouwelijke seksualiteit aan de orde gesteld moeten worden met betrekking tot de *gendered* organisatiecultuur, die tevens een sterke heteroseksuele cultuur impliceert. Het doorbreken van de masculiene culturele hegemonie wordt zelden genoemd in het positieve-actiebeleid, terwijl het gaat om een van de dieper liggende aspecten van de organisatiecultuur.

Tenslotte worden in hoofdstuk zes racisme en etniciteit centraal gesteld. In Engeland wordt een *equal opps*-beleid, veel vaker dan in Nederland, zowel gericht op sekse- als op rassediscriminatie. Cockburn constateert dat het positieve-actiebeleid ten aanzien van seksisme en ten aanzien van racisme in grote lijnen dezelfde ontwikkelingen vertonen. Dat heeft te maken met het proces waarbij de dominante groep zichzelf definieert in contrast met De Ander, met 'de inferieure groep'. De Ander is biologisch verschillend, dichter bij de natuur, seksueller, verder verwijderd van de cultuur en bedreigend voor de civilisatie en de gevestigde orde. Een vergelijkbaar proces vindt plaats bij de stigmatisering van homoseksuelen. Overigens, deze karakterisering is in de sociologie gemeengoed in de theorievorming over uitsluitingsprocessen.

Dit boek is een aanrader voor iedereen die zich wil verdiepen in de weerstanden die in organisaties bestaan tegen positieve actie. Tot nu toe heb ik nog niet zo'n heldere analyse gelezen over de vraag waarom met positieve actie zo weinig wordt bereikt in organisaties. Bovendien is binnen de organisatietheorie en -kunde tot voor kort vrijwel geen aandacht geschonken aan de betekenis van sekse en sekseverschillen in organisaties. De grote hoeveelheid literatuur die recent hierover verschenen is, wordt enerzijds door mannelijke auteurs gedomineerd en bestaat anderzijds uit zogenaamde pres-

criptieve literatuur, die niet op empirisch onderzoek is gebaseerd. Cockburn heeft met deze publicatie een stevige stap vooruit gezet.

Natuurlijk is er ook kritiek te leveren op het boek. Zo had ik graag een wat sterkere analyse gezien van de overwegingen die werkgevers ertoe gebracht hebben een positieve-actiebeleid te steunen of zelfs te initiëren, anders dan uit morele overwegingen of onder druk van de vrouwenbeweging. In hoeverre spelen andere argumenten een rol? Eén argument kan zijn dat het personeelsbestand een afspiegeling zou moeten zijn van de cliëntenpopulatie, zoals bijvoorbeeld van toepassing is voor het warenhuis. Een ander argument is wellicht dat vrouwen met hun sterke wens naar deeltijdarbeid een flexibele bezetting mogelijk maken. Een derde argument kan zijn dat de beloning van vrouwen lager ligt dan die van mannen en dat vrouwen daarom goedkoper zijn voor werkgevers. Volgens Cockburn zijn de werkgevers met name vanwege de aantrekkelijke arbeidsmarkt meer bereid tegemoet te komen aan de eisen van vrouwen, maar ik vind dat een naïeve inschatting van de Engelse arbeidsmarkt, waar de werkloosheidspercentages tot de middenmoot van de EG-landen behoren. Bovendien staat ze haaks op de bovengenoemde argumenten die het voor werkgevers aantrekkelijk maken om vrouwelijke werknemers te hebben.

Hella van de Velde

Vrouwelijke politici in de media

Chrisje Duyvis en Anna Vermeiden (red.)

Stichting Burgerschapskunde, Leiden 1993

144 blz., f 19,90

'Als de boodschap niet bevalt, doodt men de boodschapper.' Met die reactie verwees de Nederlandse parlementaire pers de resultaten van een enquête van de Stichting Burgerschapskunde over de beeldvorming van vrouwelijke politici naar de prullenbak. De belangrijkste conclusie van dit onderzoekje luidde dat politici vrij algemeen van mening zijn dat de media vrouwen en mannen in de politiek

verschillend afschilderen. De pers zou de politicae beoordelen op hun vrouwelijkheid en hun uiterlijk, weinig serieus nemen, kritischer behandelen dan de mannelijke collega's, in de 'human interest'-sfeer plaatsen en minder vaak dan de heren om hun mening vragen.

Het spreekwoord over de boodschapper en de boodschap vormt tegelijk op zijn beurt ook weer een goede typering van de ontvangst die deze resultaten zelf ten deel viel in de pers. Volgens journalisten zouden vrouwelijke politici over de media klagen omdat ze niet tegen kritiek op hun beleid kunnen. Bovendien zouden niet alleen de dames, maar ook de heren politici ten prooi vallen aan stereotypering. Ien Dales mag dan door medialand gaan als Ma Flodder, milieuminister Hans Alders heet daar Professor Zonnebloem, en dat is waarlijk ook geen pretje!

Met deze ontvangst maakten de parlementaire journalisten het zich al te makkelijk. Eventuele seksstereotypering in de media verdient serieuzere aandacht, zeker wanneer het zo'n centraal thema als de politiek betreft. Voor de Stichting Burgerschapskunde is de enquête dan ook aanleiding geweest om begin 1993 een bundel uit te geven die het onderwerp nader belicht. *Vrouwelijke politici in de media* is een verzameling van meer of minder wetenschappelijk bedoelde artikelen, gelardeerd met interviews met vrouwelijke politici te vergelijken met die in *Vrouwen en het Binnenhof* of *Onze vrouw in Den Haag*.¹

De interviews met door de wol geverfde politicae als May-Weggen, D'Ancona en Beckers over hun ervaringen met de media en in de politieke arena zelf, zijn opnieuw leuk om te lezen. Maar interessanter zijn die stukken in de bundel die proberen wat dieper te graven. In ieder geval twee bijdragen slagen daar behoorlijk in. Zowel Liesbet van Zoonen als Danielle de Jong doen een aantal boeiende observaties. Van Zoonen onderzoekt de ontvangst van de nieuwe ministers in de toonaangevende landelijke dagbladen bij het aantreden van het huidige kabinet in 1989. Het grootste verschil tussen mannen en vrouwen betreft daarbij niet de negatieve of seksegebonden typering, maar de mate van vertrouwen die journalisten over hen uitspreken. De mannen krijgen dit vrij vanzelfsprekend, ondanks

eventuele kritische kanttekeningen. De dames lijken het vertrouwen van de schrijvende pers nog te moeten verdienen, ongeacht hun kwalificaties of eerdere ervaring.

De Jong vergelijkt de berichtgeving over Marga Klompé met die over Hanja May-Weggen. Ze weerlegt hiermee de veelgehoorde reactie dat de klachten van de politicae terug te voeren zijn op de scherpe en persoonlijke stijl die de journalistiek tegenwoordig kenmerkt. Ook de verzuilde en gezagsgetrouwe pers uit 1956 beschreef de eerste vrouwelijke minister Klompé al op meer persoonlijke wijze dan toen gebruikelijk was, overigens wel op een zeer positieve wijze.

Het wekt geen verbazing dat juist die onderdelen van *Vrouwelijke politici in de media* interessant zijn, waarin de berichtgeving zelf centraal staat. Een zwak punt van de bundel blijft dat veel informatie gebaseerd is op de mening van de politicae zelf. Uitgangspunt is hoe zij de berichtgeving over henzelf ervaren. Dit is niet, zoals veel journalisten willen doen geloven, van nul en generlei waarde. Maar het is ook niet meer dan een vertrekpunt voor systematischer onderzoek op basis van de berichtgeving zelf en over een langere periode. Behalve de manier waarop de pers mannelijke en vrouwelijke politici neerzet, zouden daarin ook zaken als verschillen in vraagstelling of in toebedeelde tijd en ruimte betrokken moeten worden. Een dergelijk onderzoek zou verschillen niet alleen moeten constateren, maar ook proberen te verklaren.

Door de beperkte opzet blijft de bundel van de Stichting Burgerschapskunde juist in dat laatste wat hangen. Een aanzet voor een verklaring van verschillen in beeldvorming tussen mannelijke en vrouwelijke politici geven Nicole van Dam en Monique Leijenaar. Zij gaan in op de feitelijke seksverschillen tussen politici wat betreft hun rolopvatting, stijl en specialisatie. De redacteurs van de bundel hebben echter verzuimd aan te geven wat volgens hen het verband is tussen de feitelijke verschillen en de beeldvorming. Zeker, vrouwen begeven zich in meerderheid op andere beleidsterreinen en ze geven aan andere elementen van het politieke werk hun voorkeur dan mannen.² Dit zal ook zijn weerslag wel hebben op de beeldvorming, maar het lijken mij niet de enige factoren die in het spel zijn.

Een andere verklaring zou kunnen liggen in het functioneren van de media zelf, waarbij bijvoorbeeld het vellen van snelle (voor)oordelen overzichtelijkheid brengt voor journalisten die dagelijks in kort bestek de wereld aan ons presenteren. In verband met de verkoop zou het verder ook wel eens onaantrekkelijk kunnen zijn voor de media om in maatschappelijke ontwikkelingen voorop te lopen. Dat maakt het verleidelijk om langer dan de rest van de samenleving aan stereotypen vast te houden. Wellicht geldt dit voor de schrijvende pers in sterkere mate dan voor radio en televisie, waar personen en problemen in levende lijve optreden. Het zou daarom interessant zijn om in onderzoek naar seksestereotiepe beeldvorming onderscheid te maken tussen de verschillende media.

Een laatste element dat van invloed zou kunnen zijn op de beeldvorming van vrouwelijke politici is het al of niet hebben van een eigen mediastrategie, waarover Dorien de Wit in de bundel een bijdrage levert. Een andere interessante onderzoeksvraag is of mannen en vrouwen in de politiek er inderdaad verschillende mediastrategieën op na houden. Bouwen mannelijke politici bijvoorbeeld bewuster aan een bepaald imago dan hun vrouwelijke collega's? Welk imago willen de verschillende politicae en in hoeverre slagen ze erin om dat over te brengen? Of is *image building* in de Nederlandse politiek voor vrouwen en mannen een zeldzaam verschijnsel? Opmerkelijk in dit verband is dat Ria Beckers en de Utrechtse burgemeester Vos-van Gortel in de bundel allebei verklaren geen tijd te hebben om aan een imago te werken.

Al met al roept *Vrouwelijke politici in de media* meer vragen op dan dat er beantwoord worden. Dat is echter geen diskwalificatie, het is veeleer de verdienste ervan. Het laat zien dat er wel degelijk iets aan de hand is met de beeldvorming van vrouwelijke politici, maar dat het wetenschappelijk onderzoek hiernaar in Nederland nog in de kinderschoenen staat. In die zin is het een aansporing om met dit thema aan de slag te gaan voor iedereen die door de bundel nieuwsgierig is gemaakt.

Noten

1. A. Groen, *Vrouwen en het Binnenhof*. Den Haag (Staatsuitgeverij) 1985; A. Koerts, *Onze vrouw in Den Haag. Machten, spelers, spel en lobby*. Stichting Burger-schapskunde, Leiden 1985.
2. M.H. Leijenaar, *De geschade heerlijkheid. Politiek gedrag van vrouwen en mannen in Nederland, 1918-1988*. Den Haag (SDU) 1989.

Ruth Oldenziel

Feminism confronts technology

Judy Wajcman

Cambridge (Polity Press) 1991

184 blz., ong. f 34,25

Het onderzoeksgebied van technologie en gender is onderbelicht. Dit is op zijn minst verwonderlijk. Immers, sinds de jaren zestig en zeventig is het denken over technologie een vast onderdeel van de feministische theorievorming over mannelijke dominantie geweest. Deze ommissie is te verklaren uit de marginale plaats die de bètawetenschappen binnen vrouwenstudies blijven innemen maar ook – en nauw daarmee verbonden – de vijandige houding van de technische vakken en bètawetenschappen ten opzichte van het feminisme. Tot op de dag van vandaag lijken de onderzoeksgebieden van technologie en gender analytisch weinig met elkaar te maken te hebben. Evelyn Fox Keller wees er al lang geleden op dat deze stand van zaken in wetenschappelijk-filosofisch opzicht dermate dominant is dat deze alle schijn van een moderne mythe heeft, die om verdere uitleg en analyse vraagt.

De meest recente bundels waarin feministische visies op technologie worden verwoord, die onder redactie van Martha Moore Trescott en die van Joan Rothschild, zijn beide alweer ruim tien jaar oud.¹ Judy Wajcmans boek, *Feminism confronts technology*, voorziet in twee behoeften: enerzijds tracht het een feministische visie op technologie verder te ontwikkelen en anderzijds biedt het een overzicht van de recente literatuur. Als overzichtswerk en in de keuze van de thema's is het een geslaagd boek, omdat de auteur in een zestal hoofd-

stukken samenhang brengt in de diversiteit van onderzoek van de laatste vijftien jaar. Na een introductie op het feministisch-theoretische debat over technologie en wetenschap bespreekt zij de technologische ontwikkeling van arbeidsdeling, reproductie, het huishouden, de gebouwde omgeving en ten slotte – in navolging van Cynthia Cockburn – de constructie van een mannelijke technologische cultuur.

In haar boek brengt Wajcman met name een conceptuele coherentie aan in de zeer diverse en onderling onevenwichtige literatuur. Die coherentie bereikt zij door een feministisch-marxistische indeling te hanteren: productie (werkplek en huis), reproductie en gebouwde omgeving. Desondanks, of juist daardoor, ontsnapt ook zij niet aan de traditionele economische indeling tussen productie en consumptie en aan de notie dat vrouwen buiten het technische domein staan. Met deze invalshoek is ook het idee dat culturele uitdrukkingen tot de zogenaamde bovenbouw van de maatschappelijke ordening behoren, overgenomen. Wel bekritiseert Wajcman met inzichten vanuit de sociaal-constructivistische school van technologie, die de nadruk legt op de sociale processen die het ontwerp en ontwikkeling van technologie vormgeven, het technologisch determinisme in het feministische denken. Technologie is geen panacee, dat de weg opent naar emancipatie en bevrijding, zoals Shulamith Firestone² hoopte, noch is het een duivel die vrouwen onderdrukt of gevangen houdt. Ondanks de neiging in brede kring om technologie als een *black box* te zien, is het volgens Wajcman de gematerialiseerde vorm van bestaande sociale en politieke verhoudingen. Dus technische artefacten, kennis en netwerken zijn altijd deel van de politiek. Daaruit volgt dat feministische interventie en verbeelding mogelijk, wenselijk en noodzakelijk zijn. Al in 1985 heeft Donna Haraway feministen opgeroepen om op machiavellistische en vooral niet-naïeve wijze het technische domein, door Haraway *The belly of the beast* genoemd, binnen te dringen.³

Kritisch onderzoek naar de relatie van technische netwerken tussen de domeinen van ontwerp, productie en gebruik zou een belangrijk vertrekpunt kunnen zijn voor een hernieuwd debat en toekomstig onderzoek. Wajcmans bewuste keuze, bij-

voorbeeld, om informatietechnologie niet op te nemen, maakt dat de traditionele scheidingen niet ge-problematiseerd worden en daardoor buiten beschouwing blijven. Immers, informatienetwerken maken de scheidslijnen tussen werkplek, huis en lichaam steeds meer een gebied van uitwisseling en onderhandeling waardoor ze uiteindelijk analytisch irrelevant worden. In de cybernetische ruimte is de plaats waar men zich fysiek bevindt niet langer van belang. En ook het menselijk lichaam zelf, lange tijd beschouwd als de heilige tempel van de 'natuur' en antithese van het technologisch domein, ontkomt niet aan de intieme verwevenheid met technologische middelen en artefacten. Men denke aan het gebruik van echoscopie bij zwangerschap, de gevulde kiezelen van de twintigste-eeuwse mens, en het gebruik van de pil voor de bestiering van de hormonenhuishouding van vrouwen (zie Haraway en Stone).⁴ Hierdoor zijn traditionele scheidingen tussen mens en machines of die tussen het organische en niet-organische steeds minder van belang.

In de traditionele definitie is technologie slechts toegepaste wetenschap. Deze definitie stamt uit de jaren vijftig en was meer door ideologische redenen ingegeven dan onderbouwd door empirie. Terecht wijst Wajcman op het verschil tussen wetenschap en techniek en waarschuwt voor het door elkaar heen gebruiken van deze termen. In het algemeen is de reflectie op de wetenschappelijke theorie en praktijk verder ontwikkeld dan de reflectie op technologische praktijk. Het is dan ook niet verwonderlijk dat ook in het feministisch denken het wetenschapsfilosofische debat een grotere volwassenheid heeft bereikt (Keller, Harding, en Haraway)⁵ die vooralsnog ontbreekt in het denken over technologie. Een diepgaande discussie over materiële cultuur en de wijze waarop gender daarin wordt 'verhard' tot artefact is een belangrijk thema, omdat het technische artefact juist een verschil tussen wetenschap en technologie markeert. In meer sociaal-geografische zin komt de materiële cultuur ter sprake in het hoofdstuk over de gebouwde omgeving. De negentiende-eeuwse scheiding tussen het vrouwen- en mannendomein werd uitgedrukt in en gaf richting aan de functionele scheidingen van de keuken en de huiskamer. In de twintigste eeuw heeft de strijd tussen openbaarvervoersystemen en

de auto de bewegingsvrijheid en de tijdsbesteding van vrouwen waarschijnlijk beperkt. In ieder geval hebben deze een patriarchale en materiële vorm aangenomen.

Naast haar sociaal-constructivistische en marxistisch-feministische getinte analysekader geeft Wajcman enkele voorbeelden van een meer semiotische benadering waarin het proces van betekenisgeving van mannelijkheid en vrouwelijkheid centraal staat. Maar dit proces van betekenisgeving vormt geen geïntegreerd onderdeel van haar analyse. Voor het huidige technologieonderzoek en voor overheidsbeleid, dat steeds meer de vraag stelt naar de maatschappelijke inbedding en betekenis van innovaties, is dat een niet te verwaarlozen thema. Techniek werkt alleen als het ook gebruikt kan worden door gebruikers. Zowel wetenschappers als beleidsmakers komen tot het inzicht dat de rol van gebruikers en de betekenis die zij aan nieuwe technieken verlenen essentieel is voor een juist begrip van technologieontwikkeling. Het is verheugend dat deze benadering op theoretisch niveau geëntameerd en geconsolideerd wordt rondom het tijdschrift *Configurations*.⁶ Het tijdschrift laat zien hoe enerzijds culturele studies, die zich buigen over de processen van betekenisgeving en maatschappelijke inbedding en anderzijds de sociologie van wetenschap en technologie, een onderzoeksterrein dat zich toelegt op de sociale processen die in de totstandkoming van technologie bepalend zijn, kunnen samengaan.⁷ Vanuit dit perspectief kan technologie in al haar culturele configuraties in meer antropologische zin begrepen worden. Steeds meer zal blijken dat wat wij als technische artefacten beschouwen de fetisjen zijn van de westerse samenleving die onder andere gecodeerd worden door een gender-taxonomie. In die context is het jammer dat Wajcman ervoor gekozen heeft de discussie over de verhouding tussen de westerse wereld en de ontwikkelingslanden in het technologische proces buiten beschouwing te laten.

Niettemin bewijst Wajcman met de publikatie van het boek een enorme dienst aan de feministische discussie. De kracht van *Feminism confronts technology* ligt in de heldere uiteenzetting van de problemen en feministische perspectieven in het technologiedebat. Vooral de bibliografie is bijzon-

der om haar evenwicht. Vanuit haar achtergrond – als Australische wetenschapper met intellectuele bindingen met de Britse en Amerikaanse feministische traditie en met de sociologie van wetenschap en technologie – heeft zij een belangrijke bijdrage geleverd door verschillende historiografieën bij elkaar te brengen, te analyseren en te bekritisieren. Het boek gaat dan ook een stap verder dan de beide Amerikaanse bundels van Trescott en Rothschild. Wie snel een overzicht en een introductie wil hebben van de feministische discussies en de literatuur van de afgelopen twintig jaar zal in Wajcmans boek een prettig leesbaar en overzichtelijk boek vinden. Het is te hopen dat het binnen vrouwenstudies en daarbuiten een uitgangspunt kan vormen voor een hernieuwde discussie.

Noten

1. Martha Moore Trescott (red.), *Dynamos and virgins revisited. Women and technological change in history*. Metuchen, N.J. (Scarecrow Press) 1979; Joan Rothschild (red.), *Machina ex Dea. Feminist perspectives on technology*. New York (Pergamon Press) 1983.
2. S. Firestone, *The dialectic of sex*. New York (William Morrow & Co) 1970.
3. Donna Haraway, 'A manifesto for cyborgs. Science, technology and socialist feminism in the 1980s', in: *Socialist Review*, 15 (March/April 1985), pp. 65-107.
4. Ibidem; Allucquere Roseanne Stone, 'Will the real body please stand up?', in: Michael Benedikt (red.), *Boundary stories and virtual cultures, cyberspace. First steps*. MIT, Cambridge 1991, pp. 81-118.
5. Evelyn Fox Keller, *Reflections on gender and science*. New Haven (Yale University Press) 1982; Haraway, 'A manifesto for cyborgs'; Sandra Harding, *The science question in feminism*. Ithaca (Cornell University Press) 1986; Sandra Harding, *Whose science? Whose knowledge. Thinking from women's lives*. Buckingham (Open University Press) 1991.
6. Een uitgave van John Hopkins Press, 1993.
7. Joseph Rouse, 'What are cultural studies of scientific knowledge', in: *Configurations. A Journal of Literature, Science, and Technology* 1 (Winter 1993), nr. 1, pp. 1-22.

Richard Todd
*Desire and anxiety. Circulations of sexuality
 in Shakespearean drama*
 Valerie Traub
 Londen/New York (Routledge) 1992
 182 blz., ± f 31,50

Dit is een gedurfde en baanbrekende studie waarin negen naar genre verschillende stukken besproken worden die samen de gehele Shakespeariaanse canon vertegenwoordigen, op de allervroegste fase na. Valerie Traub maakt gebruik van de methodologie die sinds de jaren tachtig bekend staat als *new historicism* of *poetics of culture*. Aan de hand daarvan verschaft zij een geheel nieuw model van de erotiek in Shakespeares drama dat zij baseert – zoals de ondertitel suggereert – op het begrip *circulation of desire* dat verwijst naar een stelsel van (seksuele) onderhandelingen en uitwisselingen waarbij energie binnen een besloten gebied circuleert. In de analyse van Shakespeares stukken staan volgens Traub niet zozeer de hoofdpersonen centraal alswel de werking van ‘erotische krachten’ (die Shakespeare bijvoorbeeld verbeeldt als een magische liefdesdrank) waardoor vrijwel alle personages worden getroffen, ongeacht hun status of sekse. Dit ‘circuleren van verlangen’ resulteert in chaotische toestanden waarin de personages worden gedreven tot experimenteel handelen en ze hun gegeven sekse en seksuele conventies ontstijgen. Het begrip *circulation of desire* werd geïntroduceerd door de invloedrijke culturele poëticist Stephen Greenblatt.

Traub combineert in haar theoretische kader de culturele poëtica met theorieën over erotiek. Dit biedt haar de mogelijkheid de circulatie van verlangen en seksualiteit in Shakespeares werk te zien in termen van twee complementaire krachten: angst en begeerte. Wat Traub in de eerste plaats interesseert is ‘met welke discursieve middelen de subjectiviteit (van Shakespeares hoofdpersonen) wordt geconstrueerd’. Of, zoals ze het ook formuleert: ‘Welke modaliteiten van verlangen waren beschikbaar voor vroegmoderne subjecten?’ (pp. 5-6) De term ‘vroegmodern’ heeft de voorkeur gekregen onder wetenschappers die zich bezighouden met de

zestiende en zeventiende eeuw omdat het een neutraal begrip is en niet – zoals bijvoorbeeld de *typing renaissance* – een evaluatie geeft van de periode of, nog verraderlijker, zonder meer aanneemt dat de enige mensen die ‘verlangden’ behoorden tot de heersende klasse en sekse. Noch geeft ‘vroegmodern’ de schijn – zoals begrippen als ‘Elizabethan’ of ‘Jacobean’ – dat de dominante hoofse ideologie de enige trendsetter van culturele gebruiken was (zie p. 22).

Het belangrijkste gedeelte van Traubs boek, de vijf hoofdstukken waarin Shakespeares toneelstukken geanalyseerd worden, is in twee delen opgesplitst. Het eerste deel, ‘Erotic paranoia’, behandelt de tragedies, de romances en de historische stukken; het tweede deel, ‘Erotic possibility’, gaat over de komedies. Dit centrale deel van de analyse vormt een voortdurend dynamisch betoog over Shakespeariaanse erotische gebruiken. De argumentatie beweegt zich van wat Traub noemt ‘rigide, nauw-gedefinieerde erotische mogelijkheden’ naar ‘een meer expansieve komedie-vorm’ (p. 19). De ontwikkeling is niet bedoeld als ‘erotische chronologie’ van Shakespeare, maar geeft Traub de mogelijkheid om op fijngevoelige wijze ‘op een alternatieve manier de kwestie van de erotiek te benaderen’ (p. 18). Op deze manier volgt de lezer twee routes tegelijk: ze leest over de Shakespeariaanse erotiek zelf en over de door Traub ontwikkelde concepten om die te benaderen.

In de eerste drie hoofdstukken, die de helft van het boek beslaan, bestudeert Traub de tragedies *Hamlet* en *Othello*, en de tragische romance *The winter's tale*. Ze vraagt zich af hoe deze stukken respectievelijk Ophelia fetisjeren, de dood van Desdemona erotiseren en Hermione ‘verstenen’ totdat haar standbeeld tot leven komt. Traubs opzettelijke groepering van de late romances met de grote tragedies is een strategie die haar in staat stelt de volgens haar dominante psychoanalytische interpretatie aan te vechten waarin de late romances uitsluitend tot doel hebben huiselijke tweedracht op te lossen die in de (eerdere) tragedies niet aan bod waren gekomen.

In het tweede hoofdstuk gaat Traub in op de oedipale fantasie in wat bekend staat als de *Henriad* (1 en 2 *Henry IV* en *Henry V*). Ze betreurt het dat

deze stukken vaak met opzet buiten beschouwing werden gelaten door feministes, omdat ze de voorkeur kregen van (mannelijke) *new historicists* (pp. 52-53). De oedipale fantasie dient als springplank voor haar interpretatie van de *Henriad*. Traub geeft Falstaff op overtuigende wijze weer als een grotesk *moederlijk* lichaam. Ze maakt een woordspeling op 'False Staff' in de betekenis van mislukte fallus (p. 57), en toont hoe in de tekst van *1 en 2 Henry IV* Falstaff steeds vrouwelijker wordt. Hals afwijzing van Falstaff en zijn latere vleierijen aan het adres van de Franse prinses Katherine worden op deze manier een afwijzing van het 'groteske' ten gunste van het 'klassieke' lichaam. Traub benadrukt Henry's militaristische, taalkundige onderwerping van Katherine die in de befaamde verleidingsscène haar moedertaal Frans (met zijn Shakespeariaanse associaties als zijnde verwijfd) moet afzweren ten gunste van het 'mannelijke' Engels (p. 62). Hals groei naar volwassenheid laat hem van een verwerper van de pre-oedipale moederlijke Falstaff ontwikkelen tot een overheerser van een vrouwelijk anderszijn vertegenwoordigd in Katherine.

In de uitgebreide bespreking van *Troilus and Cressida* in het derde hoofdstuk, vergelijkt Traub 'de wederzijdse verbondenheid van ziekte, verlangen en lichamelijke uitwisseling' met 'de identiteit en de relatie van het subject tot de staat' (pp. 74-75). Na geruimd te zijn voor Antenor door het Trojaanse kamp, en voor ze haar geliefde Troilus inruilt voor Diomedes, wordt Cressida 'gecirculeerd' onder de Griekse generaals in een zoenpartij die voor een groepsverkrachting staat (p. 81). Op uitdagende wijze vergelijkt Traub haar bespreking van prostitutie en syfilis met de hedendaagse AIDS-discussie, waarbij ze de retoriek van 'bescherming' en 'veilig vrijen' afwijst, omdat die metaforisch 'het lichaam herdefinieert als een militair fort, dat zich verdedigt tegen "de invasie" van "vreemde lichaamssappen"' (p. 86).

De tweede helft van *Desire and anxiety* – hoofdstukken 4 en 5 – richt zich op verkleedpartijen en homo-erotiek (zowel mannelijke als vrouwelijke) in de komedies. Traub volhardt in de opvatting dat sekse en seksualiteit gescheiden moeten worden en zij ziet daarin tevens de basis voor een belangrijke hypothese: 'homo-erotisch verlangen is

impliciet in elke psyche aanwezig; of het nu wel of niet cultureel uitgedrukt wordt, of het nu wel of niet als angst en bezorgdheid vorm krijgt is een zaak van bepaalde culturele praktijken en betekenisproductie' (p. 103). Ze laat zien hoe 'de betekenis van homo-erotisch verlangen in de vroegmoderne periode opvallend los waren' (p. 111). Ze citeert uit een uitgebreide lijst van vroegmoderne teksten die reikt tot en met de tijd van James I (1603-1625). Het gebruik van jongens-acteurs, zo redeneert Traub, legitimeerde homo-erotiek in vroegmodern Engeland: het was 'een culturele interventie in een heteroseksueel overgedetermineerd veld' (p. 118).

Deze theoretische basis leidt tot een zeer interessante, contrasterende analyse van *As you like it* en *Twelfth night*. Deze komedies worden vaak oppervlakkig met elkaar vergeleken omdat in beide stukken een heldin zich verkleedt als man om daarna begeerd te worden door zowel mannelijke als vrouwelijke karakters. Traub laat echter zien dat terwijl Rosalinds verkleedpartij (als Ganymede) in *As you like it* een spelletje blijft, omdat het de erotische tweedeling overschrijdt, Viola's verkleeding als Cesario in *Twelfth night* uiteindelijk beladen en gespannen wordt. In *Twelfth night* 'wordt homo-erotisch plezier verkend en heeft het zijn eigen plaats totdat het bezwijkt onder de angst dat het de enige, bovendien niet-reproductieve, vorm van seksualiteit wordt' (p. 123). De ontwikkeling tot het huwelijk in dit stuk is een teken van de grenzen wat betreft de mogelijkheden van homo-erotiek in Shakespeares tijd en werk.

Desire and anxiety is geen makkelijk boek. De argumentatie is bondig en de inhoud vooronderstelt een behoorlijke kennis van recente theorievorming rond de vroegmoderne periode en de literatuur over homoseksueel, feministisch en psychoanalytisch taalgebruik. Hoewel het grootste gedeelte van het boek al eerder in druk verscheen, is de herdruk in deze vorm volkomen terecht aangezien het echt leest als een compleet boek. Traub is op innemende wijze bereid met haar eerder in druk verschenen 'zelf' in discussie te treden. Haar boek is zorgvuldig opgezet en nauwgezet en samenhangend beargumenteerd. Het is een eenheid en geen verzameling essays. Dit is een zeldzame prestatie aangezien

zelfs de beste werken binnen de culturele poëtica (inclusief het werk van grondlegger Greenblatt) de neiging hebben kleinschalig van opzet te zijn.

De ware verdienste van Traub is dat zij wezenlijk de discussie over de Shakespeariaanse erotiek vooruithelpt. Traub bespreekt een grote verscheidenheid aan erotische gebruiken en voorkomt op deze manier dat lezers met wat voor seksuele geaardheid dan ook gemarginaliseerd worden of (nog erger) 'gegettoiseerd'. Het compacte karakter van het boek resulteert in een discussie die altijd vloeiend is zonder te vlot te worden. Kortom, *Desire and anxiety* is een van de best beargumenteerde en meest intelligente studies die er verschenen zijn gedurende de tien tot vijftien jaar dat culturele poëtica wordt toegepast op de studie van de vroegmoderne, Engels sprekende wereld.

Emily Hemelrijk

Geschiedenis van de vrouw. Deel 1, Oudheid

P. Schmitt Pantel (red.), G. Duby en
M. Perrot (redactie serie), vertaald uit het
Frans door M. Blok e.a.
Amsterdam (Agon) 1992
501 blz., f 75,-

Vrouwenstudies en de klassieke oudheid

Didactica Classica Gandensia 29-30
F. Decreus en J. Veremans (red.)
Rijksuniversiteit Gent 1989-1990
522 blz.

*Vrouwen in de Grieks-Romeinse oudheid en
het vroege christendom*

Een geïllustreerde bloemlezing
E. Eyben
Leuven/Amersfoort (Acco) 1992
173 blz., f 49,50

Sinds Sarah Pomeroy in 1975 met haar boek *Godesses, whores, wives and slaves. Women in classical antiquity* de aanzet gaf tot een hernieuwde belangstelling voor vrouwen in de klassieke oudheid, is vrouwengeschiedenis in de oude geschiedenis

niet meer weg te denken. Vanaf de jaren tachtig heeft dit geleid tot een stroom van publikaties, waarin verschillende deelaspecten van de antieke vrouwengeschiedenis onder de loep worden genomen. Door de vele detailonderzoekingen op diverse terreinen is het standaardbeeld van de antieke vrouw: 'zij deed het huishouden en zij spon wol' – een formule die op vele Romeinse grafinscripties voorkomt – vervangen door een veel breder en gevarieerder beeld van het leven van vrouwen en de verhouding tussen de seksen in de antieke wereld. Ook de theorievorming over vrouwengeschiedenis is aan de oude geschiedenis niet voorbijgegaan. Waren in de eerste helft van deze eeuw vooral onderzoekingen naar 'grote' vrouwen populair en debatteerde men over de vraag of de Atheense vrouwen wel of niet in gedwongen afzondering (oriëntaalse seclusie) leefden, nu sluiten de meeste studies aan bij theorieën over de 'symmetrie van de seksen'¹ en het begrip 'gender' als sociale constructie.

Een compleet overzichtswerk is nog niet tot stand gekomen en is op dit moment nog niet goed mogelijk gezien de vele lacunes die nog om bestudering vragen. Ook het eerste deel van de vijfdelige Franse serie *Geschiedenis van de vrouw*, over vrouwen in de oudheid, is geen overzichtswerk. De serie, onder redactie van de Franse historici George Duby en Michelle Perrot, is tot stand gekomen op initiatief van een Italiaanse uitgeverij (de oorspronkelijke titel is: *Storia delle donne in occidente*, in de Nederlandse editie ten onrechte vertaald als *Geschiedenis van de vrouw*) en bevat artikelen van voornamelijk Franse historici. De redactie van de serie heeft gekozen voor een 'chronothematische' opzet: ieder van de vijf delen bestrijkt een van de traditionele perioden van de westerse geschiedenis en behandelt in de vorm van artikelen een aantal thema's die voor de geschiedenis van vrouwen van belang geacht worden. In drieduizend pagina's poogt men zo de geschiedenis van vrouwen in de westerse wereld op wetenschappelijk verantwoorde wijze voor een breder publiek toegankelijk te maken. Zonder over de andere delen te kunnen of te willen oordelen wil ik hier bekijken of men in het deel 'oudheid' in die opzet geslaagd is.

Blijkens de inleiding van de oud-historica en

deelredactrice Pauline Schmitt Pantel beoogt dit deel niet een synthese te bieden, maar 'een reeks vragen te beantwoorden en het accent te leggen op de antieke modellen die aan de westerse beeldvorming hebben bijgedragen en dat wellicht nog doen' (p. 5). Hoewel ik het met de pluriforme opzet van harte eens ben, stoort mij hier vanuit oud-historisch oogpunt de wijze waarop de oudheid dienstbaar gemaakt wordt aan latere perioden. Is dit misschien de reden waarom in het eerste deel van het boek: *Vrouwelijke modellen in de antieke wereld*, drie artikelen aan Griekenland zijn gewijd en wel aan godsdienst, filosofie en vaasschilderkunst en slechts één aan de Romeinse wereld, een artikel over 'de scheiding der geslachten in het Romeinse recht'? Dan ligt hieraan een zeer ouderwets idee over het relatieve belang van de Griekse en Romeinse geschiedenis voor onze cultuur ten grondslag.

Het tweede deel van het boek, *Collectieve riten en de dagelijkse praktijk*, vertoont een evenwichtiger spreiding over de Griekse en Romeinse geschiedenis. Telkens wordt een artikel over vrouwen in de Griekse wereld afgewisseld door één over de Romeinse wereld, terwijl het deel keurig wordt afgesloten door een artikel over vrouwen in het vroege christendom. Toch is ook hier de onderwerpskeuze verbazend eenzijdig. De artikelen richten zich op de rol van vrouwen in huwelijk, reproductie en godsdienst. Hoe belangrijk en interessant ook – dit zijn niet de enige aspecten van het leven waarop vrouwen in de oudheid een rol speelden of die voor vrouwen van belang waren. Waarom is er geen aandacht voor de rol en de (informele) macht van vrouwen in de politiek, voor het onderwijs aan vrouwen en meisjes, voor geleerde vrouwen, dichters en kunstenaressen, voor vrouwen in typische mannenrollen (bijvoorbeeld vrouwelijke gladiatoren) of voor de rol en macht van vrouwen als moeders? Dit zijn gebieden die een verrassender blik op het leven van vrouwen (en mannen) in de antieke wereld mogelijk maken dan hier geboden wordt en waarop bovendien de laatste jaren grote vorderingen zijn gemaakt.² De exclusieve keuze voor huwelijk, huwelijksrituelen, seksualiteit en reproductie en godsdienst geeft Griekse en Romeinse vrouwen een veel beperktere plaats in de antieke

maatschappij dan zij in werkelijkheid innamen en doet geen recht aan de veelzijdigheid van de geschiedenis van vrouwen in de oudheid.

Mijns inziens ligt aan de keuze voor deze onderwerpen geen bewuste politiek van de redactie ten grondslag. Daarvoor maakt het geheel een te willekeurige indruk. Het grote manco van dit boek is volgens mij te verklaren, doordat uitsluitend Franse onderzoekers zijn aangezocht om een bijdrage te leveren – van wie de meesten bovendien geen specialisten op het gebied van de geschiedenis van vrouwen zijn. Blijkens de in de noten aangehaalde werken staat een deel van de auteurs geheel buiten de discussies en ontwikkelingen die op dit gebied in de Engelstalige wereld plaatsvinden, zodat het lijkt of de auteurs bezig zijn het wiel opnieuw uit te vinden.

Het derde en kortste deel van het boek *Gisteren en vandaag* bevat twee artikelen over de geschiedenis van de bestudering van vrouwen in de oudheid: een artikel over Bachofens theorie van het matriarchaat en een beknopte beschouwing over het werk, dat tot nu toe op het gebied van 'vrouwen in de oudheid' gedaan is. Het besluit met een korte passage uit de *passio* van Perpetua (203 na Chr.) onder de titel 'woorden van vrouwen', die met de rest van het boek niets te maken heeft.

In de keuze van de onderwerpen en de opzet als geheel maakt het boek een ondoordachte indruk en biedt het een eenzijdig en daardoor vertekend beeld van de geschiedenis van vrouwen in de oudheid. De waarde van een boek als dit hangt echter in belangrijke mate af van de kwaliteit en de leesbaarheid van de opgenomen artikelen. Daarom wil ik mij nu richten op de artikelen zelf en op het lezerspubliek voor wie dit boek bedoeld is: een publiek, dat niet alleen uit vakgenoten moet bestaan maar ook, en vooral, uit andere geïnteresseerden. Hoe is het voor hen om dit boek te lezen?

De argeloze lezer die gewend is een boek bij het begin te beginnen, zal als eerste het artikel 'Wat is een godin?' van Nicole Loraux ter hand nemen. Zij poogt in dit artikel een antwoord te geven op de vraag wat het 'vrouwelijke' is van een godin en hoe het zich verhoudt tot het 'vrouwelijke' bij sterfelijke vrouwen. Hoewel ik mij afvraag of dit een kwestie is die een breder publiek erg bezighoudt,

kan een boeiende theoretische discussie voorzien van sprekende voorbeelden een verhelderend licht werpen op de rol van het sekseverschil in de Griekse wereld en op de vraag of men het gedrag van godinnen als afspiegeling van het gedrag van sterfelijke vrouwen mag zien. 'Verhelderend' is helaas wel het laatste wat van dit artikel gezegd kan worden. En dat is jammer, want deze vrij bekende Franse oud-historica heeft in andere boeken en artikelen bewezen wel degelijk iets te zeggen te hebben. Dit artikel gaat echter gebukt onder een vage, associatieve gedachtengang en het pretentieuze en bombastische taalgebruik waarop Franse wetenschappers een patent lijken te hebben. In haar poging de 'structuur' van de godin in kaart te brengen raakt de auteur geregeld het spoor bijster en moet zij menige alinea afsluiten met een veelbetekenend ... 'Laten wij hopen dat de Grieken er beter uitgekomen zijn dan wij...', besluit de schrijfster een van haar duistere passages (p. 31). Inderdaad, dat is wel te hopen. De vasthoudende lezer die zich door deze taaië stof heen worstelt, wordt nog eens extra gehinderd door de afgrijpselijke Nederlandse vertaling die ons via 'een mixiologische definitie' (p. 71) en de 'goddelijke configuratie van het vrouwelijke' (p. 27) leidt tot zulke stijlbloempjes als 'De Godin: een benaming die staat voor een zeer verdeeld *fantasma*. En een reëel, zoals een schijnbeeld is wanneer het weigert zich te laten toetsen aan de werkelijkheid' (p. 38). Voorafgaand aan het artikel wordt een summier samenvatting geboden door een van de redacteurs van de Nederlandse editie, maar deze samenvatting is onvoldoende om de moordende combinatie van Loraux' wollige stijl en de kreupel Nederlandse vertaling te boven te komen.

In vrijwel alle recensies van deze serie is op de slechte Nederlandse vertaling gewezen. Om het artikel van Loraux als voorbeeld te nemen: uit bijna iedere zin blijkt dat de vertaler de inhoud van het stuk niet heeft begrepen en niet eerder met de oudheid heeft kennis gemaakt – Anchises, de vader van Aeneas, wordt op p. 24 als de *minnares* van de godin Aphrodite ten tonele gevoerd, en op p. 25 is tweemaal het woord 'niet' weggelaten op voor de redenering fatale plaatsen. Niet alleen in dit artikel, maar in het gehele boek valt op dat de vertalers angstvallig de zinsbouw van de oorspronkelijke

taal aanhouden, zodat dit boek lijkt te zijn uitgegeven in het 'Vertaals', een taal die in de verte lijkt op Nederlands, maar dat zeker niet is. Behalve het houterige taalgebruik, de vele vertaalfouten, de onbegrepen gedachtengang en het gebrek aan kennis van de oudheid, doet de vertaling ook aan enkele theoretische uitgangspunten afbreuk. Francisca de Haan³ heeft er al in haar recensie op gewezen dat in de Franse inleiding op de serie (p. ix-xix), getiteld *Ecrire l'histoire des femmes*, de nadruk wordt gelegd op het *schrijven* van de geschiedenis van vrouwen in de *westerse* wereld (cursivering van mij, E.H.), waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen tekst en werkelijkheid en tussen vrouwen van verschillende klassen, groepen, leeftijden, status enzovoort. In de Franse serie-titel: *Histoire des femmes en occident* wordt aan de verschillen tussen vrouwen en aan de beperking tot de westerse wereld recht gedaan. Zo niet in de Nederlandse vertaling: 'Geschiedenis van *de* vrouw', die ons terugvoert naar 'de' vrouw als onveranderlijke en ongedifferentieerde categorie en die de beperking tot de westerse wereld gewoon weglaat.

Ondanks de houterige vertaling is niet elk artikel van deze bundel onleesbaar. Het artikel van Aline Rousselle,⁴ 'De politiek van het lichaam: tussen voortplanting en onthouding', is een interessante beschouwing over het sterfterisico dat een vrouw in de Romeinse wereld liep bij zwangerschap en bevalling: de lage huwelijksleeftijd van vrouwen (vanaf 12 jaar), de problemen van anticonceptie, de gevaren van abortus en de hoge kindersterfte. Zij stelt dat getrouwde vrouwen uit de hogere klassen zich tegen de risico's van zwangerschap en bevalling beschermden door seksuele onthouding, een levenswijze die in overeenstemming was met de van hen verwachte kuisheid en ingetogenheid en daarom waardering vond. In hun plaats droegen prostituées en concubines de risico's verbonden aan zwangerschap en abortus. Door het verbod op het onderhouden van concubines en de prediking van de exclusieve huwelijkse liefde door het christendom viel deze bescherming voor getrouwde vrouwen weg.

Monique Alexandre geeft in haar artikel 'Beelden van de vrouw in de eerste eeuwen van het christendom' een goed leesbaar overzicht van het

aandeel dat vrouwen hadden in het vroege christendom, vooral in ketterse bewegingen. Zij tracht de grote aantrekkingskracht van het kloosterleven op aristocratische vrouwen te verklaren als een middel om zich los te maken uit de beperkingen en de afzondering van het leven in huis en gezin.

Ook het artikel van François Lissarrague over Griekse vrouwen op vaasschilderingen (met illustraties) is niet onaardig, zij het dat het niet veel verder komt dan een opsomming van de voorstellingen waarop vrouwen voorkomen: huwelijk en huwelijksprocessies, begrafenisrituelen, afscheid, godsdienstige feesten, huiselijke taferelen, vrouwenkoren. Ik kan het niet laten ook hier te wijzen op een ergerlijke en misleidende vertaalfout: de 'albasten' vazen, die in dit artikel geregeld voorkomen zijn geen vazen van albast, maar 'alabastra', een technische term voor een langwerpige, aardewerken parfumflesje.

Concluderend moet ik zeggen dat dit eerste deel van de *Geschiedenis van de vrouw* zijn doelstellingen en pretenties helaas niet waarmaakt. Het is een bundel van overwegend slecht leesbare en saaie artikelen, die voor specialisten niet of nauwelijks nieuwe inzichten oplevert en die andere geïnteresseerden geen goede indruk geeft van het vele interessante werk dat op het gebied van vrouwen in de oudheid verricht is. Een gemiste kans.

De twee andere bundels over vrouwen in de oudheid zijn van een geheel ander soort en laten zich niet met het hierboven besprokene vergelijken. Ze komen met elkaar overeen door hun pretentieloosheid en presenteren zich uitdrukkelijk als kennis-making voor een algemeen publiek of als hulpmiddel voor een specifieke doelgroep, namelijk leraren in het voortgezet onderwijs.

De bundel *Vrouwenstudies en de klassieke oudheid*, een dubbelnummer van *Didactica Classica Gandensia* (1989 en 1990), vormt de neerslag van een in 1989 gehouden colloquium over vrouwenstudies en klassieke talen aan de Gentse universiteit. De bundel bevat een groot aantal overwegend korte artikelen – sommige bewerkingen van voordrachten gehouden voor dit colloquium – die voor het merendeel het werk zijn van afgestudeerden van de universiteit van Gent. De artikelen zijn be-

doeld voor leraren klassieke talen die in hun lessen meer teksten over vrouwen willen behandelen. Naast beschouwende artikelen over een grote diversiteit van onderwerpen – bijvoorbeeld huwelijk en seksualiteit in de Romeinse wereld, emancipatie in het hellenisme, nimfen als mythische verbeelding van vrouwelijkheid, de Romeinse dichteres Sulpicia, het beeld van de vrouw in het christendom, enzovoort – bevat de bundel daarom ook een aantal geannoteerde en becommentarieerde Griekse en Latijnse teksten over vrouwen. De artikelen zijn van verschillend niveau, al is er géén die boven het niveau van een scriptie uitkomt. Ze zijn echter stuk voor stuk vlot geschreven en kunnen een aardige, zij het niet erg diepgaande, handleiding bieden bij het behandelen van dit onderwerp in de klas. De uitvoering van de bundel laat echter nogal te wensen over. De artikelen zijn kennelijk afgedrukt zoals ze door de auteurs zijn ingeleverd: ieder in zijn eigen lettertype en met zijn eigen bladspiegel. Het geheel maakt daardoor een tamelijk rommelige indruk.

Het laatste boek, *Vrouwen in de Grieks-Romeinse oudheid en het vroege christendom*, samengesteld door Emiel Eyben, docent aan de universiteit van Leuven en vooral bekend om zijn studies naar de antieke jeugd, is een geïllustreerde bloemlezing. Het bevat bekende en minder bekende antieke teksten over vrouwen in de oudheid, vertaald door oud-studenten van de samensteller, en is geïllustreerd met afbeeldingen van vrouwen op vazen, reliëfs, beelden en wandschilderingen. Het boek bestrijkt een enorm terrein: niet alleen teksten uit de heidense Griekse en Romeinse wereld, maar ook passages uit het oude testament en vroegchristelijke teksten zijn opgenomen. De samensteller geeft daarmee blijk van een encyclopedische interesse in het onderwerp, maar kan onmogelijk meer bieden dan een verzameling 'leuke' teksten. Het boek is daardoor vooral geschikt als eerste kennis-making en kan bruikbaar zijn voor wie, om welke reden dan ook, direct aansprekende teksten over vrouwen in de oudheid zoekt, mede doordat de vertalingen over het algemeen goed zijn en zich prettig laten lezen. De korte verbindende commentaren tussen de teksten en bij de afbeeldingen zijn meestal nietszeggend en hadden beter achterwege kunnen blijven.

De drie hier besproken werken proberen ieder op eigen wijze onderzoek naar vrouwen in de oudheid voor een groter publiek toegankelijk te maken. Populariseren van wetenschap is moeilijk, omdat het zowel een gedegen vakkennis vereist als de gave de uitkomsten van een onderzoek op een aantrekkelijke en boeiende wijze te presenteren. He-las is geen van deze drie boeken erin geslaagd wetenschap en leesbaarheid op verantwoorde wijze te combineren.

Noten

1. Een voorbeeld is de bundel onder redactie van J. Blok en P. Mason, *Sexual asymmetry. Studies in ancient society*. Amsterdam (Gieben) 1987, eerder verschenen als een themanummer van het tijdschrift *Lampas* (17-1-1984).
2. Het is onmogelijk hier recht te doen aan de grote hoeveelheid artikelen, bundels en monografieën die de laatste jaren over vrouwen in de oudheid zijn verschenen. Ik noem hier slechts S. Dixon, *The Roman mother*. Londen/New York (Routledge) 1988; D. Cohen, *Law, sexuality, and society. The enforcement of morals in classical Athens*. Cambridge/New York (Cambridge University Press) 1991; de bundels van A. Cameron en A. Kuhrt, *Images of women in antiquity*. Londen/Canberra (Croom-Helm) 1983, van H.P. Foley (red.), *Reflections of women in antiquity*. New York (Gordon & Breach) 1981, en van S.B. Pomeroy, *Women's history and ancient history*. New York (Shoken Books) 1975, en twee themanummers over vrouwen in de oudheid van het tijdschrift *Helios*, 13 (1986) en 16 (1989).
3. *Surplus* 7 (1993), nr. 3, p. 23.
4. Bekend o.a. door haar boek *Porneia: de la maîtrise du corps à la privation sensorielle*. Parijs (PUF) 1983.

Joke Hermes
Afscheid van een schaap in wolfskleren:
feminisme en Foucault

Foucault and feminism

Lois McNay

Cambridge (Polity Press) 1992

217 blz., ± f 37,50

Discourses of difference. An analysis of women's travel writing and colonialism

Sara Mills

Londen/New York (Routledge) 1991

232 blz., ± f 100,-

Disciplining Foucault. Feminism, power and the body

Jana Sawicki

Londen/New York (Routledge) 1991

130 blz., ± f 28,50

Foucault is al geruime tijd dood en begraven. Nu pas echter verschijnen de eerste boeken over wat hij het kritisch denken en het feminisme heeft nagelaten. Voor een deel is dat het gevolg van de slakkegang waarmee grote uitgevers opereren. Belangrijker is de dubbelzinnigheid van zijn erfenis. Voor feministische filosofie en wetenschapsbeoefening opende zijn werk de weg naar nieuwe, niet-essentialistische manieren om sekse te theoretiseren en te onderzoeken. Maar Foucault zelf heeft zich nooit erg voor sekse geïnteresseerd en, erger nog, ook uitgesproken anti-feministische standpunten ingenomen. Jana Sawicki, Sara Mills en Lois McNay menen alle drie dat Foucault's werk toch dienstbaar gemaakt kan worden voor de feministische zaak. Ze verschillen echter sterk van mening over welke Foucault nu de meest interessante is en over hoe zijn werk produktief kan zijn.

Jana Sawicki (*Disciplining Foucault*) en Sara Mills (*Discourses of difference*) vinden allebei Foucault's vertoogbegrip interessant en het werk dat hij eind jaren zeventig voltooid (*De orde van het vertoog; Bewaken en straffen; De geschiedenis van de seksualiteit* deel 1). Lois McNay (*Foucault and feminism*) vindt nu juist het postuum uitgege-

ven werk (deel 2 en 3 van de *Geschiedenis van de seksualiteit*) zeer de moeite waard. Een tweede kwestie waarin in deze drie boeken verschillende standpunten worden ingenomen, is de vraag of het Foucault's filosofie is of zijn methode die navolging verdient. Sawicki en McNay beschouwen Foucault als een filosoof wiens inzichten feministische (wetenschaps)filosofie kunnen inspireren. Ze concentreren zich op Foucault zelf en bespreken en analyseren zijn teksten. Mills daarentegen tracht vooral Foucault's inzichten te gebruiken voor eigen (historisch) onderzoek.

Foucault zelf zou zeker voor Mills' werkwijze de meeste waardering hebben gehad, zoals blijkt uit een anekdote die Sawicki (tot mijn verbazing) in haar inleiding opneemt. Ze beschrijft hoe ze ooit Foucault in het begin van de jaren tachtig ontmoette tijdens een van zijn Amerikaanse seminars en hem vertelde dat ze net haar dissertatie had afge maakt over zijn kritiek op het humanisme. In verlegenheid gebracht vroeg Foucault haar op zijn beurt of het niet een beter idee was geweest om zelf een genealogie te schrijven in plaats van haar energie te verdoen met over hem te schrijven? Sawicki heeft zich daardoor niet uit het veld laten slaan. De in *Disciplining Foucault* gebundelde artikelen gebruiken Foucault's inzichten om vorm te geven aan wat zij een Foucaultiaans feminisme noemt.

Sawicki biedt een heldere inleiding van belangrijke thema's in Foucault's werk. Heel veel nieuws heeft ze echter niet te melden. Zo gebruikt ze Foucault met name om kritiek te leveren op andere feministen. Ze trekt ten strijde tegen diegenen die macht simpelweg zien als repressieve kracht die in handen is van één uniforme groep (witte middenklasse-mannen). Aangezien macht, volgens Foucault, in eerste instantie niet repressief maar productief is, moet elke sociaal-historische analyse een 'bottom up'-analyse zijn, waarbij de onderzoekster kijkt naar verzet en disruptie en naar beheersing en onderdrukking. Eenduidige antwoorden kunnen van zo'n analyse, wat Sawicki betreft, nooit het resultaat zijn. Radicaal-feministen die hechten aan het idee dat er een oorspronkelijke organische heilstaat onder mannelijk technologisch geweld is gesneuveld, moeten het bijvoorbeeld zwaar ontgelden. Foucaultiaans-feministisch on-

derzoek zou zich juist concentreren op ambiguïteiten en de pluraliteit van effecten die bijvoorbeeld voortplantingstechnologie kan hebben: de kans is groot dat niet alleen bestaande machtsrelaties worden versterkt maar dat er ook weer nieuwe mogelijkheden voor verzet gevonden worden.

Deze manier van Foucault gebruiken is al een goede tien jaar ingeburgerd in vrouwenstudies en het analyseren van vertogen en praktijken met het oog op de produktie van machtsverschillen en verzet is onderdeel geworden van (geëngageerd) kwalitatief onderzoek. De vraag is: wat leveren die analyses nu precies op? Sawicki's antwoord daarop is: voortdurende sociale kritiek, het politiseren en demythologiseren van kennis en van geaccepteerde interpretaties van 'de geschiedenis' (die in wezen een veelheid aan geschiedenissen is). Over de vraag welk nut kritiek heeft, heeft Foucault zich in zijn theoretisch werk nooit uitgelaten. Bij hem vindt de lezer geen blauwdrukken van 'een betere wereld'. Alleen uit de interviews die hij heeft gegeven en uit zijn actieve politieke leven – hij was onder meer actief in de gekken- en de homobeweging – wordt duidelijk dat Foucault in zijn achterhoofd een vrijere en meer rechtvaardige wereld op het oog had.

De boodschap in Foucault's werk is vooral dat kritische wetenschappers zich los moesten maken van een repressief machtsmodel, waarbij macht wordt gezien als onderdrukking en per definitie in handen van één groep. Hoe de wereld veranderd zou kunnen worden en wie dat zou kunnen doen, dus wat de relatie is tussen het gedisciplineerde lichaam uit *Bewaken en straffen* en het politieke subject dat tot op zekere hoogte autonomie heeft en handelingsvaardig is (zoals bijvoorbeeld de oude Grieken en Romeinen uit het postuum uitgegeven werk) heeft hij nooit uitgewerkt. Sawicki vindt deze politiek-theoretische lacune, in tegenstelling tot Lois McNay, geen probleem. Volgens haar is Foucault's 'boodschap' verwant aan het feministisch bewustwordingsproject dat, net als Foucault's werk, ten doel had identiteiten te destabiliseren en zo ruimte te scheppen voor reflectie, verandering en verzet. Daarnaast meent ze dat de Foucaultiaanse subjectopvatting ons leert dat we meerdere identiteiten hebben, waarin zij een basis ziet voor een

vruchtbare coalitiepolitiek met wisselende partners, potentieel variërend van homo's tot de *moral majority*.

Lois McNay (*Foucault and feminism*) graaft door waar Sawicki ophoudt. Terwijl Sawicki's boek een overzichtelijke maar niet erg uitdagende inleiding vormt op Foucault's werk en de waarde daarvan voor het feministische denken, is McNay's boek een stevige kluif voor de meer gevorderde Foucaultiaanse. McNay beschrijft in haar eerste twee hoofdstukken respectievelijk de Foucault van de vertoogtheorie en de Foucault van de zorg voor het zelf, waarbij ze telkens dwarsverbanden legt met feministische kritiek op zijn werk en zijn blindheid jegens sekse. Ze laat zien hoe vrouwen-studiesonderzoek toch zijn voordeel heeft gedaan met zijn opvattingen over het subject, over macht en over het lichaam. In het derde hoofdstuk opent zij de aanval op de zogenaamde *mothering ethics* (de zorgethiek) en verdiept de kritiek die Sawicki al inzet. Ze doet dat echter op basis van het latere werk dat Sawicki niet uitgebreid behandelt.

De aanval op de moederschapsethica's dient een dubbel doel. Enerzijds kan McNay zo de waarde van Foucault's opvattingen over ethiek laten zien (en dit deel van zijn werk is nog niet uitgebreid beschreven of gebruikt). Anderzijds kan ze zo laten zien dat Foucault niet de postmoderne anti-Verlichtingsdenker is waar hij altijd voor wordt aangezien. Volgens McNay idealiseert en naturaliseert de zorgethiek het moederschap met alle dwingende consequenties vandien. Ze concentreert zich met name op de tegenstelling die Jessica Benjamin maakt tussen de noodzaak voor vrouwen met moederlijke kwaliteiten, om zich traditioneel mannelijke macht toe te eigenen (om autonome mannen te zijn) en om het politieke veld te veranderen door daar het lijden en de machteloosheid van vrouwen in te prenten (en afhankelijke, zielige vrouwen te zijn), waardoor de politiek zal veranderen. Processen van transformatie impliceren echter altijd dat 'het zelf' net zo goed als de praktijk zal veranderen. De zorgethiek schildert feministen af als wezens met twee gescheiden, uit steen gehouwen identiteiten, die een ingewikkelde wisseltruc moeten doen: autonome politici vervangen door zorgende moeders die zich bewust zijn van de an-

deren die van hen afhankelijk zijn en hoe zij afhankelijk van anderen zijn. Foucault biedt hier uitkomst. In het laatst verschenen werk beschouwt hij autonomie als permanente kritiek, als reflectie op afhankelijkheid in plaats van ontkenning daarvan. Autonomie en afhankelijkheid moeten niet als elkaars tegenstelling worden gezien. Foucault's ethiek van het zelf gaat erom dat men niet probeert verborgen behoeften en afhankelijkheden bloot te leggen maar zelfbewust te ontmantelen wat als behoefte wordt ervaren om zo toegang te krijgen tot nieuwe ervaringswerelden.

In de laatste twee hoofdstukken ('Het probleem van de rechtvaardiging' en 'Zelf en anderen') plaatst McNay Foucault tussen Verlichtingsdenken (tegen totalitaire systemen) en postmodernisme (geen normatieve uitgangspunten) in. Verlichtingsdenken betekent voor feminisme emancipatie maar ook de uitsluiting van vrouwen; postmodernisme betekent veel identiteiten, anti-essentialisme maar ook *laissez-faire*, een gedachteloos vieren van verschil, de onmogelijkheid om rechtvaardigheid als universele waarde te kenmerken en, aldus McNay, daarmee de dood in de pot voor feministen. Foucault is belangrijk voor het feministisch project omdat hij centrale Verlichtingsconcepten als 'autonomie' en 'emancipatie' niet verwierpt maar 'bewerkt'. Zijn zoektocht kan feministen een weg wijzen en gevaren duidelijk maken bij het zoeken naar een verbindend theoretisch (en emancipatoir) perspectief dat niet normaliserend en dwingend is ten aanzien van specifieke identiteiten of kwaliteiten. Foucault, zo denk je als lezeres tot en met het ééna-laatste hoofdstuk, is ondanks zijn blindheid voor sekse toch onze held.

Dat ging McNay kennelijk toch ook weer te ver en in het laatste, wat teleurstellende hoofdstuk, stelt ze voor Foucault's ideeën over een ethiek van het zelf aan te vullen met een aan Habermas ontleend model waarin het subject als subject wordt gezien middels zijn relaties met anderen. Foucault zou uiteindelijk gevangen blijven in een al te individualistisch en esthetisch mensbeeld, terwijl feministische filosofie en maatschappijkritiek juist gebaat zijn bij een intersubjectief georiënteerd mensbeeld. Hoe zouden wij anders verschil kunnen maken tussen radicaal onderzoek van identiteiten (wellicht ge-

start door één persoon of een kleine groep maar met vërrijkende gevolgen voor de zelfopvattingen en levensstijlen van anderen) en arbitraire stileringen van het leven? Het criterium is niet alleen: is dit goed voor mij; maar tevens: hebben anderen er wat aan?

McNay verwijt Foucault ook dat hij veronachtzaamt te onderzoeken of sommige vormen van zorg voor het zelf misschien het gevolg zijn van maatschappelijke machtsongelijkheden. Dandyisme, bijvoorbeeld, kan gelezen worden als vorm van radicale kritiek omdat het utopisch vorm geeft aan andere manieren van je leven leiden, maar het is ook een vorm van zorg voor het zelf die voorbehouden is aan mannen met geld. Foucault's latere werk, meent McNay, lijkt gebaseerd op een wat naïef geloof in de maatschappij als harmonieus geheel. Mij lijkt het daarentegen dat Foucault zoals ook in zijn vroegere werk, eenvoudigweg duidelijk maakt dat hij geen principiële afkeer heeft van machtsverschil, ook al is hij gekant tegen totalitaire vormen. ('Ik vind niet dat alles slecht is', citeert McNay een hoofdstuk eerder, 'maar dat alles gevaarlijk is'.) Het is volgens mij juist Habermas die in de kern van zijn immense theoretische bouwwerk een geïdealiseerde notie hanteert van intersubjectieve relaties die door McNay, en – toegegeven – ze heeft daarvoor maar weinig ruimte, niet voldoende kritisch wordt behandeld. Niet alleen is het flauw om aan het eind van het boek als een *deus ex machina* Habermas te doen verschijnen als redder, het snijdt theoretisch uiteindelijk ook geen hout. Gelukkig is er voor de lezeres die simpelweg de Habermas-pagina's weer uit haar exemplaar van *Foucault and feminism* verwijdt genoeg stof tot nadenken over de (on)mogelijkheden van een feministisch theoretisch perspectief waarin een aantal Grote Verlichtingswaarden overeind blijven maar ook ruimte is voor Verschil, in de vorm van radicale identiteitenpolitiek.

Sara Mills (*Discourses of difference*), tenslotte, schreef een heel ander boek dan Sawicki en McNay. In haar analyse van reisverhalen van vrouwen gebruikt ze Foucault's vertoogbegrip om teksten aan te merken als strijdperken van betekenisproductie en als de plek waar mensen (een bepaald soort) individuen worden. Foucault is voor haar

een mannelijk auteur wiens werk te wijdlopend is om onder één noemer te komen maar waaruit feministen zeker delen kunnen incorporeren, al was het alleen maar, zegt Mills, om al die mannen die zich werk van vrouwen hebben toegeëigend met gelijke munt te betalen. *Discourses of difference* bestaat uit drie delen waarin Mills respectievelijk feministisch onderzoek naar reisverhalen van vrouwen en vertogen van kolonialisme aan de orde stelt (deel 1); een Foucaultiaans vertoogbegrip introduceert om de specifieke inperkingen te bespreken waarbinnen reizende vrouwen schreven en waarin hun teksten ontvangen werden (deel 2); en drie case-studies behandelt.

Mills beschrijft drie auteurs: Alexandra David-Neel, Mary Kingsley en Nina Mazuchelli. Zij schreven hun reisverslagen tussen 1876 en 1927. Met hen bestrijkt Mills zowel bekende als onbekende schrijfsters en reizen naar Azië, Afrika en India. Mills beschrijft hoe deze vrouwen werden ingesloten door Victoriaanse vertogen van vrouwelijkheid (vrouw hoort thuis, in de privé-sfeer), koloniale vertogen (de witte meester; de reiziger als held) en hoe hun reisverhalen de grenzen van deze vertogen telkens oprekken of overschrijden. De teksten zijn enerzijds subversief, verhalen van vrouwen die erop uit trekken, tegelijkertijd worden ze onschadelijk gemaakt: de schrijfsters werden als 'excentriek' gezien, soms werd domweg de feitelijke juistheid van hun teksten in twijfel getrokken. De analyses van de drie reisverslagen zijn helaas erg kort en Mills' boek zou aantrekkelijker zijn geweest als ze meer over de gebeurtenissen had geschreven en zich niet alleen met de tekstuele strategieën daarin had beziggehouden.

Een ander punt van kritiek is dat Mills de belofte van de vertoogtheorie (dat er veel vertogen zijn, die soms haaks op elkaar staan) niet helemaal inlost. Zeker, ze laat zien hoe het koloniale en het vrouwelijke zich niet eenduidig tot elkaar verhouden, maar het gaat telkens om eendimensionale vertogen. Ze had best meer mogen doen met de totaal verschillende posities die de reizigsters innemen. Zo is David-Neel, verkleed als man op reis naar Lhasa, vooral een machtige en listige moeder die domme Tibetanen met gemak om de tuin leidt en haar reisgezelschap onder de duim houdt.

Kingsley is meer een tante. Ze is in het verhaal over haar Afrika-reizen niet alleen de (mannelijk geconnoteerde) koloniale held maar ook een typisch vrouwelijke anti-held: ze is soms bijvoorbeeld erg bang en ironiseert en ridiculiseert zichzelf. Zij toont echter ook waardering voor de Afrikanen die ze tegenkomt en noemt ze bij hun naam. Mazuchelli tenslotte neemt vooral de positie in van de machteloze dochter. Het zielige kindvrouwtje dat met haar man mee naar India is, is niet alleen een Victoriaanse engel, ze is ook de superieure, machtige koloniale memsahib.

Mills' gebruik van Foucault's werk is mij, ondanks mijn kritiek, het sympathiekste. Misschien vooral omdat ik Foucault's studies van de waanzin, de gevangenis en deel 1 van de *Geschiedenis van de seksualiteit* vanwege de details die je de beschreven tijd voortoveren en het onverwachte perspectief dat je een nieuwe blik gunt, altijd veel boeiender heb gevonden dan zijn filosofisch werk of het latere werk. Feministische onderzoekers mogen wat mij betreft graag Foucault blijven gebruiken. Hoe McNay Foucault's werk gebruikt als middel om het feministisch wetenschapsfilosofisch debat door te lichten is echter ook intrigerend. Maar had ze daar nu echt per se Foucault voor nodig? Dat lijkt mij gezien het aan Habermas opgedragen slot van het boek nog maar de vraag. Ik zie de nog altijd gestaag komende stroom van boeken over Foucault vooral als uitdrukking van een collectief intellectueel rouwproces over het verlies van het onproblematisch geloof in het individu en in sommige Grote Waarden maar niet zozeer als de redding van de kritische wetenschap. Net als bij een ouderwetse begrafenis is het afscheid nemen van de overledene een mooie gelegenheid om weer eens bij te praten over gemeenschappelijke vrienden, kennissen en familieleden. In alle dwarsverbanden die ze leggen, is dat precies wat al deze boeken over Foucault doen.

Karin Hoogeveen
Zorg en arbeid: vrouwen in twee werelden.
Verschillen in de oriëntatie op arbeid

Phil Heiligers
Utrecht (ISOR) 1992
250 blz., f 27,50

'Niemand heeft me gedwongen om te stoppen. Het was echt mijn eigen keus, voor de kinderen. Qua leeftijd wilde ik niet langer wachten met een kind. Was ik 5 jaar jonger geweest, dan had ik misschien wel 5 jaar doorgewerkt, want ik had het gewoon goed naar mijn zin.'

Aldus een van de vrouwen die Phil Heiligers heeft geïnterviewd voor haar onderzoek naar de wijze waarop voltijds zorgende vrouwen aankijken tegen betaald werk. Zij vraagt zich af waarom vrouwen die in dezelfde levenssituatie verkeren zulke verschillende keuzen maken wanneer het gaat om het al dan niet (weer) gaan werken. Uitgangspunt vormt de betekenis die arbeid in de levens van vrouwen heeft gekregen. Heiligers hanteert drie theoretische benaderingen. De eerste gaat in op de dubbele identiteit van vrouwen en de verschuivingen die hierin in de loop der tijd hebben plaatsgevonden. 'Het begrip dubbele sociale identiteit verwijst naar de verscheidenheid in persoonlijkheid en handelen, die ontstaat door de oriëntatie op twee arbeidsterreinen: de betaalde arbeid buitenshuis en de zorgarbeid thuis.' (p. 22) Met behulp van dit begrip verklaart de onderzoekster verschillen tussen generaties vrouwen. De tweede benadering gaat uit van het habitus-begrip, dat wil zeggen datgene dat 'van huis uit' is meegekregen. Zij onderscheidt 'cultureel georiënteerden' en 'economisch georiënteerden'. Hiermee worden verschillen tussen vrouwen die met sociale herkomst te maken hebben in het onderzoek verklaard. De derde benadering is de 'rational choice'-benadering, een kosten-batenanalyse die vrouwen toepassen wanneer zij besluiten om zich al dan niet (weer) beschikbaar te stellen voor de arbeidsmarkt. De inschatting van de taakbelasting die het combineren van de verantwoordelijkheden en taken op twee arbeidsterreinen, dat van de zorg en dat van

de betaalde arbeid, met zich meebrengt, speelt in het afwegingsproces een belangrijke rol. Deze benadering maakt duidelijk dat de maatschappelijke steun die vrouwen kunnen verwachten wanneer zij besluiten om zorg en werk te combineren, van invloed kan zijn op de uiteindelijke keuze die zij maken.

De voornaamste onderzoeksactiviteit bestond uit een telefonische enquête onder 655 vrouwen tussen de 20 en 50 jaar in de West-Betuwe. Heiligers onderscheidt in haar onderzoek drie groepen vrouwen met verschillende arbeidsoriëntaties: de vrijwillig werklozen, de actief werkzoekenden en degenen die op termijn werk willen. Achtereenvolgens bekijkt zij of er verschillen zijn die te maken hebben met leeftijd, verschillen die samenhangen met de herkomst van vrouwen en tenslotte of de gevonden verschillen te maken hebben met gewenste maatschappelijke steun.

Allereerst de generatieverschillen. Daartoe zijn de onderzochte vrouwen ingedeeld in drie leeftijdscategorieën: 20- tot 30-jarigen, 30- tot 40-jarigen en 40- tot 50-jarigen. Heiligers komt tot de conclusie dat de veronderstelling dat zorgarbeid thuis de voornaamste reden is om niet buitenshuis te werken onjuist is. De vroegere baan, de tevredenheid daarmee en het aantal jaren werkervaring spelen bij alle onderzochte generaties een rol in het afwegingsproces om zorg en werk te combineren. Een tweede conclusie betreft de 'zorg-gerichte accenten in de identiteit' (p. 54) die wel per generatie verschillen. Voor de oudsten behoort een baan buitenshuis veel minder vanzelfsprekend in hun levensperspectief dan voor de jongsten die het meest gericht zijn op de combinatie van arbeid en zorg.

Wat de herkomstverschillen betreft, blijkt dat vrouwen die van oorsprong uit de Betuwe afkomstig zijn een 'achterstand' hebben op hun niet-Betuwse seksegenoten. Omdat de niet-Betuwse vrouwen een steeds hoger opleidingsniveau hebben gekregen, in tegenstelling tot de Betuwse vrouwen, zijn de verschillen tussen de twee groepen in de loop der jaren groter geworden. Het wekt dan ook geen verwondering dat de niet-Betuwse betere en hoger gewaardeerde banen hebben dan de Betuwse vrouwen. Er zijn echter nauwelijks verschillen tussen de twee groepen in de wensen om weer te gaan

werken. Heiligers verklaart dit vanuit de van huis uit meegekregen oriëntatie. De meer cultureel georiënteerden hechten veel belang aan een goede opleiding en zullen dit ook eerder als belemmering opvoeren om weer aan de slag te gaan in een baan buitenshuis. Voor de meer economisch georiënteerden, de Betuwse vrouwen, weegt dit argument veel minder zwaar.

Tenslotte de verschillen in maatschappelijke steun die de onderzochte vrouwen krijgen of zeggen nodig te hebben bij het combineren van zorg en arbeid. Onder maatschappelijke steun verstaat Heiligers scholing, kinderopvang, woon-werkverkeer en steun van de partner. Heiligers komt tot de conclusie dat de behoefte aan steun vooral gaat spelen op het moment dat vrouwen actief gaan zoeken naar een baan, dus wanneer zij reeds de beslissing hebben genomen om weer te gaan werken. Pas dan worden vrouwen geconfronteerd met het ontbreken van allerlei voorzieningen die de combinatie van zorg en arbeid mogelijk maken. Uitzondering hierop vormt de scholingsbehoefte; de meeste vrouwen zien scholing als een noodzakelijke voorbereiding om te kunnen participeren op de arbeidsmarkt. Wat de financiële baten betreft zijn er duidelijke verschillen gevonden: 60% van de actief werkzoekenden geeft aan dat het gezin het geld nodig heeft, tegen 30% van degenen die een baan nog een tijdje uitstellen. De groep die ondanks de confrontatie met ontbrekende voorzieningen doorgaat met het zoeken naar werk, hecht veel belang aan de baten van een baan buitenshuis.

De verdienste van deze studie is het uitgangspunt dat zorg en arbeid twee gelijkwaardige levensterreinen zijn. In veel onderzoek naar vrouwen en arbeidsmarkt staat de betaalde arbeid centraal en wordt zorg opgevat als belemmering voor de arbeidsmarktparticipatie. Heiligers daarentegen legt veel nadruk op de betekenis van zorgarbeid voor vrouwen en zet zorg naast betaalde arbeid. Het begrip dubbele sociale identiteit dat zij hanteert, maakt duidelijk dat het bij een afweging die vrouwen maken om weer te gaan werken niet gaat om een optelsom van activiteiten op het gebied van zorg en op het gebied van arbeid, maar om veel meer dan dat: 'De combinatie van huishouden en een baan vraagt niet alleen om efficiënt tijdsmana-

gement, maar doet vooral een beroep op het mentale vermogen om op dubbel spoor te kunnen functioneren.' (p. 22) Ook deze constatering wordt in veel studies over het hoofd gezien. Na de veelbelovende inleiding waarin de uitgangspunten uiteen zijn gezet, volgen een magere uitwerking en operationalisering van de gehanteerde begrippen. De drie benaderingswijzen, door Heiligers heuristiek genoemd, zijn vrij beknopt weergegeven en het ontbreekt aan een verduidelijking van de onderlinge samenhang. Uit elke heuristiek heeft de onderzoekster één begrip gedestilleerd, respectievelijk generatie, sociale herkomst en maatschappelijke steun. De operationalisering van de drie begrippen is zeer beperkt. Zo zijn de onderzochte vrouwen ingedeeld in drie leeftijdsgroepen. De leeftijdsgroepen krijgen vervolgens het etiket 'generatie' en op basis van verschillen tussen de groepen worden conclusies getrokken over generatieverschillen. Mijns inziens kunnen met behulp van deze werkwijze geen generatieverschillen worden opgespoord. Ten eerste omdat het verschil tussen de groepen slechts telkens tien jaar bedraagt. Mijn grootste bezwaar betreft echter de aard van de meting. Vrouwen die zich in verschillende levensfasen bevinden, worden met elkaar vergeleken aan de hand van hun antwoorden op een vragenlijst met voornamelijk gesloten vragen, een momentopname die niet erg diepgravend is. Om er echt achter te komen of zich generatieverschillen voordoen, zou je verschillende generaties vrouwen op hetzelfde moment in hun leven moeten ondervragen. Dat vereist een longitudinaal onderzoek. Ook is een retrospectief onderzoek denkbaar, waarbij je vrouwen laat terugblikken op hun leven. Door de manier waarop het onderhavige onderzoek is opgezet, plaats ik echter grote vraagtekens bij conclusies als: 'Voor deze vrouwen [de 20- tot 30-jarigen, *K.H.*] is de combinatie van een baan en zorgtaken de vanzelfsprekende nieuwe arbeidsoriëntatie.' (p. 56) Het valt nog te bezien of dit zo is, immers de meerderheid van deze vrouwen heeft op het moment dat zij aan het onderzoek meededen, (nog) geen kinderen. Bij de andere groepen is al gebleken dat zij hun baan opzegden op het moment dat er kinderen geboren werden. Wellicht waren zij dat

tien jaar geleden ook niet van plan als hun dat gevraagd was.

Het begrip sociale herkomst hanteert Heiligers door de vrouwen in te delen in twee groepen: Betuwse en niet-Betuwse vrouwen. Het blijft enigszins onduidelijk wat de rationale hierachter is. De opzet van het onderzoek, helaas in een bijlage opgenomen, verschaft hierover geen duidelijkheid. De criteria voor de indeling van de onderzochte vrouwen in een van de twee sociale-herkomstgroepen, zijn evenmin helder. Moet iemand haar hele leven in de Betuwe hebben gewoond om bij de groep Betuwse vrouwen te worden ingedeeld? Maakt het nog wat uit of de ouders of een van de ouders en eventueel de grootouders al dan niet oorspronkelijk uit de Betuwe afkomstig zijn? Is er rekening gehouden met de opleiding van de vader en de opleiding van de moeder? In veel onderzoek, met name onderzoek naar maatschappelijke ongelijkheid, blijken deze kenmerken vrij betrouwbaar bij het doen van uitspraken over verschillen naar sociaal-economisch milieu.

Maatschappelijke steun is vertaald in scholing, kinderopvang en steun van de partner. Waarom voor deze onderwerpen is gekozen, komt niet duidelijk naar voren in de verantwoording van het onderzoek. Naar mijn idee lopen twee niveaus door elkaar. Je zou steun kunnen vertalen op psychologisch niveau, waarbij het gaat om steun van de partner, maar ook om de houding van de omgeving (familieleden, met name ouders, burens, vrienden en kennissen). Aan de andere kant kunnen de overheid en werkgevers steun bieden via kinderopvang, deeltijdwerk, verlofregelingen voor werkende ouders, scholing enzovoort.

Concluderend: de uitgangspunten van de dissertatie zijn zeker de moeite waard en het empirische deel van het onderzoek levert een schat aan informatie op. Deze gegevens kunnen dan ook uitstekend dienen als basis voor diepgaander onderzoek. Bij de manier waarop Heiligers conclusies uit haar empirische materiaal trekt, zet ik echter grote vraagtekens.

Mineke van Essen

The 'girl question' in education. Vocational education for young women in the Progressive Era

Jane Bernard Powers

Londen/Washington D.C. (The Falmer Press) 1992

145 blz., f 72,80

Voor Minette Storm-van der Chijs, rond 1860 een van de eerste Nederlandse pleitbezorgsters van meisjesberoepsonderwijs, waren de Verenigde Staten van Amerika het grote voorbeeld. In de Nieuwe Wereld, zo had ze tijdens een studiereis geconstateerd, kregen meisjes veel meer onderwijskansen, ook om een vak te leren waarmee ze hun eigen brood konden verdienen.

Met dit Amerikaanse paradijs van Storm-van der Chijs in mijn achterhoofd begon ik aan het proefschrift van Jane Bernard Powers over het Amerikaanse meisjesberoepsonderwijs tussen 1900 en 1930, een periode van (onderwijs)hervorming die de *Progressive Era* wordt genoemd. Ik verwachtte een soort van Amerikaanse *success story*, een onstuitbare opmars van allerlei soorten beroepsopleidingen voor meisjes waar het vroeg-twintigste-eeuwse Nederland niet aan kon tippen.

Maar het verhaal van Bernard Powers laat zich zo niet lezen. Er lijkt in deze periode weinig verschil meer tussen Van der Chijs' gidsland Amerika en Nederland.¹ Vrijwel identiek bijvoorbeeld was de ideologie, die Bernard Powers in het eerste deel van haar boek als *Prescriptions and myth* aan de orde stelt. Ondanks het standpunt van een feministische minderheid dat meisjes moesten worden opgeleid tot economische zelfstandigheid, was de dominante opvatting van zowel mannen als vrouwen – veel feministen inbegrepen – dat het onderwijs meisjes in de eerste plaats moest voorbereiden op hun toekomstige taak in het gezin. Niet alleen omdat de meeste meisjes toch zouden trouwen, maar ook vanwege het maatschappelijk belang. Een harmonisch, goed georganiseerd gezinsleven hield de mannen uit de kroeg, bevorderde de welvaart, en

bodde een verantwoord opvoedingsklimaat voor de opgroeiende generatie. Beroepsonderwijs voor meisjes moest daarom altijd ook in het teken staan van voorbereiding op de gezinstaat, inspelen op de *dual roles* van vrouwen. In het multi-culturele Amerika, waar assimilatie van zowel de zwarte bevolkingsgroep als de vele immigranten een hoge prioriteit had, kreeg dit maatschappelijk belang nog een extra lading.

Politiek – deel 2 van Bernard Powers' boek – was het in Amerika zelfs moeilijker om het meisjesberoepsonderwijs te legaliseren en vooral gefinancierd te krijgen dan in Nederland. Overheids-subsidie werd vrijwel uitsluitend verstrekt voor onderwijsvormen die ook van belang waren voor de latere gezinstaat en daarmee konden bijdragen aan het inpassen van arbeiders, zwarten en immigranten in de dominante cultuur. Daarbij ging het om vakken die te maken hadden met *home economics* – zoals koken en wasbehandeling – of onderdelen van *trade education* (industrie- en nijverheids-onderwijs) die ook in het huishouden van pas konden komen, naaien bijvoorbeeld.

Zo gezien was het Amerikaanse meisjesberoepsonderwijs in de *Progressive Era* een 'verloren paradijs' – zo dat al had bestaan. Voor dit op *dual roles* gerichte beroepsonderwijs bleken de meisjes zelf, zo toont Bernard Powers in het derde deel van haar boek aan, weinig belangstelling te kunnen opbrengen. Uit welke sociale of etnische groep ook afkomstig, zij boycotten op grote schaal zowel de huishoudvakken als de aangeboden vormen van typisch vrouwelijk nijverheidsonderwijs, omdat die op de arbeidsmarkt geen waarde hadden. Alleen de niet door de overheid gesubsidieerde *commercial education* (steno en typen, boekhouden, de secretaresse-opleiding) maakte een gigantische bloei door. Meisjes uit alle klassen (en hun ouders) beschouwden dit onderwijs als een hefboom voor sociale mobiliteit. Het leidde op voor status-verhogende maar wel 'vrouwelijke' beroepen in het bedrijfsleven, die meisjes tegelijkertijd de mogelijkheid boden om op de werkplek in contact te komen met potentiële huwelijkskandidaten van een behoorlijk niveau.

In zekere zin namen Amerikaanse meisjes dus

het heft in eigen handen. Zij volgden hun eigen strategie en lieten zich niet sturen door ideologie of hoogdravend geformuleerd maatschappelijk belang. Voor Nederlandse meisjes was het volgen van een eigen pad veel moeilijker – zo niet onmogelijk – omdat het onderwijsstelsel zich daar niet voor leende. Terwijl in de Verenigde Staten het beroepsonderwijs grotendeels gegeven werd op *high schools* waarbinnen de leerlingen ook andere, zowel algemeen vormende als beroepsvoorbereidende vakken konden kiezen, was in Nederland het algemeen voortgezet onderwijs strikt van het beroepsonderwijs gescheiden. Wanneer meisjes na de lagere school eenmaal op een huishoudniverheidsschool terecht kwamen, zaten ze gevangen in het systeem en konden niet meer aan gender-specifiek onderwijs ontsnappen. Vergeleken met de dwangpositie van hun Nederlandse zusjes verkeerden Amerikaanse meisjes dus nog steeds in een ‘paradijs’.

Het is jammer dat Bernard Powers haar onderwerp niet ook in dit vergelijkend perspectief heeft geplaatst. Dan was haar eindoordeel over het beroepsonderwijs voor meisjes in de Progressive Era misschien wat positiever uitgevallen. Nu concentreert zij zich in haar slotbeschouwing op wat zij ziet als de negatieve erfenis van deze periode voor de positie van meisjes in het onderwijs: het ontstaan van gender-differentiatie op de Amerikaanse *high schools*. De door de *vocational movement* geproclameerde *dual roles* zette, zo schrijft zij, een ontwikkeling in gang die maakt dat tot de dag van vandaag ‘schools continue to provide vocational training constrained by the social myth of “woman’s place”’ (p. 132).

Die conclusie is te zwaar aangezet. De opvatting dat mannen en vrouwen elk een geheel eigen, gender-specifieke taak in de samenleving te vervullen hadden en dat het onderwijs daar rekening mee moest houden, is al vanaf het begin van de negentiende eeuw in de Amerikaanse opvoedingsliteratuur – zowel van vrouwen als van mannen – terug te vinden.² Ook in de onderwijspraktijk vallen deze denkbeelden veel eerder te traceren, bijvoorbeeld in de *female seminaries* (de meisjesscholen voor voortgezet onderwijs waaruit later de *women’s colleges* zouden ontstaan) die vanaf omstreeks 1820

werden opgericht.³ Wat dat betreft pasten de denkbeelden van de *vocational movement* dus in een traditie, iets waarnaar Bernard Powers trouwens bij haar behandeling van de ideologie herhaaldelijk verwijst.

Met haar pionierswerk, waarvoor veel bronnenonderzoek nodig was omdat aan het onderwerp tot nu toe weinig aandacht is besteed, heeft Bernard Powers de Amerikaanse vrouwengeschiedenis een grote dienst bewezen; ik zou willen dat er in Nederland een vergelijkbare studie bestond. Maar ook voor de actuele pedagogische en onderwijskundige discussie is haar boek van belang. De laatste jaren gaan in Amerika – maar ook in andere landen, waaronder Nederland⁴ – steeds meer stemmen op die pleiten voor het opnieuw invoeren van gender-specifiek onderwijs.⁵ De argumenten zijn weliswaar anders dan vroeger – eerder het compenseren van bestaande achterstanden dan het cultiveren van gewenste verschillen – maar of de nadelen uit het verleden in de toekomst achterwege zullen blijven staat nog te bezien. Door de negatieve gevolgen van gender-differentiatie nadrukkelijk onder de aandacht te brengen, draagt Bernard Powers materiaal aan voor een historisch perspectief op dit actuele probleem.

Noten

1. Zie hiervoor: M. van Essen, *Opvoeden met een dubbel doel. Twee eeuwen meisjesonderwijs in Nederland*. Amsterdam (SUA) 1990.
2. Over dit onderwerp is de laatste decennia veel literatuur verschenen, te beginnen met: Katherine Kish Sklar, *Catharine Beecher. A study in American domesticity*. New Haven (Yale University Press) 1973. Een actueel boek is: Lori D. Ginsberg, *Women and the work of benevolence. Morality, politics and class in the nineteenth-century United States*. New Haven/Londen (Yale University Press) 1990. Overigens wordt er de laatste tijd op gewezen dat er ook andere ideaalbeelden bestonden. Vergelijk: Frances B. Cogan, *All-American girl. The ideal of real womanhood in mid-nineteenth century America*. Athens/Londen (University of Georgia Press) 1989.
3. Zie bijvoorbeeld: Alma Lutz, *Emma Willard, pioneer educator of American women*. Boston (Beacon Press) 1964; Elizabeth Alden Green, *Mary Lyon and Mount Holyoke. Opening the gates*. Hannover/New Hampshire (University Press of New England) 1979; Charlotte King

Shea, *Mount Holyoke College, 1875-1910. The passing of the old order*. Thesis Cornell University 1983.

4. Zie voor een overzicht: G. ten Dam, M. Urlings en M. Volman, *Sekseverschillen in het onderwijs. Curriculum, didactiek en organisatie*. Groningen (Wolters/Noordhoff) 1991.

5. C.H. Riordan, *Girls and boys in school: together or separate?* Teachers College, Columbia University, New York (Teachers College Press) 1990.

Nicolle Zeegers

Regulating womanhood. Historical essays on marriage, motherhood and sexuality

Carol Smart (red.)

Londen (Routledge) 1992

233 blz, ± f 32,-

Wat heeft het proces van historisering en contextualisering van vrouwenstudies opgeleverd? Voor een eindoordeel is het nog te vroeg. Wat we wel al kunnen constateren is dat dit proces 'mooie' vruchten afwerpt en de bundel *Regulating womanhood* onder redactie van rechtssociologe Carol Smart is daar een van. De negen auteurs behandelen de wijze waarop vertogen als het recht, de sociale wetenschappen en het medische vertoog een vrouwelijk subject in het leven roepen dat voortdurend gecontroleerd en in goede banen geleid moet worden. Deze regulering heeft in de verschillende Westeuropese landen vorm gekregen in wetgeving rond huwelijk, moederschap en seksualiteit. Met name de periode vanaf het midden van de negentiende tot het begin van de twintigste eeuw vertegenwoordigt volgens Carol Smart een belangrijk moment van strijd over de inzet van het recht in de constructie van sekse. De bijdragen betreffen dan ook voor het grootste deel deze periode, een enkel uitstapje naar het eind van de achttiende eeuw en de twintigste eeuw daargelaten. Deze 'uitstapjes' heb ik in de bespreking buiten beschouwing gelaten.

De artikelen getuigen van gedegen en gedetailleerde analyses van wetshervormingen en andere praktijken ter regulering van het maatschappelijk

leven. Smart geeft aan wat het epistemologische belang is van dergelijke analyses: ze laten de verschillen tussen vrouwen zien en bieden hiermee tegenwicht aan vertogen waarin vrouwen als homogene categorie verschijnen. Ook het feministisch vertoog heeft te lang kennis geproduceerd waarin bepaalde ideeën over de 'Vrouw' als waarheid worden geaccepteerd en andere ideeën als illusoir worden afgedaan. De binnen vrouwenstudies gehanteerde concepten vertonen daardoor een bias, bijvoorbeeld naar klasse en etniciteit. Door middel van de analyse van specifieke momenten worden deze feministische theorieën en concepten gedeconstrueerd. Als ander belangrijke punt van meerwaarde van deze bundel, noemt Smart het feit dat vrouwen hier niet verschijnen als passieve slachtoffers maar worden voorgesteld als denkende en handelende wezens die zelf vorm trachten te geven aan het maatschappelijk leven en de levens van vrouwen. In hoeverre worden de beloften op beide punten waargemaakt?

Smart behandelt in haar artikel 'Disruptive bodies and unruly sex' de wetgeving en discussies rond 'moederschap' en 'seksualiteit' in Groot-Brittannië. Problemen als kindersterfte, toename van het aantal uitgelokte abortussen, levensbedreigende omstandigheden in enkele voorzieningen voor kinderopvang, werden in de tweede helft van de negentiende eeuw aangegrepen om te pleiten voor strengere wettelijke bepalingen in onder meer de strafwetgeving. Het resultaat van deze nieuwe regels en ideeën was dat moeders uit zowel de arbeidersklasse als de burgerij meer en meer gebonden werden aan hun kind. Daarbij werden ook de burgerlijke vrouwen nu richting huwelijk geloodst: naast de morele veroordeling die de ongehuwde moeder trof, werden de mogelijkheden beperkt om materiële compensatie voor het kind af te dwingen bij de verwekker.

Vogel doet in haar artikel 'Whose property? The double standard of adultery in nineteenth-century law' verslag van haar onderzoek naar het denken over familie- en huwelijksrecht in het negentiende-eeuwse Engeland, Duitsland en Frankrijk. In deze landen werden gehuwde vrouwen die 'vreemd gingen' in de loop van de negentiende eeuw opnieuw strafbaar, in tegenstelling tot overspelige ge-

huwde mannen. De auteur laat zien dat het vastleggen van een dubbele moraal in de wetgeving en het definiëren van huwelijkstrouw als een publiek belang, een reactie was op eerdere concepties van het huwelijk als een contract tussen gelijken.

Selma Sevenhuijsen behandelt concepties van vrouwelijk burgerschap in 'Mothers as citizens: feminism, evolutionary theory and the reform of Dutch Family Law 1870-1910'. Rond de eeuwwisseling richtten feministen hun aandacht op de positie van vrouwen in het familierecht. De verschillende feministische groepen hanteerden hierbij uitgangspunten als gelijkheid, autonomie (voor vrouwen als moeders) en erkenning van verschil (op seksueel gebied). Met name de positie van 'onwettige kinderen' vormde de aanleiding voor een brede discussie over de hervorming van het familierecht. Uiteindelijk werd via het contractrecht een financiële regeling voor deze kinderen getroffen waarmee het probleem buiten de sfeer van het familierecht werd opgelost. Dat maakt de wijze van argumenteren rond het al of niet toekennen van zelfstandige rechten aan vrouwen niet minder interessant. Opvallend is het grote beroep dat werd gedaan op evolutietheorieën. Deze theorieën bestonden veelal uit combinaties van Darwins ideeën en oudere theorieën over de oorsprong van de familie en de samenleving (Bachofen, Main). Zowel degenen die pleitten voor een gelijke positie voor de seksen, als degenen die aan de vrouw een 'eigen' plaats toekenden als moeder beriepen zich op respectievelijk de socialistisch-feministische en de conservatief-liberale versie van de evolutietheorie. Beide versies handelen over het ontstaan van de mannelijke dominantie in familie en maatschappij.

Sevenhuijsen, Smart en Vogel tonen overtuigend aan dat de constructie van sekse niet bestaat uit een lineair historisch proces met het sekseverschil als eindpunt. In de praktijken rond het recht bestaan gelijktijdig verschillende, ook strijdige constructies van sekse en sekseverhoudingen die om voorrang strijden. De stelling dat de vorming van sekse mede berust op concepties van klasse en ras wordt met name door Smart zelf geïllustreerd. Ze laat zien dat in de constructie van moederschap theorieën over klasse (sociaal-wetenschappelijke en economische theorieën) worden afgewisseld door

theorieën over sekse (biologische, medische en antropologische theorieën): halverwege de negentiende eeuw werden praktijken waarin vrouwen uit de arbeidersklasse tijdelijk of voorgoed afstand deden van haar (toekomstige) kinderen niet alleen omschreven in termen van de slechte moraal van de lagere klasse maar ook in termen van financiële noodzaak. Tegen het einde van de eeuw drongen medische verklaringen op de voorgrond en werden deze praktijken toegeschreven aan verstoringen in het vrouwenlichaam. De interventies ten aanzien van de seksuele moraal – wetten als de Contagious Diseases Act en de Criminal Law Amendment Act – gingen weer samen met een imperialistische en racistische retoriek: het verspreiden van een christelijke moraal over immorele volken in de rest van de wereld werd in het verlengde geplaatst van het zuiveren van de Engelse straten en openbare gelegenheden van de zonde.

De genoemde auteurs zijn er in hun bijdragen minder in geslaagd om vrouwen als handelende actoren neer te zetten. Dit hangt samen met de gekozen invalshoek. Smart, Vogel en, in mindere mate, Sevenhuijsen hebben zich hoofdzakelijk geconcentreerd op de regels en ideeën waarvan vrouwen het onderwerp waren, terwijl vrouwen als bedenkers en voorvechtsters van regulering op de achtergrond blijven. Auteurs als Lucy Bland, Carol Ann Hooper en Jane Lewis hebben niet zozeer de regelgeving, maar het handelen van groepen vrouwen als invalshoek gekozen. Het idee van vrouwen als handelende en denkende wezens komt daardoor veel meer tot zijn recht. Jane Lewis gaat in 'Women and late-nineteenth-century social work' in op de ideeën en praktijken van een aantal pioniers in het Engelse maatschappelijk werk: Octavia Hill en Helen Bousanquet. Lewis ontkracht het in de sociale geschiedschrijving gangbaar geworden model waarin deze maatschappelijk werksters worden gezien als vrouwen die ingezet worden om andere vrouwen te disciplineren. In hun taak als woning-opzichteressen zagen zij zichzelf vaak veel minder als hoedster van hygiëne en de 'goede zeden' dan dit model ons heeft doen geloven. Ze vertoonden oprecht de wens om de armen te begrijpen en met hen te werken. Ze waren zich er bovendien van bewust dat het veranderen van de levenswijze van

de arbeidersklasse hiermee op gespannen voet stond.

Ook Carol-Ann Hooper geeft een eigen stem aan vrouwen als hulpverleensters. In haar artikel 'Child sexual abuse and the regulation of women: variations on a theme' onderzoekt ze constructies van vrouwelijkheid in twee periodes van maatschappelijke paniek over seksuele kindermishandeling. De eerste periode ligt tussen 1870 en 1930, de tweede start in de loop van de jaren zeventig van deze eeuw. Terwijl in de eerste periode met name de slachtoffers zelf onderworpen werden aan institutionele controle, zijn het later vooral de moeders die door hulpverleners verantwoordelijk gemaakt worden. Hooper laat zien dat dit beroep op de moeders niet zozeer valt toe te schrijven aan het hantieren van een achterhaalde moederschapsideologie, als wel aan het feit dat voor deze kinderen andere alternatieven ontbraken.

Bland verhaalt in haar artikel 'Feminist vigilantes of late-Victorian England' van feministen die zich verenigden in de National Vigilance Association. Zij streden in dit verband voor regels ter handhaving van de seksuele moraal: sluiting van bordelen, het van de straat halen van prostituees en het zuiveren van openbare gelegenheden van hun onzedelijke elementen. Bland stelt de vraag waarom deze dames bijdroegen aan de jacht op de straatprostituees. Dat zij om repressieve maatregelen riepen, acht zij des te opmerkelijker omdat de meesten van hen ook actief waren in het verzet tegen de Contagious Disease Act en daarbij juist een *laissez-faire*-houding aannamen. Bland draagt verschillende verklaringen aan. Een daarvan is de verandering van houding van vrouwen tot de publieke ruimte in samenhang met hun rol in de liefdadigheid en het lokale bestuur. Vanuit hun betrokkenheid met sociale problemen deden Britse vrouwen tegen het einde van de negentiende eeuw hun intrede in openbare bestuursfuncties, zoals het schoolbestuur of het armenbestuur (Poor Law Union) en in een enkel geval zelfs de gemeenteraad. Een andere verklaring die Bland aanvoert, is het streven naar de vrijheid om als vrouw de straat en openbare gelegenheden te betreden zonder haar status als respectabele vrouw te verliezen. Zo blijkt maar weer hoe context-gebonden een begrip als vrijheid is: de

strijd van puriteinse feministen voor meer bewegingsvrijheid gaat ten koste van de vrijheid van prostituees.

Bland, Hooper en Lewis hebben een onmisbare bijdrage aan deze bundel geleverd, doordat ze laten zien welke betekenis groepen vrouwen zelf geven aan wettelijke en morele regulering. Smart zegt in te willen gaan op de constructies van vrouwelijkheid in het rechtsvertoog en zich veel minder bezig te houden met de vraag hoe deze uitwerken in concrete vrouwenlevens. Uitsluitel op dit punt is waarschijnlijk ook niet mogelijk. De inzichten van Bland, Hooper en Lewis in de motieven van vrouwen maken wel beter voorstelbaar hoe regulering werkt.

Ontvangen boeken vanaf mei 1993

- Cooking under the volcanoes. Communal kitchens in the southern Peruvian city of Arequipa*, Roelie Lenten. CEDLA. Latin America Studies nr. 68, Amsterdam 1993
- Vrouwen kijk en maak beleid*, Janny Koops, Diewke Osinga en Ria Weener. Gorinchem (Narratio) 1993
- Women's studies in India. Information sources, services, programmes*, Anju Vyas en Sunita Singh (red.). New Dehli/Newbury Park/Londen (Sage) 1993
- Gendered anthropology*, Teresa del Valle (red.). Londen/New York (Routledge) 1993
- (Un)like subjects. Women, theory, fiction*, Geraldine Meaney. Londen/New York (Routledge) 1993
- Alledaagse ongelijkheid. Sekse- en klasseverschillen in de hulpverlening*, Mieke Peeters. Leuven/Apeldoorn (Garant) 1993
- Jaarboek van de vrouw 1992. De situatie van de vrouw in Vlaanderen anno 1992*, Nederlandstalige Nationale Vrouwenraad. Leuven/Apeldoorn (Garant) 1993
- Geschiedenis van de vrouw. Oudheid*, Pauline Schmitt Pantel (red.). Amsterdam (Agon) 1992
- Geschiedenis van de vrouw. Middeleeuwen*, Jacques le Goff (red.) Amsterdam (Agon) 1993
- Geschiedenis van de vrouw. Van renaissance tot de moderne tijd*, Arlette Farge en Natalie Zemon Davis (red.). Amsterdam (Agon) 1993
- Geschiedenis van de vrouw. Negentiende eeuw*, Geneviève Fraisse en Michelle Perrot (red.). Amsterdam (Agon) 1993
- Vrouwenstudies in de cultuurwetenschappen*, Rosemarie Buikema en Anneke Smelik (red.). Bussum (Coutinho) 1993
- 'Eén dochter is beter dan duizend zonen'. Arabische vrouwen, symbolen en machtsverhoudingen tussen de seksen*, Edien Bartels. Utrecht (Jan van Arkel) 1993

Women in sport. Issues and controversies, Greta L. Cohen (red.). New Dehli/Newbury Park/Londen (Sage) 1993

De dynamiek van religie en cultuur. Geschiedenis van het Nederlands katholicisme, Marit Monteiro, Gerard Rooijakkers en Joost Rosendaal (red.). Kampen (Kok) 1993

Women in political theory. From ancient misogyny to contemporary feminism, Diana Coole. New York/Londen (Harvester Wheatsheaf) 1993

The struggle for pedagogies. Critical and feminist discourses as regimes of truth, Jennifer M. Gore. Londen/New York (Routledge) 1993

Feminism and critical pedagogy, Carmen Luke en Jennifer Gore (red.). Londen/New York (Routledge) 1992

Gender planning and development. Theory, practice & training, Caroline O.N. Moser. Londen/New York (Routledge) 1993

Gender, work and medicine. Women and the medical division of labour, Elianne Riska en Katarina Wegar (red.). New Delhi/Newbury Park/Londen (Sage) 1993

Was heisst hier eigentlich feministisch? Zur theoretischen Diskussion in den Geistes- und Sozialwissenschaften, Marlis Krüger (red.). Bremen (Donat Verlag) 1993

Samen zonder werk? Niet-geïndividualiseerde sociale-zekerheidsuitkeringen en de arbeidsparticipatie van vrouwen, IVA Tilburg, Economisch Instituut/CIAV Utrecht, Vakgroep Sociale Zekerheidswetenschap (KUB). Sociale Verzekeringsraad, Zoetermeer 1993

Women, a cultural review 4 (lente 1993), nr. 1: *Left out of the American dream; Other Americas*. Londen/New York (Routledge)

Gewina. Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek, nummer 2, 1993.

Legal responses to wife assault. Current trends and evaluation, N. Zoe Hilton (red.). Newbury Park/Londen/New Dehli (Sage) 1993

Hedendaagse sociale bewegingen. Achtergronden en beginselen, dr. W. Banning en dr. H.E.S. Woldring. Houten (Bohn, Stafleu, Van Loghem) 1993

Women in management. Trends, issues, and challenges in managerial diversity, Ellen A. Fagenson (red.). Newbury Park/Londen/New Dehli (Sage) 1993

- Een afwijkend patroon. Honderd jaar vrouwenarbeid in Nederland en (West-)Duitsland*, Janneke Plantenga. Amsterdam (SUA) 1993
- Gender politics and post-communism. Reflections from eastern Europe and the former Soviet Union*, Nanette Funk en Magda Mueller (red.). Londen/New York (Routledge) 1993
- Positieve discriminatie van vrouwen in de middeleeuwen*, N.E. Algra. Groningen (Wolters-Noordhoff) 1993
- Tegen conventioneel fatsoen en zekerheid. Het uitdagende feminisme van de utopisch socialisten*. Saskia Poldervaart. Amsterdam (Sara/Van Gennep) 1993
- Gender and education*, Sari Knopp Biklen en Diana Pollard. Chicago (The University of Chicago Press) 1993
- Haar verstand dienstbaar aan het hart. Middelbaar onderwijs voor meisjes, debatten, acties en beleid 1860-1917*, W.J. Pouwelse. Amsterdam (Het Spinhuis) 1993
- Geslachtziekten en besmettingsangst. Een historisch-sociologische studie 1850-1990*, Annet Mooij. Meppel (Boom) 1993
- Man, vrouw, mens. Fysiek, psychisch en cultureel mens zijn als man en vrouw*, Rik Cammaer en Lily Boeykens (red.). Leuven (Acco) 1993
- Deugd en ondeugd. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 13*, Josine Blok e.a. (red.). Amsterdam (Stichting Beheer IISG) 1993
- Leaving abusive partners*, Catherine Kirkwood. Londen/Newbury Park/New Delhi (Sage) 1993
- Kun je een zygote liefhebben?*, Govert den Hartogh. Stichting Socrates, Utrecht 1993
- Naar Eva's beeld. De geschiedenis van de vrouw in de Europese cultuur*, Fia Dieteren, Els Kloek en Antoinette Visser. Abcoude (Uniepers) 1993
- Earth follies. Feminism, politics and the environment*, Joni Seager. Londen (Earthscan) 1993
- Bevlogen en ambachtelijk. Academie Markendaal, een sociaal-agogische beroepsopleiding in West-Brabant 1931-1993*. Breda 1993
- Daughtering & mothering. Female subjectivity reanalysed*, Janneke van Mens-Verhulst, Karlein Scheurs en Liesbeth Woertman (red.). Londen/New York (Routledge) 1993
- Het loon van de last*, Laurenz Veendrick. Groningen (Wolters-Noordhoff) 1993

Summaries

Inge E. Boer, *Confrontations in Contact Zones: The Travelogues of Olympe Audouard and Jane Dieulafoy*

In recent years, interest in travelogues written by women has increased, although the writings by French women have not been studied in the same numbers as those by English women. After a theoretical reflection on the notions of travel and travelogues, the article focuses on the journals by two nineteenth-century French women travelling to the Orient: Olympe Audouard and Jane Dieulafoy. Using Mary Louise Pratt's concept of 'contact zones', the relations between cross-cultural representations, gender and colonialism are investigated. Within this framework, the question is localized of how the analysis of Audouard's and Dieulafoy's travelogues might lead to a changed perspective on the position of women in the Arab/islamic world. The article argues that the modifications in this perspective have affected both Audouard and Dieulafoy in their perception of the rights for French women and the twentieth-century feminist critic in her practice.

Mineke Van Essen and Mieke Lunenberg, *Women and the Educational Sciences in Germany and the Netherlands (1800-1933). A Comparative Approach*

The main issue of this article is whether and to what extent the positions of German and Dutch female educationists – women who contribute to educational thought – can be related to gender and to regional differences. The comparison makes clear that their activities were gender specific. They contributed to early childhood education, the education of girls, the professionalization of female teachers, and to social work. However, with regard to their positions in mainstream educational sciences, regional factors were more important than those of gender. In the Netherlands men and women worked in separate educational domains. As a consequence, female educationists had a low status and were neglected in educational historiography. In early nineteenth-century Germany, men dominated all educational domains. Once women had managed to get hold of a position, they could play a – though modest – role in mainstream educational sciences and were respected for their contributions.

Henk te Velde, *Virility and Sacrifice. 'Manliness' in Fin-de-siècle Dutch Political Debate*

In the public/political sphere between about 1870 and the First World War, the ideal of 'manliness' could have three different (but related) connotations:

1. (throughout the period) 'maturity', that is to say the balanced and disciplined attitude of the 'man of character'. Here manliness was not the opposite of femininity but of 'childish' behaviour.

2. (mainly in the beginning of the period) a typical liberal 'manliness': the independence of the self-assured individual

3. the combination of militancy (assertiveness) and emotional self-sacrifice (especially in the image of the orthodox Protestant Abraham Kuyper and the revolutionary socialist Ferdinand Domela Nieuwenhuis, both fervently anti-liberal).

Kuyper reserved sacrifice in the public sphere for men; it's 'natural' complement was the self-evident female sacrifice in the private sphere (motherly care). The first social legislation, however, focused the attention on state care. Now femininity could get a new political meaning: motherly care in the public sphere. Private or public, however, the ideology of motherly sacrifice was linked to the ideology of male sacrifice and duty to the community. It was only when (in the 1960s) sacrifice to the political or national community was called into question that a new assertive feminism could succeed.

Gegevens over de auteurs

Inge Boer (1957) werkt als universitair hoofddocente aan het Belle van Zuylen Instituut van de Universiteit van Amsterdam. Zij promoveerde aan de University of Rochester (VS) op een onderzoek naar Franse tekstuele en visuele representaties van vrouwen in de Oriënt uit de achttiende en negentiende eeuw.

Mineke van Essen (1942) studeerde geschiedenis en is als universitair hoofddocent historische pedagogiek verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen. Zij promoveerde op de professionalisering van Nederlandse onderwijzeressen in de negentiende eeuw en publiceerde in 1990 *Opvoeden met een dubbel doel. Twee eeuwen meisjesonderwijs in Nederland*.

Mieke Lunenberg (1949) studeerde andragologie en promoveerde in 1988 op *Geluk door geestelijke groei. De institutionalisering van de jeugdzorg tussen 1919 en het midden van de jaren dertig, uitgewerkt voor Amsterdam*. Zij is lid van het managementteam van het Instituut voor Didactiek en Onderwijspraktijk van de Vrije Universiteit te Amsterdam.

Henk te Velde (1959) studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en is daar nu universitair docent bij de vakgroep Geschiedenis. In 1992 promoveerde hij op *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag: SDU). In 1993 redigeerde hij met Annemieke Galema en Barbara Henkes de bundel *Images of the nation. Different meanings of Dutchness 1870-1940* (Amsterdam: Rodopi).

Register jaargang 14, 1993

Artikelen

- Bekker, Marrie, *Vrouwelijkheid in het bijzonder. Van sekse naar een meer gedifferentieerde opvatting van gender-identiteit*, pp. 311-321 (nr. 55).
- Bekker, Marrie, Geert ten Dam, Agneta Fischer en Tineke Willemsen, *Psychologie en het subject van vrouwenstudies. Inleiding op het thema 'sekse als sociale categorie'*, pp. 275-279 (nr. 55).
- Ellemers, Naomi, *Sociale identiteit en sekse: het dilemma van succesvolle vrouwen*, pp. 322-336 (nr. 55).
- Boer, Inge, *Confrontaties in contact zones. De reisverhalen van Olympe Audouard en Jane Dieulafoy*, pp. 405-420 (nr. 56).
- Brouwer, Christien, *Hoe de meeldraad tot penis der planten werd. Een vergelijking tussen drie zeventiende-eeuwse beschouwingen over de totstandbrenging van zaad in planten*, pp. 133-148 (nr. 54).
- Burger, Els, en Marrie Bekker, *Leidinggevende vrouwen of vrouwelijke leidinggevenenden? De invloed van veranderde functievereisten en de tokenpositie op het zelfbeeld en loopbaangedrag van leidinggevende vrouwen 1960-1991*, pp. 42-57 (nr. 53).
- Condor, Susan, *Denken over sekse als sociale categorie*, pp. 280-294 (nr. 55).
- Dresen, Grietje, *Heilig bloed, ontheiligend bloed. Over het ritueel van de kerkgang en het offer in de katholieke traditie*, pp. 25-41 (nr. 53).
- Essen, Mineke van, en Mieke Lunenberg, *Vrouwen en de pedagogische wetenschap in Duitsland en Nederland (1800-1933). Een comparatieve benadering*, pp. 434-448 (nr. 56).
- Fischer, Agneta, Caroline van Frankenhuyzen, Krystyna Rojahn en Tineke Willemsen, *De hardnekkigheid van sekse als sociale categorie, een socio-cognitieve benadering van sekse*, pp. 295-310 (nr. 55).
- Fox Keller, Evelyn, *De oorsprong, geschiedenis en politiek van het onderwerp 'gender en wetenschap'. Een persoonlijk verslag*, pp. 6-24 (nr. 53).
- Velde, Henk te, *Viriliteit en opoffering. 'Mannelijkheid' in het Nederlandse politieke debat van het fin-de-siècle*, pp. 421-433 (nr. 56).
- Verstraete, Ginette, *Virginia Woolfs realistisch feminisme. Een experiment in de geschiedenis*, pp. 172-187 (nr. 54).
- Vianen, Annelies E.M. van, en Karin van der Velde, *Doorgroei naar een managementfunctie: een kwestie van ambitie?*, pp. 337-348 (nr. 55).
- Wegelin, Margreet, *Pappie loop toch niet zo snel! De jacht naar de identiteit van donorkinderen*, pp. 188-202 (nr. 54).
- Wingerden, Ineke van, *Hormonaal of mineraal? Osteoporose en het vrouwelijk lichaam*, pp. 149-171 (nr. 54).

Besprekingsartikel

Schoon, Lidy, *Het vrouwelijk lichaam als historisch slagveld. Sekse, lichaam, politiek en geschiedenis*, pp. 349-361 (nr. 55).

Interviews

Lutz, Helma, *Feministische theorie in praktijk. Een interview met bell hooks*, pp. 58-66 (nr. 53).

Sap, Jolanda, en Edith Kuiper, *Economische wetenschap, feminisme en écriture féminine. Een gesprek met Susan Feiner*, pp. 67-75 (nr. 53).

Opinie

Halsema, Annemie, *Geen differentie zonder oppositie. Over positieve actie aan de universiteit*, pp. 76-80 (nr. 53).

Proefschriftfragmenten

Bervoets, Liesbeth, *Opvoeden tot sociale verantwoordelijkheid. De verzoening van wetenschap, ethiek en sekse in het sociaal werk in Nederland rond de eeuwwisseling*, pp. 365-367 (nr. 55).

Brouns, Margo, *De homo economicus als winkeldochter; theorieën over arbeid, macht en sekse*, pp. 451-454 (nr. 56).

Dijk-Hemmes, Fokkelien van, *Sporen van vrouwenteksten in de Hebreeuwse bijbel*, pp. 203-206 (nr. 54).

Heiligers, Phil, *Zorg en arbeid: vrouwen in twee werelden. Verschillen in de oriëntatie op arbeid*, pp. 83-86 (nr. 53).

Hermes, Joke, *Easily put down. Women's magazines, readers, repertoires and everyday life*, pp. 362-365 (nr. 55).

Morée, Marjolein, *'Mijn kinderen hebben er niets van gemerkt'. Buitenshuis werkende moeders tussen 1950 en nu*, pp. 81-83 (nr. 53).

Pattynama, Pamela, *Passages. Vrouwelijke adolescentie als verhaal en vertoog*, pp. 206-208 (nr. 54).

Plantenga, Janneke, *Een afwijkend patroon. Honderd jaar vrouwenarbeid in Nederland en (West)Duitsland*, pp. 449-451 (nr. 56).

Poldervaart, Saskia, *Tegen conventioneel fatsoen en zekerheid. Het uitdagende feminisme van de utopisch socialisten*, pp. 455-457 (nr. 56).

Uyl, Marion den, *Onzichtbare muren. Over het verinnerlijken van seksuele grenzen. Een onderzoek in een dorp in Zuid-India*, pp. 209-212 (nr. 54).

Vintges, Karen, *Filosofie als passie. Het denken van Simone de Beauvoir*, pp. 212-214 (nr. 54).

Verslagen van bijeenkomsten

- Amsterdam, *Internationaal congres 'The point of theory', 10-13 januari 1993* (Babs Boter en Isabel Hoving) pp. 368-370 (nr. 55).
- Amsterdam, *Een nationaal zorgplan: van aanrecht naar tut. Verslag van een bijeenkomst over een Nationaal Zorgplan, 8 maart 1993* (Margriet Kraamwinkel) pp. 219-221 (nr. 54).
- Amsterdam, *Verslag van de LOVA-dag, Universiteit van Amsterdam, 11 juni 1993* (Margreeth van Dijk) pp. 462-463 (nr. 56).
- Amsterdam, *'Alice in Wonderland'. Verslag van de 'First International Conference on Girls and Girlhood: Transitions and Dilemmas', 16-19 juni 1992* (Hermien Sannen) pp. 91-93 (nr. 53).
- Groningen, *Pastoraat buiten de muren van het vaderhuis. De oratie van Riet Bons-Storm, 29 januari 1991* (Julie Hopkins) pp. 89-91 (nr. 53).
- Maastricht, *Gezocht: macht. De macht der gewoonte in arbeids- en gezinsrelaties, 2 juni 1993* (Wies Weijts) pp. 460-462 (nr. 56).
- Nijmegen, *'Terra Incognita'. Verslag van een colloquium, 6 november 1992* (H.H.M. van Lieshout) pp. 458-460 (nr. 56).
- Rotterdam, *Tussen schaduw en schijnwerper. Verslag van een congres over emancipatie in onderwijsopleidingen, 29 oktober 1992* (Caroliene van Waveren-Hogervorst) pp. 217-219 (nr. 54).
- Utrecht, *'Een slimme meid wil haar zwangerschap op tijd'. Verslag van een symposium, 14 oktober 1992* (Noortje Mertens en Ange Rekko) pp. 87-89 (nr. 53).
- Utrecht, *Een eigenwijze emancipatie. Moslimvrouwen in Nederland, 17 oktober 1992* (Martine Zarrouki-Kroon) pp. 215-217 (nr. 54).

Recensies

- Aalten, Anna, *Zakenvrouwen. Over de grenzen van vrouwelijkheid in Nederland sinds 1945* (Gerdien Steenbeek) pp. 224-226 (nr. 54).
- Adair, Christy, *Women and Dance. Sylphs and Sirens* (Anna Aalten) pp. 237-240 (nr. 54).
- Akkerman, Tjitske, *Women's Vices, Public Benefits. Women and Commerce in the French Enlightenment* (Brita Rang) pp. 247-250 (nr. 54).
- Arber, Sara, en Jay Ginn, *Gender and Later Life. A Sociological Analysis of Resources and Constraints* (Simone Lamme) pp. 244-245 (nr. 54).
- Barret-Ducroq, Françoise, *Love in the times of Victoria: sexuality, class and gender in the 19th century London* (Selma Leydesdorff) pp. 113-114 (nr. 53).
- Blok, Josine, *Amazones antianeirai. Interpretaties van de Amazonenmythe in het mythologisch onderzoek van de 19e en 20e eeuw en in archaïsch Griekenland* (Frits Naerebout) pp. 93-95 (nr. 53).
- Braun, Marianne, *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf, het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis* (Titia Bos) pp. 386-388 (nr. 55).
- Caughie, Pamela L., *Virginia Woolf & Postmodernism* (Hein Groen) pp. 231-233 (nr. 54).

- Cockburn, Cynthia, *In the way of women. Men's resistance to sex equality in organizations* (Kea Tijdens) pp. 469-471 (nr. 56).
- Dam, Geert ten, Edith van Eck en Monique Volman, *Onderwijs en sekse. Een verkenning van researchprogramma's. Vierde trendrapport STEO* (Joan Wolffensperger) pp. 466-469 (nr. 56).
- Decreus, F., en J. Veremans (red.), *Vrouwenstudies en de klassieke oudheid, Didactica Classica Gandensia 29-30* (Emily Hemelrijk) pp. 478-482 (nr. 56).
- Droogleever Fortuijn, Joos, *Een druk bestaan. Tijdsbesteding en ruimtegebruik van tweeverdieners met kinderen* (Hanne Groenendijk) pp. 464-466 (nr. 56).
- Duindam, Vincent, *Ouderschapsarrangementen. Geen onverdeeld succes bij een verdeeld subject?* (Marrie Bekker) pp. 226-228 (nr. 54).
- Duyvis, Chrisje, en Anna Vermeiden (red.), *Vrouwelijke politici in de media* (Hella van de Velde) pp. 471-473 (nr. 56).
- Eyben, E., *Vrouwen in de Grieks-Romeinse Oudheid en het vroege Christendom* (Emily Hemelrijk) pp. 478-482 (nr. 56).
- Gunning, Marjet, *Gewaande rechten. Het denken over vrouwen en gelijkheid van Thomas van Aquino tot de Bataafse Constitutie* (Harry Willekens) pp. 98-101 (nr. 53).
- Halpern, Diana F., *Sex differences in cognitive abilities* (Sabine Severiens en Geert ten Dam) pp. 371-373 (nr. 55).
- Heiligers, Phil, *Zorg en arbeid: vrouwen in twee werelden. Verschillen in de oriëntatie op arbeid* (Karin Hoogeveen) pp. 486-488 (nr. 56).
- Hekman, Susan J., *Gender and knowledge; elements of a postmodern feminism* (Renée Heller) pp. 245-247 (nr. 54).
- Hermesen, Joke J., en Alkeline van Lenning (red.), *Sharing the difference: feminist debates in Holland* (Joan Scott) pp. 95-98 (nr. 53).
- Hoek, Jannet van der, en Martine Kret, *Marokkaanse tienermeisjes - gezinsinvloeden op keuzen en kansen. Verschillen in voorbereiding op de deelname aan onderwijs en arbeidsmarkt* (Marlene de Vries) pp. 240-242 (nr. 54).
- Klein, Gabriele, *Frauen Körper Tanz. Eine Zivilisationsgeschichte des Tanzes* (Anna Aalten) pp. 237-240 (nr. 54).
- Krisis, *Tijdschrift voor filosofie, themanummer Hannah Arendt* (nr. 49, december 1992) (Veronica Vasterling) pp. 253-255 (nr. 54).
- Lather, Patti, *Getting smart. Feminist research and pedagogy with/in the postmodern* (Geert ten Dam en Monique Volman) pp. 228-231 (nr. 54).
- Les Cahiers du Grif* nr. 46: *Provenances de la pensée* (Hannie van Wijk) pp. 250-253 (nr. 54).
- McNay, Lois, *Foucault and feminism* (Joke Hermes) pp. 483-486 (nr. 56).
- Miles, Agnes, *Women, health and medicine* (Ludwien Meeuwesen) pp. 233-236 (nr. 54).
- Miller, Nancy K., *Getting personal. Feminist Occasions and other autobiographical acts* (Riet Paasman) pp. 379-382 (nr. 55).
- Mills, Sara, *Discourses of difference. An analysis of women's travel writing and colonialism* (Joke Hermes) pp. 483-486 (nr. 56).
- Mirza, Heidi Safia, *Young, female and black* (Yvonne Leeman) pp. 103-105 (nr. 53).
- Nicolai, Nelleke, *Vrouwenhulpverlening en psychiatrie* (Jacqueline Soetenhorst en Majone Steketee) pp. 376-377 (nr. 55).

- Oldenhavé, Anna, *Well-being and sexuality in the climacteric. A survey based on 6622 women* (Katja van Vliet) pp. 382-384 (nr. 55).
- Powers, Jane Bernard, *The 'girl question' in education. Vocational education for young women in the progressive era* (Mineke van Essen) pp. 489-491 (nr. 56).
- Pujol, Michèle A., *Feminism and anti-feminism in early economic thought* (Wilma Zoodsma) pp. 101-103 (nr. 53).
- Roberts, Helen (red.), *Women's health matters* (Ludwien Meeuwesen) pp. 233-236 (nr. 54).
- Sawicki, Jana, *Disciplining Foucault. Feminism, power and the body* (Joke Hermes) pp. 483-486 (nr. 56).
- Schmitt Pantel, P. (red.), *Geschiedenis van de vrouw, deel 1: Oudheid* (Emily Hemelrijk) pp. 478-482 (nr. 56).
- Segal, Lynne, *Slow Motion. Changing masculinities, changing men* (Vincent Duindam) pp. 105-109 (nr. 53).
- Silverman, Kaja, *Male subjectivity at the margins* (Anneke Smelik) pp. 384-386 (nr. 55).
- Smart, Carol, (red.), *Regulating womanhood. Historical essays on marriage, motherhood and sexuality* (Nicolle Zeegers) pp. 491-493 (nr. 56).
- Strahm, Doris, en Regula Strobel (red.), *Vom Verlangen nach Heilwerden. Christologie in feministisch theologischer Sicht* (Anne-Claire Mulder) pp. 109-112 (nr. 53).
- Top, Titia, en José Heesink (red.), *Psychologie en sekse* (Sylvia Lammers) pp. 373-376 (nr. 55).
- Traub, Valerie, *Desire and Anxiety: Circulations of Sexuality in Shakespearean Drama* (Richard Todd) pp. 476-478 (nr. 56).
- Valkhoff, Ziporah, *Leven in een niet-bestaan. Belevens en betekenis van de joodse onderduik* (Selma Leydesdorff) pp. 242-243 (nr. 54).
- Velden, Wieke van der, *Silent Voices. Gender, Power and Household Management in Rural Varanas, India* (Ina Keuper) pp. 222-224 (nr. 54).
- Wajcman, Judy, *Feminism Confronts Technology* (Ruth Oldenziel) pp. 473-475 (nr. 56).
- Wegelin, Margreet, *Moeders en vaders, scheiden en delen. Constructies van gelijkheid in de verdeling van het ouderschap na echtscheiding* (Heleen van Luijn) pp. 377-379 (nr. 55).
- Witvliet, Theo (red.), *De gewonde genezer. Christologie vanuit het perspectief van vrouwen uit verschillende culturen* (Anne-Claire Mulder) pp. 109-112 (nr. 53).
- IIAV-inventarisatie vrouwenstudies*, pp. 117-124 (nr. 53), pp. 260-264 (nr. 54), pp. 393-396 (nr. 55), pp. 496-500 (nr. 56).
- Summaries*, pp. 125-126 (nr. 53), pp. 268-269 (nr. 54), pp. 397-399 (nr. 55), pp. 504-505 (nr. 56).

